

hu_www.terc.huwww.terc.hu_ww

hu_www.terc.huwww.terc.hu_ww

hu_www.terc.huwww.terc.hu_ww

hu_www.terc.huwww.terc.hu_ww

Fényképezte Beszöcs S.

JÁKI APÁTSÁGI TEMPLOM

MAGYARORSZÁG
Ó-KERESZTYÉN, ROMÁN ÉS ÁTMENET STYLŰ
MŰ-EMLÉKEINEK

RÖVID ISMERTETÉSE.

A VALLÁS- ÉS KÖZOKTATÁSÜGYI M. KIR. MINISTER UR MEGHAGYÁSÁBÓL

IRTA

DR. HENSZLMANN IMRE,

A MAGYARORSZÁGI MŰEMLEKEK IDEIGL. BIZOTTSÁGÁNAK ELŐADÓJA.

(Hét táblával, egy térképpel és 287 fametszettel.)

BUDAPESTEN,

NYOMATOTT A MAGYAR KIRÁLYI EGYETEMI KÖNYVNYOMDÁBAN.

1 8 7 6.

hu_www.terc.huwww.terc.hu_ww

A magyarországi műemlékek ideiglenes bizottsága működését 1872-dik május havában kezdte meg. Célja hazánk emlékeit megismerni, megismertetni, lajstromozni, és a mennyire erőnk megengedi és mű- vagy történelmi becők arra érdekesíti, azokat fentartani.

E feladatok elseje is már tömérdek nehézséggel jár. A francia bizottság „Commission des monuments historiques“ fennállásának csak 25-dik évében foghatott az emlékek lajstromzásához¹⁾; míg a bécsi középponti bizottság, mely 1856. adta ki első közleményeit („Mittheil. d. k. k. Central-Commission“), e munkát eddig még nem bírta megkezdeni sem.

Mindazáltal a magyar bizottság, felhíva a vallás- és közoktatásügyi m. kir. minister ur által, és elismervén, hogy az országnak számadással tartozik négy évi működéséről, a bokros munkát jelen kiadásával megkezdi, eltekintve azon rendes kiadások folytatásától, mely a m. tud. akadémia czége alatt, segítve az országos bizottság budgetjéből, évenként több kötetben szokott megjelenni.

E tények szolgáljanak mentségül lajstromunk hiányaiért. Szakembereinknek száma még igen csekély, csak rövid idő óta és csak lassan kezd szaporodni, pedig mennyi és minő erő kell az oly sokáig parlagon hevert tudománynak kifejlesztésére!

Ha azonban az e munkában adott legrégebb (nem római) emlékeink rövid ismertetése, gyérebb számuk miatt, még aránylag könnyebb szerrel volt eszközölhető: sokkal nehezebb lesz e munkának folytatása a csúcsíves stílusú emlékek köré-

¹⁾ A francia történelmi műemlékek bizottsága 1837-ben alakult; az emlékek lajstromja pedig foglaltatik a „Note, circulaires et rapport sur le service de la conservation des monuments historiques“ című 1862-ben megjelent emlékiratban.

ben, midőn azok, idő folytán, mindinkább szaporodnak úgy, hogy nagy számát eddig még névről is alig ismerjük, és az ismertek használható leírásai és rajzai még csak kivételként jelennek meg.

Itt tehát a francziák és németek példájára, elkerülhetlen szükségünk lesz hosszabb tanulmányozásra, csak ezután remélhetünk az ismertet és a még megismerendőt némi teljességgel összefoglalhatni.

A tudománynak szüntelen működni és haladni kell, de csakis számos és behatóan vizsgált tények alapján haladhat előre szerencséjével.

Kelt Budapesten, 1876. július 31-kén.

Dr. Henszlmann Imre.

MAGYARORSZÁG

Ó-KERESZTYÉN, ROMÁN ÉS ÁTMENET STYLÜ

MÜ-EMLÉKEINEK

RÖVID ISMERTETÉSE.

hu_www.terc.huwww.terc.hu_ww

Középkori építészet Magyarországon.

Nemzetközi forgalom.

A nyugat-európai művelődés a XI-ik század beálltával kezd a magyar korona tartományaiba hatolni, nevezetesen a dunántuliakba; az ős Pannoniába, hol a legkedvezőbben előkészített talajt találta.

Német nézetek ezen eredményt a levertetés következményének tartják, melyet a magyarok rablóhadjárataik alkalmával, különösen Németországban szenvedtek. A Lech-mezei volt a legnagyobb befolyással arra, hogy az előbb annyira rakoncátlan lovagnép a kereszténységnek megnyerettessék. Hazai kutfőink azonban minderről hallgatnak, s a megterést Géza és István mély belátásának tulajdonítják; és, mint erre máshol is van eset, női befolyásnak; névszerint sz. István anyja és nejeének.

A német pressio azonban, ha talán előbb nagyobb mérvben is volt érezhető, az első király idejében nevezetesen esökkent.

Kezeskedik erről nekünk nemcsak István önálló, csaknem erőszakos jelleme egyáltalában, hanem ugyanannak a törvénykönyvben megőrzött intézkedése, s teljes határozottsággal kimondott alapelvei.

Mindenekelőtt az általa alapított tiz püspökség említendő. István előtt a salzburgi és passauai püspökök azon csekély számú egyházak primatialis joga fölött versengtek, melyek

akkor Magyarországon léteztek. István a civildomásnak véget vetett, minthogy püspökeit közvetlenül a pápa főnhatósága alá helyezé, s a német egyházi befolyásnak gátat vetett; hogy ezzel mit akarunk mondani, érthetővé válik akkor, ha meggondoljuk, hogy a középkorban az egyháznak az emberi élet összes viszonyaira mily hatalmas befolyása volt.

Az említett tiz püspökség vagy az egykori római városokban, vagy oly helyeken alapított, hol azelőtt helység sem volt, s így új helységek alapjait vetették meg. A tiz püspökség a következő: E-ztergom (Salva), Kalocsa, Veszprém (nézetem szerint Advice-simum), Eger, (työr (Arabo, ma Jaurinum), Csanád, Vác (?), Nagyvárad (Caput Vardaeorum ?), Károlyfehérvár (Apulum, Alba Julia Erdélyben) és Pécs (Sopianae).¹⁾

Egy más, István hasonló irányát bizonyító tény: székesfehérvári államegyházának építése, mely nem az azon időben Németországon²⁾ uralgó kicsinyes, nemcsak a legége-

¹⁾ A püspökségek székhelyeit szent István életírója: Hartwick névszerint nem említi, azonban Katona „Magyarok történelme”-ben, s ugyanannak a kalocsai érsekségről írott történetében, továbbá Fehér: Codex diplom. föllelhetjük. Nevezetesen a T. I. p. 291 és 292 lapjain.

²⁾ Szükséges itt e tétel valódisága és alaposágának behoztatására néhány szaktudóst idézni, és pedig Mertens egy korábbi idejéből (l. Förster: Allg. Bauzeitung. Jahrg. 1846. „Salzburg und seine Bau-

többi szükségletnek megfelelő igen esekély mérveire, hanem Olaszhon régiebb basilikáinak nagyszerű arányai szerint épült, s melynek terve a legnagyobb valószínűséggel nem is német, hanem latin építésztl eredt.

kunst.* p. 243.) A rómaiak uralma az V-ik század 70-ik éveiben véget ért; de mielőtt uralmuk még végképen elenyészett volna, itt Salzburgban a keresztény műépítéset egy emléket láttuk emeltetni, minő csak igen kevés van, sőt mennyire erről tudomással bírok, az éjszaki tartományokban sehol sem található. E mű szent Maximus cellája, vagy az ugynevezett remetelak, mely a város fő részén, a Mönchberg tövében épült; Ruppert (a salzburgi Chron. szerint Petz 1. 314. l. 611 körül Salzburgba jött és püspökké választott) ki Maximus nyomdokait követte, a cella alatt még egy másodikat, s rövid idő múlva egy nagyobb templomot és zárdát építtetett. — Feltűnő mind e művek rendkívül kicsinysege, melyek a város többi nyilvános és magánépületeivel legkisebb arányban sem állottak. 244. l. Ez épen az 6- középkor jellege, vagyis azon időé, mely a 900-ik év körüli feudalforradalmat megelőzte, melynek épületei ismét kivételképen, bár mindazáltal szabályszerint sokkal kisebbek, mint a reá következő tulajdonképeni feudalközépkoréi. Tudjuk, mily gyérek az ezen időből fennmaradt épületek, s talán még sem tudjuk ezt eléggé. Ez tehát a középkor legidősb építménye Németországban. Ezen építmény képviseli azon többieket, melyeknek emléke oly sok kiténő leírásban maradt fenn. Mily ellentét a leírások és mit itt teljes valóságában láthatunk? Azonban Európa központjától messze kell távoznunk, hogy ma ily nyomorúságokat csak falusi templomoknál is láthassunk. Azonban az említett templom azon korban mégis a legszebb volt messze vidéken, legalább Bajorországban, s tény, hogy ez építményből indult ki a salzburgi érsekek hatalma. Az életviszonyoknak mily alantiséga tűnik ez építményekből élénk, mely mindenestre a határon, tán azon belül feküdt annak, mit azon időben művelt világnak neveztek, s mely mindenestre száz meg száz zárdatemplom egyenlegéül szolgálhat; melyek a moerovingok idejében Európa nevezetesebb tartományokban is alapítottak, s melyeknek ma már nyomaik is alig láthatók. De épen ez azon idő, s főként a középkor jellege. Építményeinek kicsinysege és mulandósága, melyekről még képtelenek vagyunk magunknak fogalmat szerezni.* Térjünk át most egy későbbi idő-

Itt kettő jegyzendő meg: hogy a király az ezen igen költségteljes építéshez szükséges felettébb jelentékeny kiadásokat, az általa legyőzött bolgár fejedelem, Keán kincseiből fedezte, s hogy hazánkig nem hatolt el azon nyugat-európai előítélet, mely szerint a világ az ezredik évben elsülved; s így nem is gátolhatta, vagy hátráltathatta az építészeti kedvet. Általán véve hazánkban nehezebben gyökeredztek meg a vallásos előítéletek, mint bárhol, részint hihetőleg azért, mert itt a fanatismus alapköve, a vakbuzgó kizárólagos hit, ős időktől fogva hiányzott, mi Kálmán király törvényeiből is kitűnik, melyekben határozottan kimondatik, hogy: a boszorkányok, a mennyiben nem léteznek, ne is említettessenek.¹⁾

Leginkább kitűnik azonban az a reformált hit elterjedése által az egész országban, mely napjainkban is „magyar vallás”-nak neveztetik.

Az előbb említett alapelvek közül egy ide vonatkozó István végrendeletében²⁾ oly

szakra, s olvassuk Handnak Altmann passauai püspök felett irt jegyzeteit (1063—1092): Hoc inter ipsius laudes commemoratur, quod Ecclesias Pataviensis episcopatus ante se ligneas, ipse saxeas fecerit primus, és Petznel Script. rer. Austr. I. 112. stb. Vita b. Altmani per monachum contemp. Bened. Gottuicensis: „Ante eius (Altmanni) adventum omnes pene ecclesiae in illo episcopatu erant lignee et nullo ornatae decoratae; nunc autem ex eius industria omnes pene Ecclesiae in Episcopatu sunt lapideae, libris, picturis et aliis ornamentis decoratae.”

¹⁾ De strigis vero, quae non sunt, nulla quaestio fiat. (Corp. Juris. Hung. Decret. Lib. I. Caput 57. T. I. pag. 149. editio Bud. 1779.)

²⁾ A fiúhoz intézett figyelmeztetésben (Lásd: Bevezetés a magyar törvénykönyvbe. Corp. Jur. Hung. S. Stephani Decret. Lib. I. pag. 125.) e tárgynak egy egész fejezet van szentelve.

De acceptione exterorum et nutrimento Hospitum. Caput 6.

In hospitibus et adventitiis viris tanta inest utilitas; ut digne sexto in Regalis dignitatis loco possit haberi.

§. 1. Unde imprimis Romanorum crevit Impe-

módon mondatik ki, hogy ország, melyben csak egy nemzetiség uralkodik, gyenge és törékeny. Így kelle Istvánnak gondolkoznia, midőn népére idegen vallást erőszakolt, mi mellett idegen anyagi és szellemi segílyt semmi esetre sem nélkülözhetett. Ez legalább részben napjaink „divide et impera“-ja, a mint más-részről az „ecclesia militans“ legtevékenyebb és azon korban legáldásosabb működésében tűnik fel előttünk. Ha mind ennek daczára a fegyverhatalommal segédkezők legnagyobb részt németek voltak, ez nem tekinthető a király ellentmondásának önmagával; mivel egyrészt épen ellenkezőjét képezték saját népének, és másrészt, mint közel szomszédok, legkönnyebben voltak megnyerhetők. — A szellemi segédkezők között azonban a németek mellett nagy számmal találunk más nemzetbelieket is. Mindazáltal e szükségképeni befolyás már István legközelebbi utóda alatt is elnyomasztóvá fajult, annyira, hogy Aba és I. Endre uralkodása alatt ellenforradalmat támasztott, mely a kereszténység terjedésének hosszabb időre gátat vetett.

A német császár erőszakos fellépése, mely inkább saját, mint Péter érdekében történt, szintén okozta, hogy az Árpád-házi későbbi királyok ezután nem a német udvarnál, hanem lengyel, francia, olasz, sőt a byzanti udvarnál kerestek hitveseket, mely körülmény az emlékszerű építészetre is befolyással volt, azonban a byzanti styl teljes kizárásával.

rium, Romanique reges sublimati fuerunt, et gloriosi; nisi quod multi Nobiles et Sapientes, ex diversis illuc confluabant partibus. Roma vero, usque hodie esset ancilla, nisi Aeneades ipsam fecissent liberam.

§. 2. *Sicut enim ex diversis partibus provinciarum veniunt hospites; ita diversas linguas et consuetudines, diversaque documenta, et arma secum ducunt, quae omnia Regiam ornant, et magnificentiam aulam, et perterritant exterorum arrogantiam.*

§. 3. *Nam unius linguae, uniusque moris Regnum, inbecille et fragile est, stb.*

Valóban feltűnő, hogy Byzancz, mely a magyarokat hívta szövetségeseikül, mely az országgal éppen oly határos volt, mint Németország, melynek pompája a magyarok eredendő bűnével, a fényűzéssel oly szoros rokonságban volt; azon Byzancz, melynek udvaránál az Árpádok egyik legkitűnőbbje: III. Béla neveltetett, hogy egyetlen byzanti stylű műemlékkel sem bírnak a régi korból, sőt még azon kevés is e nemből, például az omoraviczai zárda Slavoniában, csak azon korból erednek, a melyben szerb bevándorlók, a törökök elől menekülve, telepedtek le az ország déli részein, mi csak a XV-ik században történt.

Messze vezetne itt mindazon okok felsorolása, melyek a magyarokat a nyugati egyház kebelébe vezérelték; az eredmény e tekintetben mindenesetre igazat adott nekik, s a mennyiben fel vagyunk jogositva a múltból a jövőre következtetni, — a középkor hegemóniája az alsó Dunánál a magyaroknak a legközelebb bekövetkező jövő esetére is van biztosítva.

Nem volt és nem is lehetett rendkívül fontos következmények nélkül, hogy a románokkal egyesülten, mint szövetségeseik vagyunk az éjszaki és déli szlávok közé ékelve. S bár még ma is ellenszegüljenek az összes érdekeltek, mégis beteljesül a továbbfutó idők befejezésében a végezet.

Két igen nevezetes király: László és Kálmán, szemeiket inkább dél, mint nyugat felé irányozták, midőn Slavóniát és Horvátországot s részben Dalmátiát is az országnak megszerezték, mely utóbbi, az idő óta örökös civódás tárgyát képezte Velence és Magyarország között, mi által azonban a két ország közötti közlekedést is élénkíté, s különösen a kereskedelmet, a mennyiben olasz kereskedők, lombardok név alatt már régebben ismeretesek voltak.

E dicsteljes királyok után, a belsőleg pártokra szakadt országban legalább is szü-

teles korszaka következett, mely III. Béla idejéig tart.

III. Bélával azonban ismét fényes időszak kezdődik; a történetírók keveset tudnak ugyan a királyról, de annál hangosabban beszélnek az uralkodása alatt épült műemlékek, annál hangosabban beszél a heraldika, egy, a középkorban a symbolismus és a typológiával egyenrangú tudomány, a mennyiben a középkor e hármát ölelte át, a két utóbbit az egyház, az elsőt pedig a világi lovagrend szolgálatában. A heraldika azonban, itt keleten, már legzsengebb korában is otthonra talált; igen valószínűleg III. Béla francia neje által jutott Magyarországra, és II. Endre szintén francia neje által; mert a francia befolyás az Árpádok uralkodása alatt vert legmélyebb gyökeret. Ezt igazolja a III. Béla által a cisterciátoknak kiállított okmány is, melyben ezek, franciaországi szerzetestársaikkal azonos szabadságokat és előjogokat nyernek — E körülmény is mutatja, hogy hazánk ez időben az említett birodalommal mily élénk összeköttetésben volt.¹⁾

¹⁾ A benézések, praemontreiek és cisterciátok első zárdái nem Németországból népesítették be. — Az első István király alatt leginkább Olaszországból, amazok, a II. István alatt 1120-ban bevándorolt praemontreiek, s a II. Géza alatt 1142-ben bevándorolt cisterciátok által, egyenesen Franciaországból. Ezen, francia szerzetesek általi benépesítést igazolja III. Béla okmánya is: „Ego Bela, Dei Gratia Hungariae . . . Rex Notum fieri volo praesentibus et futuris ad petitionem dilectissimi Nostri Patris Abbatís Cistercií, omnibus claustris cisterciensis ordinis, quae constructa, vel construenda sunt in regno meo, me propria benignitate indulxisse, ut ea libertate in tota mea terra utantur, quam in Francia obtinere noscuntur. . . . Anno ab Inc. Dñni 1183.“ — Igen természetes tehát, hogyha, miként itt látjuk, a cisterciátok francia zárdái jogai és szabadságainak élvezhetését kérték új hazájok, Magyarországból is; akkor minden berendezést, mely tőlük függött, régi hazájok zárdáinak mintái szerint is szándékoztak

II. Endre fia, IV. Béla azon szerencsétlen fejedelem, ki a sajói ítközöt után (1241.) a diadalmas tatárok elől futva, szülőföldjét, bár nem országát, — kénytelen volt elhagyni, a mennyiben Dalmatia befogadta. Nemsokára visszatérve teljes erélyvel fogott az elpusztítottak felépítéséhez, az élénkítés és új benépesítéshez. E munkásságánál azonban eltért elődei politikájától, s szorultságában visszakeresik az István által követett alapelvekre, amennyiben a legközelebb szomszédos németekhez fordul, kik magukkal hozzák városi és szerzetesi szokásaikat, ellentétben az azelőtt kevésbé kifejlett városi élet és inkább román szerzetesi életmóddal. E korszak, a XIII. század közepétől számítva, az ugynevezett gothismus meghonosulásának korszaka és pedig a német iskola csúcsives stýljéé, mely ez időtől számítva, körülbelül három századig túlnyomólag ugyan, de nem kizárólagosan fentartotta magát, minthogy e mellett a francia iskola is tevékenyen mutatkozik, s később még a csúcsivesstýl mellett a renaissance is előfordul.

IV. Béla erélyesen, de csak két évig uralkodó fiának: Istvánnak halála után, azaz 1272. után az utolsó Árpádok alatt, a művelődés hanyatlási korszaka következik.

Csak az anjou-i házból való Róbert Károlynak sikerült ismét, királyi állását biztosítva és megerősítve a civilisatio előhaladását hazánkban elősegíteni. Most azonban az ő és nagy fia, Lajos uralkodása alatt, csaknem egy év századig ismét francia és olasz befolyás szorította háttérbe a németet; míg Zsigmond császár és veje Albert, a németet tették ismét

megtenni, s ennek bizonyítékául ismerjük fel azon egyetlen oszlopot, mely a régi zárci templomból, — a cisterciátok mai székhelyén, — eredeti helyzetében megmaradt, a francia iskola építményét, mely hihetőleg több más jelentékeny hazai apátság templomaival egyetemben a XIII. század első feléből eredt.

uralkodóvá, úgy, hogy az előbbinek leánya: Erzsébet, egészen Austria karjaiba dobja magát, annyira, hogy nemcsak ő maga tekintetik vazallnak, hanem e vazallságot még kis-korú fiára, méhben hagyott Lászlóra is kiterjeszti, kivel a Habsburg családigényei a magyar koronára tulajdonképen kezdődnek, és maradandó gyámot nyernek.

Mindeddig, néhány iráskisérletet leszámítva, a nemzeti nyelv csupán a népéletben tartá fenn magát; egyház, törvényhozás-, diplomatia- és az irodalomban a középkori latin nyelv használtatott. Csak Hunyady János kormányzósága alatt nyert a nemzeti nyelv nagyobb tért; azonban e téren, a törökökkel folytatott szakadatlan háboruszkodás miatt tartós művelődésre gondolni sem lehetett.

Fejlődés csak Mátyás király alatt állott be; ki azonban fényes tulajdonai daczára azon nagy hibát követte el, hogy szemeit keletről elfordítva, a cseh korona elnyerhetése reményében, végtelen czivódásokba bonyolodik Lengyelországgal, s a tehetetlen bár, de rendkívül szívós és ravasz Frigyessel, mi által a Magyarország iránti birvágyat kelti fel és táplálja a németekben, nevezetesen a kölcsönös öröklésre vonatkozó szerződés által, melyet Frigyessel azért kötött, hogy ez utóbbi a hatalmában levő koronát kiadja. Ha, miként atyja, egész hatalmát az előnyomuló törökök ellen fordítja, akkor halála után nem merült volna népe oly gyorsan alá oly hosszú időre, s az ország, halála után is képes lett volna magát a művelődés azon fényes fokán fentartani, a melyre az ő lángelméje emelte: minden belviszály és külháboru daczára is.

Azon ritka példával találkozunk itt, hogy egy ország, mely örökös ellenségeskedésben él minden szomszédaival, mind ennek daczára is képes beléletében fejlődni, növekedni és felvirágozni; mert a magyarok Corvin uralkodása alatt a legelső cultur-népekhez tartoztak, s a pápa első sorban királyuk barátságát ke-

reste. E körülmény, a Németországgal való folytonos ellenségeskedések, s a király második nejeének olasz származása magyarázzák meg, hogy miért lőn ez időben az olasz befolyás annyira uralkodó, hogy a renaissance, Olaszországon kívül, Magyarországon mutatkozik először, s fejét a középkori műépítézet mellett magasán kiemeli.

A hatalmas férfiú halála a legalaposabb reményeket egyszerre tevő tönkre; még mielőtt Magyarország, számtalan kisebb uralkodó mellett, három hatalmas, egymás ellen küzdő uralkodó által legyőzöttet, — a visszaesés — a bárgyu és mindenre „igen“-t mondó Ulászló alatt, ki ezért „Dobzse László“-nak is neveztetett, feltartóztathatlanul ütötte fel sátorát, s segítettett elő az ország cselszövő, önző nagyjai által, kiket Mátyás hatalmas keze képes volt ugyan megfékezni, de kik halála után, fékvesztetten és büntetlenül elégithették ki romboló szenvedélyüket.

Azonban ekkor már a középkor, melynek műépítézetével itt foglalkozunk, lassan-lassan megszűnt létezni.

Később látni fogjuk, mily modorban folytak be a magyar műemléképítézetre az imént jelölt politikai és családi befolyások; előbb azonban néhány általános megjegyzést óhajtok tenni.

Még létező és fenmaradt középkori műemlékeink általánosságban nem idézik ugyan elő az eredetiség benyomását, sőt még kizárólag kifejlett nemzeti iskola képességét sem, ha t. i. sz. István bazilikáját kivesszük, mely rövid ideig fennálló valódi magyar iskolát képezett. De ha ettől eltekintünk új emlékeink mégis nagy jelentőségűek, mint ama művelődési hullámszél és legszélös szárnyalásainak bizonyítékai, mely a középkorban nyugatról kiindulva itt befolyásának déli határát elérte, míg legéjszakibb határa Lengyelországban keresendő, a mennyiben Oroszország és az oláh tartományok, a vallással együtt,

művelődésüket is eredetileg Byzantból nyerték, s csak a birodalom bukása után vetették szemüket nyugat felé. Ennek következménye: az üdőbb, termékenyebb élet, a középkorban Magyar- és Lengyelországban; s minthogy az előbbi politikai önállóságát, legalább részben, mind a mai napig fentartá, a jövőben is közvetítő állást foglal el nyugat és kelet között; elfogadva és kiművelve a nyugati eszméket, s közölve azokat kelettel.

Tény azonban, hogy e viszonyok legélenkebben a művészetben nyilvánulnak, a legtisztábban és legszabatosabban itt fejezhetők ki; legtovább s legtartósabban a műépítményekben találhatók; s innen magyarázható azon érdek, melyet ez utóbbiak külföldön is keltenek.

Ha tehát, igazság szerint állítható, hogy fennmaradt középkori műépítészeti emlékeink általában nem bírnak az eredetiség jellegével; másrészt azonban tagadhatlan, hogy sok közülök tönkre ment, melynek utolsó maradvánvai, a hasonlót bizonyító írásbeli okmányok mellett, bizonyos sajátosság bélyegét hordták magukon, s ez által mintegy saját nemzeti iskolából eredteknek tekinthetők. Különösen a négytornyú, ugynevezett védtemplomok azok. Ezekről tüzetesebben szöveget a magyarországi régészeti emlékek I. köt. 1 részében.

Más, ha nem is nemzeti iskolát, de mindenesetre a provincialismust igénylő különös emlékművek a későbbi korban mutatkoznak. Alantabb ezekről is leendő szó.

Előbb azonban röviden, az ország földrajzi viszonyait kell figyelembe venni.

Földrajzi viszonyok.

Ha Magyarország térképét szemléljük, éjszak- és délnyugat felé sötétebb árnyalatot észlelünk, míg dél-keleten a Dunától csaknem Erdélyig, világosabb, hegy nélküli lapály jelenik meg. A hegyi vagy halmos vidéknek sötét

árnyalata éjszakra a Kárpátok, Duna és Tiszai hűző vonalát jelöli, melyek kelet felé a Tiszán túl és folytatólagosan az erdélyi hegyvidéket, Magyarország e természetes erődjét alkotják. Túl a Dunán dél-nyugat felé a régi Pannonia hegyei láthatók, melyek egykor hihetőleg — mielőtt a Duna útját erre törte — Pozsony vidékén és Esztergom alatt az éjszaki Kárpátokkal voltak kapcsolatban.

Már a térkép e különböző színezete is általános átnézetet nyújt az ország régi emlékeinek felosztása és lehelyeiről. Túl a Dunán volt a rómaiak régi Pannoniája. E terület szorosan összehalmozott városok, mezővárosok és falvakkal van beépítve, melyek a római telepítvények maradványaiban nemcsak ösztönt az építéshez, hanem egyszersmind hozzá szükséges anyagot is bőségben találtak. Ösztönről szöveget; mert a középkori stíl, amint teljes kifejlődésében hozzánk átvittetett, oly határozottan kiművelt, kikerekített volt, hogy a még többé-kevésbé a földből kimagasló antik építmények semmi szín alatt sem szolgálhattak mintául; míg, mint könnyen hozzáférhető kőbányák és téglaraktarak, kitűnő anyagot szolgáltatottak; és ez lehet oka annak, hogy csak alig néhány földfeletti rom, s a legtöbb esetben csak föld alatti összefüggő alapzat tartotta fenn magát hazánkban a római építményekből. Oly templom, mint a „Maison carrée“ Nimesben, oly kapu, mint a trieri, vagy várfal, vagy hid¹⁾ vagy országút

¹⁾ A Duna sokkal szélesebb folyó, semhogy könnyű lett volna álló hidakkal áthidalni. E helyet azonban a rómaiak hajóhidakkal segítettek magukon, melyeknek összekapcsolása és megerősítése céljából a partokon igen szilárd hidtörteket építettek. Ó-Buda (Aquincum) és Esztergom (Salva) között hat ily hidfő volt, melyek közül még ma is fennállanak többé-kevésbé ép maradványok Dunakeszi, Vác, Verőce és Szobnál. Ezeket főként a colossalis ködörczök és hatalmas hípdal téglák bámulatosak. Dunakeszinél egy meglehetősen rom-halom látható, mely hihetőleg az ellenséges parton épített erődtörvény egy tornyából származhat.

alig látható itt többé. A mi nagyobb maradvány előfordul, jobbára két, három pontban van összpontosítva: Ó-Budán, (a régi Aquincum) és Szombathelyen, (a régi Sabariában).

Ó-Budán láthatók: egy castrum alapkövei; egy régi amphitheatrum, egy alapköveire épített ház sor elypticus alakján ismerhető fel. E substructiók, boltozatai a felettük épült háznak, és pinczehelyiségül szolgálnak. Feltűnő a fürdőhelyek nagy száma, melyekkel csaknem minden irányban találkozunk, bizonyítékául annak, hogy itt nemcsak a telepítvény lakói, hanem a külföldi vendégek részére is voltak gyógyfürdők.

Még ma is igen látogatottak a budai meleg gyógyforrások; csak hogy most egészen más helyen, körülbelül fél órányira délfelé esnek az antik fürdőhelyektől. Ó-Budán még fentartotta magát egy régi római fürdő helyisége, mely az akadémia régészeti szakosztályának indítványára, a pénzügyminisztérium költségén volna hozzáférhetővé teendő. Egy földfeletti vízvezeték vezette egykor a puska-pormalomnak (az u. n. „Pulverstampf“) meleg forrását e helyre; e vízvezeték boltíveinek egyes pillérei még most is láthatók a még szintén látható, fentebb említett fürdőhelyiség irányában. E romokon kívül, a legújabb időben, midőn az ipartelepítvények több és több tért foglalnak el, Ó-Buda környékén számtalan sír és koporsó találtatott. A felfedezések aránya szerint, a felfedezett római maradványok egy e célra készített tervrajzba berajzoltatnak úgy, hogy idővel a régi Aquincum átnézete képződhessenek.

Nem vagyunk ily szerencsések Szombathelyen (Sabaria), hol az építési kedv és a vizsgálódások szükségessége még nem hatnak elég buzdítólag. Mind ennek daczára az antik tervrajz itt is felkelté több régészet-kedvelő figyelmét, kik tapasztalataikról a t. akadémia régészeti osztályát tudósítják. Itt is az antik colonia telepítvényei mutatkoznak részben, s

nem csekély mennyiségű sírok, koporsók, oltárok, épületrészek, pénzecskék és másféle anticagliák kerülnek napfényre.

E két nevezetes római város telepítvényén kívül még megemlítendő: Szöny és Pécs, a régi Sopianae.

Az előbbi környékén részben egyszersmind az antik telepítvény helyisége is ismeretes, s az itt talált régiségekből muzeum alakítottatott, melyhez hasonló Szombathelyen is keletkezőben van. Bizottságunk figyelmét is magára vonta e hely, midőn Kosztká Károly, nyugalmazott állami mérnököt, segíti a közben-közben felásott római maradványok vizsgálatában és bevezetésében egy e célra készített helyszínelési térkép által.

Még fontosabbnak tűnik fel az Alpeseken innen, unicumja folytán, Pécs. Ez unicum egy kettős kápolna alsó része, melynek felső helyisége az ó-keresztény halotti szertartásnak volt szentelve; alsó még meglévő része pedig magán sír volt. Ez, egy nagy arcosoliumot képez, miről alább szövegezzük.

Régibb, Sopianae-ban volt műemlékek közül legfontosabb, egy négyfelé fűrészelt sarcophag, melynek egyes részletei a következő relief-képleteket tartalmazzák: Iphigenia hazavezettetése Aulisból, Perseus, a mint Medusa fejét levágja, Leda a hattyuval és Ganymed a sással.

Pannonia magyar részében, a középkor első idejében sok római építmény még meglehetősen jó karban tarthatta fenn magát. Így Béla király névtelen jegyzője is megcsodálatja az érkező magyarokkal Aquincum köépítményeit, s Veszprémet is városnak (civitas) nevezve, értésünkre adja, hogy itt is léteztek római építmények.¹⁾

1) Anonymus XL.VI. fejezetében „de portu Moger“ cím alatt következőket olvasunk: „Transactis quibusdam diebus, Dux Arpad et omnes sui primates, egredientes de insula (Csepel), castrametati sunt ultra Suruncsar (Soroksár) usque ad fluvium Ra-

Kevésbé ismerte talán Sabariát és Sopia-naet, és sokat szenvedhetett már Nagy Károly hódításai idejében Győr (Arabo) és Szőny (Bregetio), sőt talán Szombathely is. Általában véve azonban csodálunk, ha a monumentális építmények elpusztulása okául a népvándorlást, rablóhadjáratokat, sőt állandó barbár hódításokat tekintjük; mert ily pusztítás, szabály szerint, csak ott fordul elő, hol az építéshez kedvvel bíró utódok maguk használták fel az elődeik által hátrahagyott épületmaradványokat anyagnak újabb építményekhez, s azért nem fordul elő, mint már említve volt, hogy egy római templomot, vagy más építményt, keresztény templommá, vagy magán épületté alakítottak volna nálunk át.

A rómaiak idejében, colonia Sabaria képezte a pannoniai országutak központját; innen huzódtak hadi-utak Noricum, Moesia és Thraciába. Az Olaszországból húzódó út Poetaviotól, (Pettau), Salle-n (Lövv, Oberschützen), Sabarian és Scarabantián (Sopron) át vezetett Carnuntumba (Petronell). A sirmiumi (Mitrovitz) nagy országút először Mursát (Eszék) érinté, innen Sopia-naeba és innen Sabariába megy, honnan éjszak felé egy út Arabo (Győr) és Bregetioba vezetett. Egy harmadik kettős or-

kus (Rákos), dum vidissent, quod undique tuti essent, nec aliquis eis obsistere valeret, transierunt Danubium, et portum, ubi transitum fecerunt, portum Moger nominaverunt, eo, quod VII. principales personae, qui Hetumoger (hét magyar) dieti sunt, ibi Danubium transnavigaverunt. Transito Danubio castrametati sunt juxta Danubium, usque ad aquas calidas superiores, et hoc audito, omnes Romani, per terram Pannoniae habitantes, vitam fugaservaverunt. Secundo autem die, Dux Árpád et omnes sui primates, cum omnibus militibus Hungariae intraverunt in civitatem Athilae regis, et viderunt omnia palatia regalia, quaedam destructa usque ad fundamentum, quaedam non, et admirabantur ultramodum omnia illa aedificia lapidea et facti sunt laeti ultra, quam dici potest, eo, quod capere meruerunt sine bello civitatem Athilae Regis, ex cuius progenie Dux Árpád descenderat.

szágut Sopianaetól a Balaton mindkét partján¹⁾ éjszak felé vezetett. Keleten Cimbrianán (Székesfehérvár?) keresztül; nyugaton Szalaváron (hihetőleg a rómaiak egy második „Salle“-ja), át, először Veszprémbe (Advicesimum?) s ezen túl az előbbivel egyesülve Aquincum felé. A Balaton nyugati partján elvonuló útnak még maradtak fenn egyes nyomai; oldalain több táborhely feküdt, s Öskü-től nem messze távolban, Veszprém és Székesfehérvár között, jól faragott, colossalis kőfalak jönnek elő, melyek hajdan egy itt állott tó szegélyét képezték. A nép e tavat Kikiritónak nevezi, mit némelyek a „Kőkerített tó“, azaz, kő által szegélyezett tóból származtatnak le, s az e tó keleti partján elvonuló út, ma is „katona ut“-nak nevezetik; mely név mindenesetre azon célra homályos visszaemlékezés, melynek ez ut szolgált. Hogy a nép szájában az említett gátfalak Mátyás királyra vitetnek vissza, csak tévedés, melyet a magyarok istenített királyuk javára örömezt emelnek érvényre is; mindenesetre első pillanatra nyilvánul e valóban óriási mű római eredete s Advicesimumtól minden esetre szintén kellett egy összekötő-útnak lenni a Balaton nyugati partján levő és a Sabariából Arabóba vezető út között. Ennek biztos nyomait mindeddig még nem lehetett ugyan fölfedezni; valószínűleg ezen, a Bakony-erdőn

¹⁾ A Balaton latin neve bizonytalan. Mannert (Germ. Raet. Noricum Pannonia 1792. pag. 664. s még határozottabban az 1820-ik kiadásban pag. 565.) azt állítja, hogy a rómaiak által Peiso-nak nevezett-ett, mely nevet mások a Fertő tavának tulajdonítanak. Kenner (Berichte und Mitth. des Alterth. Ver. zu Wien XI. kötet 1870. pag. 104.) egy hosszú jegyzékben közli különböző földrajzírók eltérő nézeteit; megjegyzi a Peiso, Peliso vagy Pelso közti különbséget; végre saját véleménye szerint oda nyilatkozik, hogy Fertő tava Peiso superior, a Balaton pedig Peiso vagy Pelso inferiornak nevezetett volna. Satzky Thomka, a régi korban sehol elő nem forduló Bathanius nevet hozza fel, a nélkül azonban, hogy ebben valaki követte volna.

keresztülvezető útnak található, azonban azon vonalon, mely a Pentinger-féle térképen a Sabaria-Arabói uttól Advicesimum-felé ágazik. Ez utvonalakról bővebben a „Székesfehérvári ásatások eredménye“ című művem V. fejezetének 124. stb. lapjain értekeztem. Ezek voltak a főutak (itineres interamnenses) az ország belsejében, míg a Duna egy másik, kettős útra szolgáltatott okot, — egy vízi-utra, s egy másik, jobb partján elvonuló országútra. Előbbi időkben mindkettőről: Marsigli és Schönwiesner irtak; legújabb időben Dr. Kenner Frigyes igen becses értekezést irt róluk: „Noricum és Pannonia, a római védelmi intézmények fejlődése stb. kutatás a középdunai tartományokban“ czim alatt a hécsi régészeti egyesület értesítései és tudósításai XI. kötetben.

Egyes vonalak kizárólagos vizsgálatokon alapuló megbeszélést érdemelnek, különösen az Esztergom és Buda közötti, melynek középpontját megközelítőleg a visegrádi királyi vár képezi.

Kenner fentidézett értekezésében egy igen fontos megjegyzés fordul elő, mely eddig a régészetbuvárok által nem tétetett. Ez utóbbiak ugyanis azt hívék, hogy a rómaiak idejében a Duna képezte Pannonia legszélső és egyedüli határát; legfőlebb váracsokat, vagy hidfőket vettek fel, p. o. egy erődöt Aquincummal szemben, Contra-Aquincumban, vagy Anabumot szemben Salvával (Esztergom). Ezzel ellentétben Kenner a következőket jegyzi meg 101. l.: Hihető, hogy az Ipolyvölgyben is huzódott fel egy állomás-vonal. Mindenesetre hiányoznak erre határozott leletek; azonban a folyamvölgy, mely meglehetősen széles, s először éjszak, azután kelet felé messze benyulik a Kárpátokba, a legnagyobb fontosságú volt; a Quadok és keleti szomszéd törzseik közti érintkezést megakadályozza, mi csak az Ipolyvölgyön át volt lehetséges. Az erődök telepítésének, ellenséges földön, egyik főoka minden-

esetre az volt, hogy az egyes törzseket egymástól elválasszák; s már az erődök szükség-szerű összeköttetése a Dunával magával hozta azon kényszerűséget is, hogy a bal parton is több ily erődöt építsenek.“

Most azonban még határozott leletek sem hiányzanak. Legújabb időben, körülbelül másfél órányira a Dunaparttól, az Ipolyvölgyben, Kis-Keszinél meglehetősen maradványait találtam egy elsáncolt tábornak, mely a kis-bényi, még igen jelentékeny sáncokkal, egy vonalba esik, s ama vidék lakóinak vallomása szerint, rövid idő előtt még az utóbbival összefüggésben volt. A földhányások, a hol még megvannak, több ölnyi magasak, s a kis-keszi mellettiekben számtalan barbár cseréptöredékek mellett, római cserepek töredékei is fordulnak elő. A kis-bényi sánczból a Gyaramvölgy uraltatott, s hihetőleg nagyrészt elzárattott. Római építmények nyomai a Duna bal partján máshol is, nevezetesen a Morva-völgyben találtattak.

A középkorban, a közlekedési alak irányai itt másként alakultak. Minthogy a hadi utak nem indultak ki többé, mint hajdan, egy központból, nem sugárszerűen Rómából, ennél fogva a központnak is meg kelle változnia. Az új Pannoniában Sabaria nem volt többé központ, mivel sem Pannonia maga, sem Dacia, Moesia és Thracia nem voltak többé római tartományok; így esett el Mursa és Sirmium is, és Aquincum helyét változtatta, a mennyiben a mai Buda, délre a régi telepítménytől építettett, azaz a magasság-védelmi-rendszer értelmében: egy halomra. Hihetőleg nem kisebbedett fontosságban tartották fenn magukat: Soprony, Vác és Pécs; újra felvirultaknak, vagy nagyobb fontosságra jutottaknak tekinthetők a püspöki székvárosok: Győr, Esztergom, Veszprém és Székesfehérvár, melyekhez még Komárom is számítandó volna. A legújabb viszonyok végre a Duna balparti utat nagyobb fontosságra emelték a jobb par-

tinál; ellenben ugyanezen viszonyok és bizonyos féltékenység Magyarország és a Lajthántuli tartományok közt, hozták létre a legnagyobb nehézségekkel még folyton küzdő semmeringi vasutat, míg a rómaiak, e hegyi utat mellőzve, utaikat, Pettautól Magyarországon át vezették Carnuntum- és Vindobonába.

A XIV. század vége felé, tehát itt előbb, mint az ország más helyein, a délnyugati Styriával határos sarokban egyes falvak, egyházak is felvirulnak, legalább fokozatosabb terjedelmük daczára is, alulról egész a tetőig falfestvényekkel voltak díszítve, sőt ezek egyikének építése egészen a XIII. századig visszavezethető. Ily befestett falusi templomokat találunk a vas megyei és zalai falukban: Tótlakon, Turnicsán, Martyancon és Veleméren. A falképeket Rómer fedezte fel és tüzetesen leírta a „Monumenták” III. köt. I. részében.

A Kárpátok nagy hegyivében, mely az országot éjszakeről övedzi át és elzárja, más művelődési viszonyok lépnek föl. Itt a bányavárosok érzékgazdagságukkal játszanak nagy szerepet. Nem lehetetlen, hogy a bányászat már a Quadok által is üzetett, épen úgy, az opálbányák művelése Sáros megyében, mint-hogy a leírás, melyet Plinius e drágakőről adott, tökéletesen, a még ma is bányászott hazai opálokra illik; s másrészt e vermek tájékán igen nevezetes római, sőt görög régiségek is találtattak, melyek csakis a csereüzlet következtében juthattak el idáig. Másként áll a dolog a bányászat és kősó-aknászatra nézve a legtávol éjszak-keleten, melyekről, mintha már a rómaiak idejében műveltettek volna, sem történelmi okmányok, sem régészeti leletek nem beszélnek. ¹⁾

¹⁾ A rómaiaknak nem is volt rá szükségük, hogy a kősót Máramarosban aknázzák, a mennyiben igényeiket e tekintetben a Torda körüli és tordai sóaknák (ad Salinas) tökéletesen kielégítették; sőt a székellyföldön a só még ma is a föld felszínére jön, s így a bányászatok e helyütt alig szükségeltettek.

A hegyvonal félkörében még létező műemlékek alig vezethetők tovább vissza a XIII. századnál, s nagyobb részt a német iskolához tartoznak, a mennyiben — mi okmányok által is erősítették — Németországból hivattak be bányászok. Másodsorban aztán a nyugati rész kereskedelmi közlekedése jelenik meg, míg a keleti részben ily közlekedés, a kelet-indiai országot folytatásán sokkal idősebbnek vehető fel.

A Kárpátokban két fontos országgal bírnak: az első Ausztriából éjszak-kelet felé vonul, a másik a hegységről dél-kelet felé ereszkedik alá, s Brassó közelében lép be a dunai tartományokba. Sokkal csekélyebb jelentőségű volt a középkorban az éjszak perpendicularis összeköttetése déllel, magában az országban.

Az éjszak-keleti utvonal Pozsonytól nyugatra kezdődik, hol később a dévényi erőd és pozsonyi vár által védetett hadászatilag. Pozsonyból az út éjszak felé emelkedik Nagyszombat és Nyitra felé, azután a két fontos bányaváros: Selmecz és Besztercebánya felé — hajdan Körmöczbánya is fontos volt — azután magasabb hegyeken átvonulva, részint a Szepességen, részint Rozsnyón áthaladva, Kassán végződik. E városok közül Nyitra látszik a legrégebb művelődési helynek lenni, miért is ez, a szlávok, vagy helyesebben tótok által, még ma is, mint nemzetiségi központ, mint metropolis, dicsértetik. Van Nyitrán egy emlékmű, mely részben a XIII. század előidejéig megy vissza, ennél régebb azonban alig volna felmutatható. Selmeczen léteznek részletei egy, a XIII. század későbbi idejéből származó, újra átépített műemléknek, míg a Beszterczen léteznek mind későbbi eredetűek. Régebb templomkákat találunk oly kisebb helyekben, melyek már megszűntek bányavárosok lenni.

Igen jelentékeny kereskedelmi közlekedés létezett a középkorban az indiai szárazföldi

uton, mely hazánkat átszelve, Lengyelországot, Éjszak-Németországot és Scandiniaviát kelettel összekötötte. Itt, egy leginkább éjszának fekvő fontos pont volt Lőese; de ennél még sokkal fontosabb központ: Kassa. honnan az ut délre, a tokaji szőlőhegyekhez, innen ismét keletre, a Tisza mentét követve vonult. Beregszász környékén azután ez út megoszlott, egy ág kelet felé, még mindig a Tisza mentét követve Maramaros felé ment; a másik, átkelve a Tiszán, felfelé a Szamos medrét követve, belépett Erdélybe, melyet először déli irányban Kolozsvár, Károlyfehérvár és Szebenén át, aztán keleti irányban Brassón tulig, a határon elvonulva átszelt.

Ez út, a kelet-indiai kereskedelem utja, a Kis-Ázsia és Byzanczon keresztül vezető szárazföldi út. Ezen összeköttetésről a délkelet és éjszak közt, nevezetesen Dániával Worsaae is „Dänemarks Vorzeit“ című munkájában 25. l. a következőket mondja: „Az összeköttetés, mely a római tartományok és éjszak között létezett, a legnagyobb valószínűséggel a római tartományokból, Magyarországon indult ki. Hogy az éjszakra talált pénzek éppen 50—200-ik évből Kr. sz. u. eredtek, hihetőleg az által volna kimagyarázható, hogy a rómaiak körülbelül csak ez időtájt bírtak Magyarországon állandó birtokokkal; mert a góthok már a III. században kezdték betöréseiket a római birodalomba, s ez időtől fogva az utóbbi mind több és több tartományt veszített, mi alatt bel- és külháborúk által szétszaggyatott. A III. és IV. századból tehát itt (éjszakra) vagy semmi, vagy csak igen kevés római pénzt találunk; csak miután a római birodalom két részre szakadt, mi körülbelül 400 körül történt, látszik egy összeköttetés nyilni a kelet-római birodalommal, melynek fővárosa Byzant volt. Az itt vert pénzek, melyek ez idő óta éjszakra vitettek, aranyból voltak és általánosán Byzantoknak nevezettek. A mi éjszaki vidékeinken leginkább az V. és VI. századból

valók jönnek elő, megjegyzendő, hogy olykor nyomai mutatkoznak, mintha füllel lettek volna ellátva, s így ékszerként használtattak. Az összeköttetés Byzanttal azonban, a dolog természeténél fogva, meglehetősen hosszú ideig tarthatott, mert az éjszakiak, az ugynevezett Waringiek, mint tudva van, Byzantba költöztek, hol a császári testőrségnél szolgálatot vállaltak.¹⁾ Arne-th (l. „Die antiken Gold- und Silber - Monumente des k. k. Münz- und Ant. Kabinetts Wien 1850. 332. lapon, s továbbá, hol egy régiebb osztrópataki lelet tárgyalatik) az itt érintett tényekre kissé tüzetesebben behatol, midőn a 44. lapon ezeket mondja: „Éjszaki régészettudósok, az éjszak és Byzant közötti út mellett lévő lelhelyen, minthogy oly sok Wiking szolgált a byzanti császár testőrségében, és néhány pénzdarab hasonlatosságából a Dánia és Svédországban talált ékszer-ek és arany kőöntvények levő pénzdarabok közt, azt következtethetnék, hogy e medailonok wikingieké voltak, kik talán hazatértükben, a mai Erdélyben tönkre mentek.“ — Ide vonatkozólag idézendő az is, mit Tegner a Frithjof mondában ír:

Oft, wenn der Mond durchflog das Gewölk, viel
Wunder von fremden
Ländern erzählte der Greis (Thorsten), und viel von
Wikingfahrten.

Fern auf östlichen Meer —

(l. Mohnikes Uibers. 9. kiad. 29. lap.) Ugy hiszem, itt nem a mai keleti tenger értendő, mert a 64. lapon mondja Frithjof:

Mein Vater Thorsten Wikingson zog ferne
Ringsum auf Heefahrt, und erzählte öfters,
Beim Schein des Herls am langen Winterabend
Vom Meere Griechenlands und seinen Inseln.

és a 19 lapon Frithjof magáról mondja:

. . . Hier ist Insel und Hain,
Hier der Dom, den mein Vater beschrieb.

¹⁾ Hazánk érem-leleteiben leggyakoribbak a X. századból származó byzanti érmek, későbbben, sz. István óta Magyarország saját érmét verette, és ekkor Európa nyugati tartományai- val is mindinkább érintkezett.

Természetes, hogy e szárazföldi ut, a jó reménység fokának körülhajózása által mindinkább vesztett nevezetességéből. Mindannak daczára még a XV. században, vagyis az ekkor keletkezett műemléképítmények, e vidék állandó jólétét bizonyítják, mely még a nemzetiségi párt és az osztrák uralkodók közt tartó hosszas háboruskodás által sem tétetett teljesen tönkre, bár a nemzetiségiek ellentállása főként e pontból indult ki. Csak Lengyelország feloszlása, s az épen ezt követő magyar iparnak hanyatlása süllyesztette alá Magyarország keleti részét, s ép így szűnt meg a közlekedés élénksége is e részek és Erdély között lassankint. Jogosult reményt vélek kimondani, hogy az éjszakkéleti vaspálya, mely részében a középkori utat követi, a régi közlekedést is újra fogja élénkíteni.

Dr. Haynald Lajos kalocsai érsek nagy érdeme, hogy előttünk a harmadik, Duna és Tisza közti nagy országterületet megnyitotta, mely mindeddig középkori emléképítmények dolgában, még előttünk is terra incognita volt. Bőkezűségének, s a régészeti tudományok ezen ágának nagy fontosságát átértő műérzékének köszönhetjük ama három fontos építmény ismeretét, melyeknek részletes leírása képezi „Die Grabungen des Erzbischofs von Kalocsa“ című 1873-ban megjelent munkámnak tartalmát.

Ez építmények valamint különböző fekvésük, úgy különböző rendeltetésük által is a legnagyobb fontossággal bírnak ez ország-részre nézve.

Az első építmény, mely e táj legéjszakai részén találtatott, a XIII. század egy fényes metropolis-egyháza alatt felföldözött, szent István korabeli székesegyházakhoz hasonló tervezet szerint épített régi templomka.

A második emlék körülbelől a terület középpontján álló, egy kisebb benzés apátságot mutat, mely egy csekélyebb tervezet, úgy-

nevezett grangiából magasabb fokra emeltett. A harmadik, a tulajdonképeni Magyarország legdélibb pontján elhelyezett építmény egy terjedelmes táboré, melynek központján egy, azon időben igen erős vár emelkedett. Azonkívül itt templom- és kápolnaalapok is találtattak. A metropolis kivételével, mely teljesen kőből emeltetett, itt általánosan téglapítményekkel van dolgunk, a mennyiben a terjedelmes síkságon mindenütt hiányzik a kőanyag. Azonban csak a falazat, vagy helyesebben az alkotvány áll égetett téglából, a műépítészeti tagozatok ellenben messze vidékről idehozott kőanyagból készítvék; s ez lehet az oka, melyért ez építmények egészben véve nem igen különböznek az ország hasonkorú kőépítményeitől, s melyért a téglanyag nekik eredeti jelleget nem kölcsönöz. Csak a bácsi várban találtattak, művészi kivitelű terracotta — párkányok, zár-kövek, s mindenek fölött igen izletes rosettek.

Nem tévesztendő szem elől, hogy — a mennyiben a Duna és Tisza közti kerület eddig ismeretes, — itt a monumentalis falusi templom általán hiányzik, bár késő, középkori okmányokban ilyenek említettnek, mi ismét a csekélyebb, másrészt azonban az ódon épületekből újabb építményekhez könnyen megszerezhető téglanyagnak tulajdonítandó; s így a báthmonostori zárdában is ily módon gazdálkodtak a környék lakói, hogy sok helyen az alapkövek egész fenéig ki vannak ásva, minthogy közvetlen szomszédságban több templom ezen téglából nyerte épület-anyagát.

A Tiszántuli, éjszakirész, a Maros által határolt Bánát, régibb művelődési tér, mint a Duna és Tisza közötti. Már a rómaiak idejében Dacia „ripensis“ nevű tartományának egy részét képezte. Német-Csanádon volt a csanádi püspökség székesegyháza; de ennek alapja mindeddig nem lőn megismerve. A helység templomának újraépítése alkalmából, néhány év előtt egy, szent Gellért által alapított, később

azonban sokszerűen átépített zárda-templom romboltatott le, mely alatt, csodálatosképen egy ó-keresztény modorban épített baptisteriumra akadtak. Mint ismeretesek, megemlítettők még, a hajdan jelentékeny egressi apát-ság alapkövei, s az aracsi templom romjai; az előbbi, mint II. Endre temetkezési helye annyival inkább megérdemelné a kiásátást, mivel a középhajó oszlopai még némi magasságban a földtől felemelkednek, s a falusi út alatt még részben a régi altemplom nyomai is föllelhetők. Az utóbbi, egyike legfestőibb romjainknak, a mennyiben a síkföldön igen impo-sansul tűnik fel.

Szegeden áll még a későbbi korból származó Ferencziek-temploma, mely azonban semmi figyelemre méltót nem mutat, és már a Bánáton kívül esik.

A mi a Duna és Tisza közti közlekedési utakat illeti, ilyenek hihetőleg sohasem állandósítottak, először czélszerű anyag hiánya miatt, másodsor pedig azért, mivel itt a rómaiak, a legdélibb részek kivételével, nem bírtak telepítvénynyel. ¹⁾

Itt ellenben számos ellsánczolás fordul elő; így a római sánczok neve alatt ismeretes, délen és a „Csörszárok“-nak nevezett kettős sánczok éjszakon; s e kettő közt, például Szonta mellett, majd rövidebb, majd hosszabb árkok és földhányások.

¹⁾ Kenner úgy véli (Ber. u. Mitth. d. Wiener Althert. Ver. XI. k. 1870. pag. 31.) hogy miután a jászok a rómaiak mintegy szövetségeseinek tekintettek, amazok birodalmán keresztülvezetett egy összekötő ut: Pannonia és Dacia között. Hihetőleg két ut építettett, melyek egyike a jászok följlét egészen fel Budáig, a másik egész le Mohácsig átszelte, mindkettő gátszerűen építve, egyszersmind földsánczokkal is szolgáltak. A sánczon lehetett — Kenner szerint, — a hadi ut elhelyezve, mi nem hihetetlen, részint a síkság talajának végtelen sara miatt, részint pedig azért, mivel ezen egy régi út nyomai sem találhatók. A földhányásról, melynek felülte sehol sem tartotta fenn magát, épen ez okból tűnt az út is el.

Különösen nevezetes a Csörszárok, mely két, meglehetősen párhuzamos vonalból áll; az éjszaki Vácznál kezdődik és Hatvan alatt fut a Tisza felé; ehez több, megerősített táborhely csatlakozott, melyek közül egyre a varsányi pusztán akadtam, s egy másikat, a Váczon kívül még fennálló sánczokban sejtek. A másik vonal másfél, vagy két órányira délre fekszik az előbbitől, s Duna-Keszitől a Dunánál, megszakadás nélkül hegyen-völgyön keresztül egyenesen fut a tiszai síkságig; e vonalon nem ismeretes egyetlen megerősített táborhely sem. Ároktónél, a Tisza mellett, a sánczok még néhány ölnyi magasságban fentartották magukat, más helyen a földmívelés következtében, már csaknem nyomtalanul eltűntek. E több mérföldnyi hosszú sánczok keletkezése csak a népmondákban érintetik, mely Csörsz vezér által építettett azon feltétel folytán, hogy velencei aráját csak úgy kapja meg, ha vizen szállítja lakásába, — vagyis ezen hegyvölgyes árkon hozatja el; az ara azonban, a szerelem ez óriási ára daczára is, honvágy által emésztetik, s utójára az ugynevezett délibáb, e tiszavidéki Fata Morgana könyeibe tör ki, mely forróbb nyári napokon, távolibb tárgyakat, mintegy vízben uszva tűnteti elénk. ¹⁾

Hazai régészetbuvárok a Csörszárkát Avarok művének tekintették, s azt az ugynevezett avar-gyűrűkkel azonosították; azonban egyrészt ez utóbbiak a sz.-galli névtelen ²⁾ író

¹⁾ Ez az úgynevezett Csörszárok keletkezésének rendkívül költői regéje, miként Eötvös által elbeszéltetik. Tompa a regét másként adja, de kevésbé költőleg.

²⁾ A sz.-galli névtelen az avar-gyűrűkről ezeket írja (Monum. Germ. apud Pertz, Script. T. II. Mon. Sang. gesta Caroli L. II. p. 747. sequ.): Ex relatione secularis hominis et in scripturis minus eruditi sermonem facturi etc. p. 748. Albertus mihi narrare consueverat: Terra iniquens, Hunorum novem circulis cingebatur. Et cum ego, alios circulos, nisi viciniore cogitare nescius, interrogarem: Quid illud miraculi fuit domine? respondit. Novem hegin (Hegel, Hecke)

szerint másféle alakkal bírtak, valamint joggal kérdezhetjük, vajjon oly barbár, mint az avar nép, képes volt-e ily nagyszerű és mesterséges építkezést létrehozni?

Nézetem szerint a Csörszárka a Metanasta jászok által ásott azon időben, mikor a rómaiak fegyvertársai és szövetségesei voltak,

muniebatur. Cumque et illos alterius generis esse nescirem, nisi quales segetibus solent praetendi, inquisitus etiam de hoc dixit: Tam latus fuit unus circulus, hoc est, tantum inter se comprehendit, quantum spatium est de castro Turico (Zürich) ad Constantiam, ita stipitibus quernis, faginis, abiegenis exstructus, ut de margine ad marginem 20 pedes tenderetur in latum, et totidem subsigeretur in altum; cavitas autem universa aut durissimis lapidibus aut creta tenacissima repleteretur, porro superficies vallorum eorundem integerrimis cespitibus tegetetur. Inter quorum confinia plantabantur arbusculae, quae ut cernere solemus, abscissae atque projectae, comas caudium foliorumque proferunt. Inter hos igitur aggeres ita vici et villae erant locatae, ut de aliis ad alias vox humana posset audiri. Contra eadem vero aedificia inter inexplugnabiles illos muros portae non satis latae erant constitutae, per quas latrocinandi gratia non solum exteriores, sed etiam interiores exire solebant. Item de secundo circulo, qui similiter ut primus erat constructus, 10 milliaria Teutonica quae sunt 40 Italiae, ad tertium usque tendebantur; similiter usque ad nonum, quamvis ipsi circuli alias alio multo contractiores fuerint. De circulo quoque ad circumum sic erant possessiones et habitacula undique versum ordinata, ut clangor tubarum inter singula posset cuiusque rei significationes avertere. Ad has ergo munitiones perducentos et eo amplius annos qualescunque omnium occidentalium divitias congregantes cum et Gothi et Wandali quietem mortalium perturbarunt, orbem occidentum pene vacuum dimiserunt. Quos tamen invictissimus Karolus ita annis 8 perdomuit, ut de eis ne minimas quidem reliquias remanere permiserit. Hunis extinctis regno Francorum nihil nocituri viderentur. Porro praedam in Pannonia repertam per episcopia vel monasteria liberalissima divisione distribuit. (p. 729.) Monachus hic scripsit circa 884. Fuit Alemannus sub Grimoldo et Hartmuto Abbatibus et dum Karoli III. imperatoris iussu eiusque in usum libros de Karolo magno componebat, balbus jam erat et edentulus, atque inclusus.

még pedig az utóbbiak vezetése mellett, s hogy nemesak a rómaiaknak szolgált legrövidebb utul, hogy éjszaki Dáciával közlekedhessenek, hanem, hogy a Jászoknak maguknak, még akkor is, mikor a rómaiakkal ellenségesen álltak szemben, oltalmul szolgált nyugati és éjszaki szomszédaik: a Quadok és Sarmaták ellen. Megfoghatatlan volna a világ uraitól, ha nem gondoskodtak volna róla, hogy két becses tartományukat a legrövidebb uton egybe ne kapcsolják; hanem előbb levonultak volna a Duna mentén, hogy így Dacia ripensisen át jussanak el a háromszoros Dáciába.

Emlitettem fentebb, hogy a rómaiak, a Duna bal partján levő folyam-völgyekbe nyomulva, itt sánczokat és elsánczolt táborhelyeket emeltek; és pedig nevezetesen Kis-Kesziné és Kis-Bénynél a Garam-völgyben. Ezek azonban hasonlitanak az ároktői és többi Csörszárkokhoz, a hol t. i. még fenmaradtak, mi kényszerít, hogy mindezeknek eredetét egy és ugyanazon kuforrásuaknak elismerjük. Más jelentőségű a római sánczok, földhányásoknak lassankénti feljebb vonulása déli Magyarországon az éjszaki Csörszárkokig, azaz e sánczok előjövetele a két vidék közti térben, nevezetesen Szontán, mely arra mutat, hogy e földhányások, az éjszaki előnyomulással arányban tolattak előre. Történelmi kuforrások a Csörszárkok keletkezéséről nem szólnak, és igaz az is, hogy ezen árok a többi „Limes romanus“-okon előforduló tornyokat nélkülözi, de ezeknek hiányát pótolhatta magának a sáncznak roppant magassága, mely némely helyütt még 30 lábat mér.

Különben e kérdés érdemes egy beható, mindeddig nem létesített kutatásra, hogy végleges megállapodásra juthassunk; mindenesetre azonban nem fogható könnyen fel, hogy egy barbár nép képes volt egy műveltebb vezetése nélkül ily óriási és a maga nemében pontosan keresztülvitt művet előállítani, mind a minő a kettős Csörszárkok.

Chronologia és nemzetiség.

Itt azon kérdés merül fel előttünk: mely időben mutatkoznak Magyarországon a monumentalis építészet jelei? Mikor fogtak hazánkban a kőépítészethez, s mikor kezdték a tartós építészeti anyagot stylszerű, művészi alakba önteni?

Magyarhonban a Németországiakkal azonos viszonyt észlelhetjük. Valamint Németországban Nagy Károly lángelméje messze túlhaladta korát, s az acheni székesegyház és más császári építményekben kortársai előtt érthetetlen példányokat állított fel, s miként halála után a monumentalis műépítészet körülbelől a X-ik század második feléig ismét hanyatlott és semmi rendkívülit fel mutatni képes nem volt, míg 960 körül a germrodi templomban ismét új életre kelt, épen úgy lép fel Magyarhonban is a monumentalis műépítészet első István alatt a fehérvári állambasilica alakjában, hogy e király halála után másfél évszázadig ismét pihenjen; mert az, a mi ezen időközből korunkig fenmaradt, például I. Endre altemploma Tihanyban, igénytelensége és művészetlensége által csak tehetetlenségnek bizonyítéka, s épen ezért nem vagyunk feljogosítva hitelt adni régi íróknak, kik gyakran egy később átídomított emléket, mint első és az alapítótól eredőt jelölnek.

A székesfehérvári István-féle basilica, a XII-ik század utolsó negyedéig, tehát mint e nembeli egyedüli emlék áll előttünk; mindazáltal az ezután egymást nyomban követő műremekek építésére, körülbelől a XIII-ik század feléig jelentékeny befolyással bírt, s így sajátyszerű alkatánál fogva, mint magyar iskolát alapító építmény tekinthető.

A monumentalis építészet újraéledése, székesegyházak és apátságok építésénél, eddigi tapasztalatok szerint Magyarhonban III. Béla alatt, ki 1172-től 1196-ig uralkodott, kezdődött.

Miként fentebb említém, a történészek, ezen tényleg kitünő fejedelemről igen keveset tudnak mondani. Azt állítják róla, hogy az országot a rablóktól megtisztította, s elrendelte, hogy a hozzá intézett kérvények írásban adassanak be; az első arra utal, hogy erőteljes rendőri, az utóbbi pedig arra, hogy egyszersmind közigazgatási fegyelmet is hozott be; gondolhatunk az írástudás behozatalánál egyszersmind az irodalom iránti előszeretetre is. Önállóságát s hazafias gondolkozását bebizonyítja Béla az által, hogy — bár a bizanti udvarnál neveltetett, s egy császári hercegnővel lépett házasságra, mégis képes volt birodalmát ez udvar tolgapásai és hódítási vágya ellen megóvni. A heraldikának első nyomai Magyarországon szintén az ő idejében mutatkoznak, s hihetőleg Jolántha, Fülöp-Ágoston nővérevel kötött második házassága folytán ültetett át Franciaországból hazánkba. Mindezeket felülhaladja azonban a monumentalis építészet alapítása, s ebben az írott történet nagy hiányait az archaeologia képes kitölteni.

Az 1848-ik év őszén történt, midőn Jelachich hadseregével a Drávát már átlépte, hogy egy kutatás alkalmával a fazekas-utczában (Kerameikos) Székesfehérvárott két, márványlapokkal kirakott sírra akadtak. A hír csakhamar a fővárosig jutott, s a következő napon Érdy János, a m. n. muzeum őre, a kormány által teljhatalommal felruházva és pénzzel ellátva, a hely színén megjelent, hogy a további ásatásokat vezesse. A hadsereg, mely a horvát bán vezérlete alatt betört ezalatt, csakhamar egész Székesfehérvárig előnyomult, de Érdynek még ideje volt őt, egymás után felfedezett sír tartalmát Pestre szállítani, s a nemzeti muzeumban elhelyezni. Érdy érdeme, hogy e sírok kettejében III. Béla és neje sírjára ismert, bár főérve nem mutatkozott eléggé alaposnak. A diadalmas osztrák kormány, mely minden nemzeti mozgalom ellensége

volt, később a lelet helyét ismét betemetteté, és évekig zaklatta Érdyt az ismételve követelt 200 forintos számláért, mely összeg részére a magyar kormány által az ásatási munkálatokra ideiglenesen és sebtében utalványoztatott.

A zaklatott embert kivéve, a közönség már rég elfeledte a fölfedezést és ásatást, midőn az 1862-ik év tavaszán egy, az előbbi ásatások közvetlen közelében eső házépítés alkalmával, faragványos román oszlopfők, s nagy mennyiségű mozaik-elemek kerültek napfényre a kiásott alapzatban; e kiásott alapok azonban egyszersmind a hajdani várfalak közvetlen közelében is feküdtek, melynek kijavítására, minden legközelebb kéznél levő anyag felhasználtatott. Valamint az oszlopfők, úgy a mozaik-elemek is hajdan, a várfalakra támaszkodó templomból eredtek, s így ez új lelet ismét visszaidézte az 1848-ik év fölfedezésének emlékét; minek következtében, főként Pauer, akkor székesfehérvári kanonok ösztönzésére, a magyar akadémia régészeti osztálya felhívást intézett az országhoz, hogy a közönség adakozásával a nevezett helyen szabályszerű ásatást eszközöltessen. Miután ez uton több ezer forint gyűlt össze, nekem jutott osztályrészül a szerencse ez ásatásokat szeptember és október hónapokban vezetni, és sikerült a fazekas-utczában levő déli mellék-hajó nagyrészét, a főhajó egy kis részét föltárni, míg Farkas Imre, az időszerinti székesfehérvári püspök konokul megtagadta az ásatásokat szomszédos udvarán folytathatni, hol mindenesetre a főhajó volt több kitűnő részeivel. E megszakasztott ásatások eredményét 1864-ben, a régészeti osztály költségén „A székesfehérvári ásatások eredménye“ czim alatt tettem közzé.

E munkámban előadtam okaimat, melyeknél fogva szt. István basilikájának átépítését román stylben III. Béla királynak kell tulajdonitanunk.

Bebizonyítottam, úgy hiszem, hogy a legrégibb szt. Istvántól származó építmény négy tornyos basilika volt, mely a XII. század második vagy harmadik negyedében megsemmisült. Vannak történeti adataink, melyek szerint az első újraépítés (III. Bélaé) 1318 és 1327-ben leégett, mi egy új építkezést tett szükséggé. E szerint tehát határozottan kimondható, hogy III. Bélát kell a magyar államegyház második felépítőjének elismernünk, s hogy ez építés, a magyar székesegyházak későbbi keletü átépítései közt, valószínűleg a főhelyet foglalja el, s Béla király e tette által, a középkori monumentalis műépítészet alapítójának tekinthető.

További chronologiai tény a következő. Valamint Franciaországban a monumentalis építészet egy új styl feltalálása és megteremtése, a szerzetesrendi szabályok alatt álló építményekből keletkezik; mert Cluny a román, St. Denis a csúcsíves építészeti styl élén állnak, s miként csak innen megy át a haladás a székesegyházak, s innen ismét a plebania-templomokig: épen úgy áll be hazánkban egy ellenkező eset, a mennyiben itt először a második székesfehérvári államegyház, s azután az ezzel egyidejű székesegyházak s így a világi papság egyházai viszik a szerepet, s a zárda-templomok csak néhány évtizeddel később, többnyire a II. III. és IV. tizedében a XIII. századnak fogadják el az átépítést, és régibb enyészeti templomukat és zárdájukat építik fel a székesegyházak mintája szerint újra alapjukból. S ennek így kelle történni; mert a szerzetesrend Franciaországban előbb, s a XII. század közepe felé minden tekintetben a tisztelet magasabb fokán állott a világi papságnál; míg hazánkban nemcsak ez időben, hanem az egész középkorban épen az ellenkező eset állott fenn; mert itt mindig a világi papság halad előre, s egy mártonhegyi apát sem emelkedik, — miként a st. denisi Suger, — kormányzóságig, míg az esztergomi érsek, mint ilyen, államkancellár volt, s folytonosan

és elvitázhatlanul a legfőbb állást foglalta el a királyi udvarnál, hol olykor a leghátrányosabb befolyást is gyakorolta.

Azonnal látjuk, hogy miután még a XII. században az esztergomi, pécsi, egri s más székesegyházak, továbbá a XIII. század elején a kalocsai székesegyház részint átídomittattak, részint alapjukból monumentalis stylben újraépítették, addig a legrégebb, még létező benczések apát-templomai: a lébényi 1207. a praemontrei prépost-templom Kisbényen 1217-ben épült, melyeket a mártonhegyi, zirczi, apátfalvi, pilis-szent-keresztési, ócsai, zsámbéki, aracsi, egresi apátságok és apátsági templomok követtek, míg a sorrendet a román stylben épült és 1256-ik évben felszentelt jáki apátsági templom zárja be.

Ezen műemlékek azonban két felé ágaznak. A székesegyházaknál, miként megjegyezve volt, az Istvánféle basilica szolgált példányképül; míg az apátsági templomok leginkább a francia iskolába tartoznak; mi mellett, — leszámítva némi csekélyebb, következetesen saját szerű vonásokat, — oly viszony áll be, mely a magyarhoni épületek e második modoránál, minden sajátosságos, specificus stylfejlődést kizár. Ha ugyanis ez építményeket egymással összehasonlítjuk, azt fogjuk találni, hogy itt semmi önállóság ez időben elő nem fordul; ellenkezőleg tökéletesebb alakokkal sokkal régebb és tökéletlenekekkel sokkal újabb építményekben találkozunk, sőt olykor ugyanazon építményen egész halmazát látjuk az ó- és ujromán, sőt az átmeneti stylnek is, a mint épen a mind három modort ismerő építész szeszélye szolgáltatója.

Nem kereshető tehát itt sem a stylek bölcsője, sem azok önálló fejlődése, s így a chronologiai meghatározás sokkal nehezebb, mint máshol, hol folytonosabb haladás és fejlődéssel találkozunk, hol a bimbót a virág, a virágot a gyümölcs követi, s e sorrendben a korszakok változását jelöli. Ehez járul, hogy

nemcsak építményeink, hanem általán véve minden felől, mi a művelődést illeti, igen gyér történelmi adataink vannak, ama végtelen halmaz okmány daczára, melyek többnyire a tulajdonjog és a tulajdonos változására vonatkoznak. Sok templomnak még alapítási idejét sem tudjuk, a mi máshol rendszeren följegyeztetik. Az átépítés ideje, melyet külföldön gyakran egy esetleges történelmi adatból kell kikeríteni, nálunk gyakran, teljesen nélkülöz ily adatot, vagy ha az létezik, még mindeddig nem jutott tudomásunkra, úgy, hogy kizárólag csak a styl szolgál utmutatóul, mely azonban, miként már említve volt, határozatlansága, hánytvetettsége, s a régebb és újabb modor összezavarása által könnyen tévutra vezethet. Ezen viszonyra nézve csak egy példát óhajtok itt felhozni. A lébényi apátsági templom az 1207-ik évből datálva, ezen korszak legrégebb építménye, mely korunkig fönmaradt, míg a jáki hiteles beszentelése 1256. évvel a legifjabb román stylü; az előbbiben teljes átmeneti bordázatu keresztboltokat találunk, míg a jáki templomban többnyire csak kör-boltívek fordulnak elő. Minthogy nálunk mindent készen kaptak a külföldről, sehol sem mutatkozott az önálló alkotás ösztöne és szükségége; s ez annyival inkább lehető volt, mint hogy a magyar építészet több, mint egy évszázaddal marad hátra a francia építészet, kevésbbé a németeké mögött, mely utóbbi mögötti hátrálás ismét nagyobbodik, ha a magunkét a rajnavidéki épületekkel hasonlítjuk össze, s a szerint, a mint kelet felé haladunk, mind csekélyebb lesz, míg végre a szomszédos osztrák tartományokkal összehasonlítva, csaknem végképen elenyészik, mivel a XIII. század közepén még itt is román stylü épületek emeltettek, és pedig olyanok, melyek hazánk legkitünőbb példányát az 1256. évben fölszentelt jáki templomot alig közelítik meg. Ez építmény késő keletkezése szolgált okul, hogy a középkori építkezési módok közül a

román műépítészet tekintetik olyannak, mely leginkább megfelelt a nemzet jellemének.

E nézet azonban már azért sem valószínű, mivel a román styl nálunk alig egy félszázadon át virágzott, s azután a csúcsives stylnek volt kénytelen helyet engedni; s még jelentékenyebb azon körülmény, hogy a román styl is külföldről, és pedig idegenek, vagy legvalószínűbben szerzetesek által hozatott be, s csak némely ponton mutat határozottan provinciaalis jelleget, mihez azon, Kugler és Lübke által is megjegyzett körülmény is tartozik, hogy Magyarország templomaiban a kereszthajó, sőt a hosszszentély (Langchor) is rendesen hiányzik, s hogy a keleti kettős torony alatti csarnok rendesen nyílt, mi által, mintegy a kereszthajó pótlásául a mellékhajók meghosszabodása éretik el, s a toronycsarnokok a hosszépülethez csatolva tűnnek fel. Oly intézkedés, mely a kereszthajóvali kecses tagozást vagy elrendezést teljesen kizárja, s így az építménynek kedvező alakot nem kölcsönöz, de tökéletlenségében is, épen, mert kevés kivételt szenved, sajátos provinciaalis musnak volna tekinthető.

A mi e korszak nemzetiségét illeti, aligha fog a német iskola serpenyője a francia iskola alá kerülni. A fehérvári államegyház átépítése, a magyar monumentalis építkezés vezetője, ugyan leginkább a német iskola teremtménye; mégis, az ezen építéssel csaknem egyidejű, s azt közvetlenül követő pécsi székesegyházon már francia elemek mutatkoznak, daczára annak, hogy ez utóbbi a gurki dóm leányának tekinthető. (Ugy tudom, hogy értekezésemben ¹⁾ az altemplom oszlopainak arányaiban, melyek sokkal tökéletesebbek a gurki dóm altemplománál, ezt számokkal bebizonyítottam.) Épen úgy tűnt fel az olasz

¹⁾ V. össze: „Magyarországi régészeti műemlékek“, (Monumenta Hungariae) I. köt. I. r. és a „Bécsi központi bizottság tudósítása“ 1869-ik évfolyamából 139—152. l. „A pécsi székesegyház genesisé.“

befolyás az ezelőtt ötven évvel lerombolt, sőt puskaporral szétrobbantott esztergomi metropolis porta speciosáján; — míg, miként látni fogjuk, a XIII-ik század elején újra épült kalocsai székesegyház általánosan és legapróbb részleteiben is, a francia iskolához tartozik.

És e viszony még sokkal világosabb apátügyi és prépostsági templomainknál, és pedig a korunkig fennmaradt legrégebb lébenyiné, továbbá a zsámbéki és aracsínál, melyek mindannyian a francia iskolához tartoznak. Ide tartozik továbbá a visegrádi vár legrégebb építménye, a donjon, öregtorony vagy „Berchfried“ is, valamint általán véve a csaknem minden hazai erődben elmaradhatlan donjonok, melyek azonban nagyobb részt, bár itt-ott román modort tüntetnek elé, aligha keletkeztek az 1240-ik évi tatárjárás előtt.

E szerint, legujabb tapasztalataim s beható vizsgálódásaim következtében egy, az „Oszták Revue“-ben: „A középkori műépítészet Magyarországon“ (1868. II. k. 187. l.) czim alatt általam közzétett értekezés téves mondatát kell helyre igazítanom. Ez értekezésben ugyanis ez mondatik: „A román műépítészet nemzetisége Magyarországon egészben véve német.“ Az 1865. évben e mondat igaz lehetett; ma azonban már határozottan állítható, hogy a magyarhoni román építészeti műemlékek keletkezésére a francia építészeti iskola ép oly, hacsak nem nagyobb behatással volt, mint a német. Ha tehát a német iskolából eredők nagyobb száma mellett Németország közvetlen szomszédsága hozatik fel érvül, a fentebb érintett nemzetközi közlekedés azt is bizonyítja, hogy épen a román styl felvirágzása korában Magyarhon közlekedése Franciaországgal jelentékenyebb volt, mint Németországgal, s hogy így e stylt közvetlenül amonnan, s nem ez utóbbi közbenjárása folytán nyertük. Vitet, első a francziák között, a csúcsives építészeti stylt határozottan Franciaországnak tulajdonítja, a román épi-

tészeti stílyt nagylelkűen a németeknek engedi át; azonban ez ítélet sem megdönthetlen, minthogy a cluny-i apátsági templom kora pontosan kimutatott; mert e templom mindenesetre régebb a rajnavidéki műemlékeknél, melyek inkább, mint bármely német műépítmény, közös jelleggel bírnak a francia templomokkal. Önállóbban, mint a Rajna vidékén, fejlődött ki a román stíly Szászországban, a Harczhegység körül, hol a gernrodi egyház építésével egészen sajátos iskola keletkezett, mely azonban a magyarhoni, román-korszaku műépítményekre kevés befolyást gyakorolt; leginkább feltűnő közös jelleg: a keleti karzat (Querempore), mely Szászországban meglehetősen állandóan, nálunk azonban csak szórványosan jön elő. Különböző hazánk éjszak-keleti részének, Turóc és Liptó megyéknek templomai még nincsenek eléggé megvizsgálva arra nézve, hogy e tekintetben érvényesen határozhatnánk; bár itt, már a közvetlen közelségnél fogva is leginkább okadatolva volna a szász-román iskola befolyása, ha csak a különböző nemzetiség (a szláv) nem gátolta a befolyást.

Egy más korszakba lépünk át, a csúcsives-stíly korszakába. E között, s a román stíly között, a tatárok betörése meglehetősen határozott válaszfalat képez, melyet csak kevés kivétel, p. o. gyulafehérvári és a jáki templom, lép át. E betörés előtt az egyházak és a legtöbb zárdák (a javadalmazott szerzeteseké) monumentalis alakban voltak újra építve, s e betörés után következik a sor a XIII. század felének fordulópontjánál a kolduló barátok zárdatemplomai, továbbá az újra bevándorlókkal benépesített, s csak most végleg rendszerezett szabad királyi városok templomaira.

A legidősb kolduló-szerzetes rend Magyarországon a dominikanusoké, minek bizonyítékául szolgálnak a budai, kassai és selmeczi zárdatemplomok, talán a győri is. A szerzet

tagjai hazánk éjszaki vidékén többnyire Lengyelországból vándoroltak be; de minthogy a középkorban Lengyelország sem bírt önálló építészeti iskolával, e jövevények is csak a német iskolát hozták magukkal előbbi hazájukból, s a hol számosabban telepedtek le, korai, legegyszerűbb csúcsives stílyű csarnoktemplomokat emeltek, melyeknek részletei nem ritkán még a késő román stílyhez tartoznak. A budai várban még maradtak fenn ezen stílyben dominicanus-templom egyes részei, s a Margit-szigeten is fennáll még a dominicanus apácák zárdájának romja, melyet IV. Béla, leánya, az egyháznak eljegyzett Margit részére építtetett. Az előbbinek torony, a mennyiben még fennáll, több mint egyszerű, sőt idomtalannak nevezhető, míg a szentély-támaszok, melyek az erődívenytől a mélybe hatolnak, és a szomszéd házfalnak megmaradt gerincz-kezdetek már sokkal ékeesebbek. Épen így emlékeztet a szigeten feltárt hosszépitület romja is a romanismusra, míg az izléses, legnagyobb szabotossággal épített szentély a XIV. századbeli építészetéhez látszik tartozni. Ezekkel ellentétben a kassai domokosok temploma megszakítás nélkül építtetett fel, s teljesen egyöntetűen áll előttünk, leszámítva természetesen a hosszépitület újabb módosítását. A hosszépitület osztatlan, a templomkar a nyolczszögöböl háromszögletű. Éjszakkéfé a karhoz egy sekrestye és torony épült, mely előbbi a templom magasságán túl szabályszerű nyolczszögű alakba megy át. Más, korunkig fenmaradt domokos és ferencziek templomai hasonló, korai csúcsives jelleget és részletet mutatnak.

A XIII. század második felében felvirágzó városok plébániatemplomainál is ugyanezen viszonyokkal találkozunk, a mennyiben a legnagyobb változatosságban azon vidékek építészeti stílyjét tárják elénk, honnan a bevándorlottak hazánkba költöztek. Mivel a csak kevéssel ezelőtt szentté avatott thüringi

grónó: Erzsébet, IV. Béla testvére, és fia: V. Istvánnak, nagynénje volt. épen természetes, hogy Béla, fővárosában: Budán, István kormányzói székvárosában: Kassán, thüringiai lakosok telepítették meg; s ezáltal a budai plébániatemplom és az új kassai polgárok által épített Mihály-kápolna, közel-rokonok a thüringiai építményekkel. Távolabb az utóbbiak, s közelebb a rajnavidéki és flandriai építményekhez áll a lőcsei plébániatemplom, mi által okot szolgáltat azt hinnünk, hogy a lőcseiek onnan vándoroltak be.

Sajátságos viszony áll azonban be a kassai Erzsébet-templom, a mai székesegyház, építésénél, melynek alapzata határozottan francia, míg mindaz, a mi a föld felett épült, a XIV. XV. és XVI. századhoz tartozik. Villard D'Honnecourt építészeti albuma szegély-jegyzeteiben három különböző helyen is említi, hogy hazánkat meglátogatta, s hogy oda egy templom építése céljából hivatott meg. ¹⁾

Ha most a Rheims melletti, braine-i templom alaptervét a kassai plébániatemplomával összehasonlítjuk, legkisebb kétség sem maradhat fenn azon rokonságot illetőleg, mely az előbbi, mint anya, és az utóbbi, mint

¹⁾ Az egyik szegély-jegyzet a XIX. táblán, a rheimsi székesegyház ablakainak rajza mellett van, s ebben Villard azt mondja, hogy ekkor hivatott Magyarországra, mikor e rajzot készíté. „Voici une des fenêtres de Reims, des travées de la nef, comme elles sont entre deux piliers. J'étais mandé dans la terre de Hongrie, quand je la dessinai, parce que je la préférais.“ A második jegyzet egy templom-kövezet rajza mellett van, melyet Villard Magyarországon látott, hol hosszasan időzött: „J'étais une fois en Hongrie, la où je demeurai maints jours, et j'y vis un pavement d'église fait de telle manière.“ — Egy harmadik jegyzet a III. táblán egy pánczélos lándzsa és paizst tartó férfi előtt fordul elő, s így hangzik: „Ez azon Villard, ki Magyarországon volt.“ Azonban, ezen irás alakját tekintve, már a XV. századból ered; mindamellett megerősíti Villard saját vallomását, s jogosan lehet következtetni, hogy az író, a mester turtózkolásáról a távol országban, tudomással birt.

leány között létezik. E szerint tehát Villardnak, Rheimsban hosszasabban tartózkodván, meg kellett ismerni a brainei templomot is, másrészt Villard, a cambrayi székesegyház építése által némi összeköttetésben állott sz. Erzsébettel, s így történhetett, hogy az utóbbinak unokaöccse, Kassa jöltevője, Villardot nagynénje iránti kegyeletből hívta meg, hogy székvárosában, nagynénje tiszteletére, királyi építményt emeltesse. Kevéssel ezután azonban István, atyja helyébe királylává lón, mely méltóságot csak két évig viselte, s így Villard, halála után, 1272-ben Franciaországba visszatért a nélkül, hogy a megkezdett építményt csak a föld felszínén túl tovább építhette volna, melyet aztán Erzsébet, Robert Károly neje és pedig egy, minden izében német építész által fejeztette be. Az itt csak vázlatban nyújtott nézetet a „Moniteur des Architectes“-ben (1857) bővebben, s a legszükségesebb illusztrációkkal ellátva tárgyaltam, s e nézet Franciaországban általánosan elfogadtatott; nevezetesen Viollet le Duc a „Gazette des beaux arts“-ban Villardot mintegy beszélve vezetvén be, azt mondhatja vele, hogy építette a kassai templomot. Figyelemre méltó, hogy a holkolduló szerzetesek letelepedve templomot építettek, az istentiszteletet is maguk végezték, s hogy e szerint, a körülbelül nyolczvan évig elhanyagolt kassai templom építése is elmaradhatott, minthogy a hívők befogadására a domokosok temploma is elégséges volt.

A csúcsives építészet első korszakából egy más kivétel áll előttünk, a soproni ferenziek templomában, mely Storno rajzai után, Weisz Károly által iratott le a „Mitth. d. Wiener Centr. Com.“ 1863. évfolyamában 339-ik lapján. Ambár Weisz, hagyományos tudósításokkal ellenkezőleg, e templom építését a XIV. századba helyezi, mégis önmagának ellenmondva megjegyzi, hogy „annak ékítménye és tagozottsága, határozott jellegeit mutatja a kora goth stylnak, sőt az átmeneti

stylenek korszakára is emlékezett. Ugyanezen eset áll a gazdag, szépen kidolgozott oszlopcsoportok tagosítására nézve is“, továbbá „hogy a tömör oszlopok fejei részint levélképletek, részint emberfejekkel díszítvék, melyek közül az előbbiek szintén az átmeneti korszakhoz hajolnak.“ Ezen, a XIII. század második felébe tartozó templom, mint egy kolduló szerzet tulajdona, azért képez kivételt testvérei közül, mivel nem német, hanem a francia iskolához tartozik, mi kitűnik abból is, hogy a tövek (Schafte) helyett oszlopokat alkalmaztak.

A XIV. század építményei élén ismét a fehérvári templom áll: második átépítésével, s pedig ismét hasonló módon, miként az első átépítésnél, mivel itt ugyanis egy inkább előre haladt korban, egy régiebb, kevésbé kifejtett stylene történik a visszaesés, míg az újabb, itt-ott már szintén a hanyatlás korszakába eső styl az ugyanezen időben tovább épített kassai Erzsébet templomban jut érvényre. Mind ennek daczára ez utóbbi, mint legfényesebb és legnagyobb műve a középkori műépítészetnek Magyarországon, áll előttünk. Erzsébet királynéhoz méltó királyi építmény, mely hihetőleg a Zách-család ellen elkövetett borzasztó kegyetlenség bűnhődéséül emeltetett. Egy másik egyszerűbb, kisebb, de azért nem megvetendő emlékmű az esztergami egyházmegyéhez tartozó szent-benedeki, hajdani benzestemplom a Garam mellett, melyben mi nálunk ritkaságként, egy szigoruan keresztülvitt törendszert fordul elő.

Robert Károly és fia: Lajos egyéb nevezetes építményei nagyrészt már tönkre mentek; de a bácsi és visegrádi várak romjai, azon korszak virágzó korára engednek következtetni.

Egészen véve a XIV. században kevés kőtemplom épült a falusi egyházakban, de mindenesetre több, a régi Pannónia területén, mint hazánk többi részein. Például szolgál-

hatnak erre a Vas megyében, e század utolsó tizedeiben épült, falfestvényekkel díszített falusi templomok.

A XV. század első fele nem volt Magyarország műépítészetére kedvező. Csak Mátyás alatt lép fel egy új, ha nem is minőségre, de mennyiségre nézve mégis fényes korszak; mert ekkor a falusiak is általánosán köből építék templomaikat. Az előtt a kőépítés ezekben rendkívül ritkán fordult elő, s a mit a legrégebbi időből ily helyeken találunk, leginkább sírkerti kerek kápolnák, melyek később plébániatemplomokká idomítottak át; de Mátyás ideje alatt az általános jólét annyira kiterjedt, hogy a kisebb községek is hozzá foghattak monumentális építéshez. Azonban ugy látszik, oly szűk térre szorítottak, hogy e kis istenházak nem voltak képesek a hívőket mind befogadni, hanem, hogy — mint ez ma is előfordul — nagy részük künn állva hallgatták végig az istentiszteletet. A leggyakoribb rendezkedés a következő. Egy a nyolcszögölből három oldalal zárt szentély, többé-kevésbé nyugat felé tolt hosszkarral, erre egy osztatlan, kissé szélesebb hosszahajó egy, két vagy három hossz-osztállyal, végre ennek közepén, nyugat felé egy négyszögű magán-torony, melynek csarnokán átvonul a főbejárat a templomba. E bejárat mellett még olykor egy kisebb ajtó is fordul elő a déli oldalon. A torony állása oly módon változik, hogy olykor, a hosszépület éjszaki oldalán a sekrestye mellé építik, mely rendszeren ezen oldalon van. Oly rendezkedés ez, melyet Németországból nyertünk, s pedig az ország éjszaki és keleti részére nézve hihetőleg a kassai domokosok templomának mintájában, melynek legközelebbi, és hihetőleg még a XIV. században épült leánya a mai plébániatemplomban N.-Szőlősen, valamint több később épült leánya Szatmár megye más községeiben, nevezetesen Vetésen, találhatók. Az építészet most a hegyi és halmos vidékről a nagy magyar síkfeldéig em-

plintalan vagy csak enyészeti templomokkal ellátott községekbe vonul; így találunk, a csúcsíves stylben épült imaházakat Miskolcz, Gyöngyös, Aszód, Tura, Heves, Jászapáthi, Nyiregyháza, Nyirbátorban és tovább le egészen Szegedig, azonban mindezek, mivel alig mutatnak valami eredetiséget, mindeddig figyelemre alig lettek méltatva.

Még létező, vagy rövid idő előtt eltűnt egyházi építményekből, Mátyás királynak, mint építtetőnek a következők tulajdoníthatók: saját sírkápolnája Székesfehérvárott, a plébániatorony építése Budán, a pozsonyi szentélynek építtetése; e királynak támogatása folytán keletkezett sok más templom is létesülhetett, így a kassai székesegyház déli tornya, s ugyanott a fényes szentségház, „tabernaculum“.

Későbbi, városi plébániatemplomok közül, melyek most a régiek helyére lépnek, vagy ezek átépítéséből keletkeznek, megemlítendők Selmező, Körmöcz és Besztercze bányavárosokéi, továbbá Máramaros megye városainak templomai (kivéve a régibb máramaros-szigetit), továbbá a késmárki és beregszászi, s végre a nagy rónaságon levő városok plébániatemplomai.

Megszámlálhatlanok azonban, — rövid átnézetben, — az ezen időben keletkezett falusi templomok és kápolnák. Így Ipolyi csak a Csalóközben 120 ily romot mutat fel, a szatmári schematismus pedig ez egyházkerületben nem kevesebb, mint 117-et, melyek közül negyvennyolczat körutamban, mint helyesen meghatározottat, constatáltam. ¹⁾ Rómer igen sokat idéz, melyet az ország minden részeiben tett utai alkalmával talált; végre a legujabban megjelent, igen szorgosan kidolgozott besztercebányai egyházi schematismus szintén nem keveset mutat fel. E schematismust Ipolyi püspök szakismeretének és tudományos buzgóságának köszönjük.

¹⁾ „Archaeolog. Közlemények.“ IV. k. 1864. 3. f.

Renaissance építmények, Mátyás király idejéből csudálatosan csekély számmal maradtak fenn, s mégis úgy látszik, mintha ez építészeti modor magánál a királynál és közvetlen környezeténél is, nagy kegyben állott volna; mégis a felsorolt és más épületeket is csúcsíves stylben emeltette, s ez utóbbira nézve még példánnyal is bírunk a XVI. század harmadik tizedéből, más, nem keltezett, de mégis későbbieket nem is említve. Különben e nagy építészeti tevékenység hazánkban Mátyás halála után megszűnt, s egészen a XVII. század végeig álmát aluszassa, mindaddig, míg megszabadulva a török iga alól, a jezsuiták barokk építészetükkel nemcsak az egyházi, hanem minden másnemű épületekre is hatalmas befolyást gyakoroltak.

Csoportosítás.

A monumentalis építészet tevékenységének kezdetétől, s az e korszakban épült székesegyházak mintájául a szt. Istvánféle székesfehérvári négytornyu védtemplomot állítottuk fel.

Az apátsági templomok, különösen a benzecsekéi, ez átépítésnél a XIII. század első felében, a legrégebbi keletű lébényi apátsági templomot vették mintául, miért is eddigi ismeretünk szerint jogosan tehetjük fel, hogy ez utóbbi volt e nemben a legelső Magyarországon.

A mártonhegyi főszékhely temploma eltér tőle, s daczára, hogy a szerzet főszékesegyháza, még sem gyakorolt semmi jelentékeny, semmi határozott befolyást a benzecsek későbbi építményeire.

A gazdagon javadalmazott cisterciarend nem ragaszkodott szent Bernát egyszerű szabályzataihoz, hanem ellenkezőleg különféle elrendezést követett terveiben. Főszékhelyén, Zirzen, fenmaradt régi templomából egy pillértő, mely a késő román-francia iskola legremekebb részletezettségét mutatja,

mig Apátfalván a karzáradék egyenes, a diszkapu ellenben fényes és polychrom.

Szigorubban ragaszkodtak az egyszerűség szabályához a kolduló szerzetesek, kiknek templomai leginkább a kassai domokosokéhoz hasonlítanak, mely egyszersmind kicsinyített mértékében, igen sok kisebb városi és falusi templomoknak szolgált mintául. Ez utóbbiakat különösen azon úton és út mellett találjuk, melyet a keleti országot névvel kell jelölnünk, és mely Szepes megye éjszaki határától Erdély déli határáig vonul le.

A többi, ezen út közelében később épített templomokra azután a kassai Erzsébettemplom gyakorolt hatalmas befolyást, s így bizonyul be a hatalmas, több év századig tartott közlekedés oly országuton, melyről a történelem csak igen kevés említést képes nekünk nyújtani. E szerint a középkor archaeológiájában, az itt-ott meglehetősen hiányosan irt művelődési történelem kijavítójával és kiegészítőjével bírnak.

A budai plébániatemplom nem örvendhetet hasonló fontosságnak, s ez egyike azon okoknak, a miért középkori régészeink által mindeddig elhanyagoltatott és figyelemre nem volt méltatva, bár ily mellőzést legkevesbé sem érdemel meg. Ugy hiszem, az ok, melyért körüle semmi csoportosulás nem történt, onnan ered, hogy a legközelebb fekvő városok: Esztergom, Vác, Székesfehérvár és Veszprém érseki és székesegyházakkal már is birtak, melyek más céloknak rendelvek alá. Pesten azonban a plébániatemplom idősebb, mit a déli torony belsejében levő párkányzata igazol; a templom mostani testének építése azonban csak a csúcsives styl hanyatlása idejében történt.

Dunán tul, nyugat felé, két csoportozattal bírnak. Egyik a vas megyei apróbb templomok csoportozata, melyeknek anyja, miként ez, több a vas megyei templomokban olvasható feliratból is kitünik, Styriában kere sendő; mivel e feliratok szerint építőjük

Aquila, radkersburgi festő volt; a másik csoportozat Mosony megyében van, mely az osztrák hainburgi templomtól veszi eredetét. Fel tűnő ezek némelyikénél azon teljesen saját szerű rendezkedés, mely szerint a gálosi (Göls), járfalusi (Deutschjahrendorf és rajkai (Ragen dorf) torony a sanctuarium felett emelkedik.

A Duna és Tisza közötti lapály plébánia-templomairól semmi különös sem mondható; nagyobb vagy kisebb mértékben, mindannyian a következő rendezést követik: keleti kar, közép osztatlan vagy többhajós hosszépület, s nyugoti torony, mi mellett a mellékhajók meghosszabítása, a toronycsarnok hozzácsatolása által meglehetősen állandóan észlelhető.

Miként a budai főplébánia-templom utódok nélkül áll előttünk, ép oly elszigetelt, sőt elszigeteltebbnek tekinthető az egri székesegyház utolsó átépítése, melyet Ipolyi egy, Bartakovics érseknek 50-ik évi jubileuma alkalmából 1867-ben ajánlott és megjelent albumban irt le részletesen. Ezen, most részben még a föld alá temetett templom, a legnagyobb volt Magyarországon, a mennyiben középhajója, mint a kölni dóm, és Franciaország székesegyházáé, 50 régi római láb széles volt, mi két kiásott négyzet-tövéből (Vierungsschaft) kitünik. A körülbelől még az első román építészeti modorból átvett két torony alapja még a föld alatt van; az egész keleti rész azonban szándékosan röpítettett a levő göbe, hogy itt a törökök elleni védelemül egy mély sáncz-árkot készítsenek. Az Ipolyi által szakavatottan használt és magyarázott történelmi hagyományokból azonban kitünik, hogy a belső szentélyt körut (Charolle) és e felett a francia templomépítészetben sajátos sugárkapolnák vették körül. A kar és a részben már kitárt negyzetnek újabb építménye, valamint stylje, ugy a még meglévő történelmi adatok szerint is a XV. század utolsó tizedéből eredtek, s mégis azon kérdés merül fel, hogy a francia rendezkedés egyenesen Franciaor-

szágból, vagy talán inkább Csehországból eredt-e, mely utóbbiban az építészeti modor a prágai szent Veit egyház építése által honosult meg? Annyi legalkább bizonyos, hogy a XV. században a cseh Giskra, seregeivel, felső Magyarországon igen nagy szerepet játszott.

Az építés általános jellemzése.

A magyarhoni emléképiletek jellemzéséhez tartozik, miként már többször említém, a későbbi és korai tökéletes és tökéletlenül kifejtett részleteknek összehalmozása egy és ugyanazon időszakban. Mikor Magyarország III. Béla alatt a monumentalis építkezést megkezdte, külföldön a román stíl már teljesen ki volt fejlődve, sőt Franciaországban a tiszta csúcsives stíl korszaka is küszöbön állt már, s a székesfehérvári második egyházban (az első átépítésnél) éppen azon időben, mégis a kora-román derék szögű pillért igen meredek, ódonszerű lábbal látjuk alkalmazva, éppen úgy, mint Pécsen is; de itt hasonló, otromba pillérek mellett tökéletesen kifejtett, több, mint felényire kiszökő gerinczhordók is fordulnak elő, melyek a boltzat-bordák elosztását, már alant, szabályszerűleg előkészítik, bár a székesegyházat eredetileg csak fa-mennyezzettel akarták ellátni.

Lébényben körülbelül 20—30 évvel később a tökéletes tő (Schaft) általánosan alkalmaztatott, mely azonban, más templomokban, néhány évtizeddel később is, a durva, alig sarkán elszelt pillérnek enged helyet, sőt még a mártonhegyi benzécek főtemplomának pillérei is kevésbé tökéletesek, mint a lébényi apátsági temploméi.

A mi az alapterv elrendezését illeti, már többször figyelmeztettünk a kereszthajó és hosszszentély hiányainak és az oldalhajók torony-csarnok általi meghosszabbításának provincialismására.

Az altemplom a román imaházakban nem nélkülözhetetlen, s csodálatosképen a székes-

fehérvári államegyházban teljesen hiányzik (miként a San. Paolo fuori le mura nagy basilikában is), míg Tihanyban a legrégebb, Pécsen a legnagyobb, Mártonhegyen, szt. Marián, Feldebrőn, Veszprémben és más helyeken ily altemplomokkal birunk.

Előfordulnak hazánkban, mint a Harczhegységben néha, a nyugati keresztkarzatok, melyek legrégebb példánya Pécsen látható, hová a székesegyház mintaképe, a gurki domból hozatott be.

A diszkapuk rendesen oszloposak; az oszlopok, a szegletek derékszögű fokozatában állanak, melyek egy egyenkaru háromszög hypothenusán az ajtónyílás felé haladnak fokozatosan. Kivételesen, olykor mint constructio, a köb háromszög is fordul elő, az oldalak 1, $\sqrt{2}$ és $\sqrt{3}$ viszonyában, hol is aztán a kapufalazat nagyobb kifejllettséggel bír, s szélesebb szemlét nyújt. Pécsen ez oszlopok kissé még tulszárnyalják a falazatot, később egészen szabadok. A kapuk boltívében, az archivoltban, az oldalbéllet tagjai rendesen egyszerűen folytattnak. A román diszkapuk gyakran előforduló hiánya, hogy az egész templomépület magasságához aránylag alacsonyok és rendkívül kicsinyek.

A kerek boltíves ablakok — miként az ó-román stílnél szokásos — az apsisokban igen kicsinyek, az oldalhajókban valamivel nagyobbak; ez utóbbi helyen rendesen igen magasnak fekszenek, s az éjszaki oldalhajónál igen gyakran hiányzanak, részint azért, mint-hogy ez oldal van leginkább viharnak kitéve, részint pedig azért, hogy több tért nyerjenek falfestvényekhez. Ritkábban, mint máshol fordul elő az ablakok keretelése pálczategyekkel úgy, hogy ez, még a pécsi székesegyház oldalablakain is hiányzik. Ritkán fordulnak elő kerekablakok is, a nyugati homlokzaton, s az ily ablakok küllői alig láthatók egy-némely példányon.

A tornyok, a kissé nagyobb, sőt olykor a

kisebb templomokon is, p. o. a deákmonostori templomon kettősek; vajjon ez a négytornyú István-féle basilika befolyásának tulajdonítható-e? Különben a román soktornyúság hazánkban ismeretlen, a mint nem ismerem példányát egyetlenegy fenmaradt négyzet-toronynak (Vierungsthurm) sem.

A falusi templomok egyes tornyai különböző helyzetűek, leggyakrabban az épület tengelyén nyugatra, a hosszahajó előtt állanak, a melybe ilyenkor a főbejárat a toronycsarnokon át vezet; nem ritkán az egyes torony az éjszaki hosszoldalán is áll, kivételképen Mosonmegye három községi templománál a keleti oldalon, a sanctuarium fölött. A toronyépítészet egészben véve, kevésbé van kiképződve: arcad-karzatok (Kleinbogenarkaden oder Umgänge), melyek a rajnai templomoknak oly tetszetős kinézést kölcsönöznek, hazánkban ismeretlenek, legfőlebb a legfelső emeletéken jelennek meg háromosztályú ablakok. Kősisakokat csak kivételes esetekben találunk; a tornyokat leginkább az újabb barokszerű, hagymafödéllel fődték.

Rotundák kiszökő, vagy ki nem szökő sanctuariumfülkékkel, falusi templomoknak használva, nálunk nem ritkán fordulnak elő; azonban kérdés, hogy ezek, legtöbb esetben, nem voltak-e előbb sírkerti kápolnák? Ilyenek midőn az egyház tagjainak száma szaporodott, hozzáépítés által nagyobbítottak; így legújabbán is Hont megyében: Kis-Keszin és Kis-Sallón találtam két, ily módon megnagyobbított építményt. Kettős sírkerti kápolnák is fordulnak elő, melyek közül az alsó leggyakrabban durva csontház. Némi építészeti részletet mutat az alsó halottas kápolna Selmeczen.

Román várak vagy hegyi erődöket mind-éldig hazánkban nem tanultam ismerni, legfőlebb az ismertekben látni némi román részletet. Ebből az volna következtethető, hogy miként Németországon a várak kőből való

építése leginkább csak a magyarok betörései után kezdődött; épen úgy hazánkban is, csak a tatárok betörése adott alkalmat, hogy erős kővárakat emeljenek.

A mint a csucsives styl, vagy német bevándorlók, vagy pedig kolduló szerzetek által behozott, városi plébániáknál, leginkább csarnok-templomokon alkalmaztatott (péld. Budán és Lőcsén), honnan a csarnok később még a javadalmazott szerzetek imaházaiába is átment, p. o. a cisterciák temploma Bártfán, s a benzéseké Szent-Benedeken. A középhajó ugyan rendesen valamivel magasabb az oldalhajóknál, de nem annyival, hogy falain ablakok volnának alkalmazhatók; a világítás tehát, miként a csarnok-templomokban par excellence, az oldalhajókból jön, mi épen ez építési mód főlényege.

A román stylben az imaházak ritkán terjeszkedtek nagyobb hosszúságra, s a szélesség a hosszúsághoz arányitva, különösen Magyarországon jelentékeny, a mennyiben itt a román templomok egyenes úrhossza (die Lichtenlänge), a főhajónak alig négyszeres szélességét képezi, pillére vagy töve a középponttól az átellenesnek középpontjáig számítva. Csak székesegyházak képeznek ez alól kivételt; így a pécsi, melynek hosszában a középhajó szélessége, az ugynevezett egység 5½-szer foglaltatik. Ennél hosszabb, keletről nyugatra terjedő templom nálunk csak igen ritkán fordul elő. Lehet, hogy az elpusztult egri székesegyház hossza nagyobb volt, minthogy collossalis szélességében ez is elszigetelten áll előttünk; a Királyhágón túl nevezetes a gyulafehérvári székes-egyháznak hossza.

A kisebb imaházak rendszere fentebb közöltetett; nagyobb plébániatemplomok és székesegyházakra nézve a következők állanak.

Leggyakoribb, egy többé-kevésbé megnyújtott hosszantélyű háromszögű kar-zárlat előfordulása a nyolczszögből. Kivételt képeznek a francia mintázat szerint épült Erzsé-

betegyház Kassán, öt oldalú zárlatával a tiszszögéből, s oldal-kápolnáival, valamint az egyi székesegyház sugárkápolna-koszorújával. A hosszépület csaknem mindig három hajóju; csupán Kassán lehet a fő és oldalhajók egyenlő szélessége s két oszlop helyzete miatt a közleledést egy öt hajóju, szabályos templomhoz felvenni. A négyzet fölötti torony (Vierungsturm), sehol sem fordul elő; csak Kassán látszik, hogy ez, az eredeti tervezetbe fel volt véve, Gyulaféhevárott volt hajdan ily torony. Kápolnák hozzáépítése az oldalhajókhoz, fordulnak elő; de nem oly gyakran, mint külföldön, ellenben nagyobb templomokban keresztkarzat emelkedik a hosszépület nyugati oldalán, oszlopszerű, karcsu derék oszlopokon. Gyéren tartották fenn magukat az eredeti boltozatok, s a hol előfordulnak a régibb korban a hosszépületben egyszerű kereszt alakúak, s a szentélyben félszögletes boltozatok, mindig ellenbordákkal ellátva, később háló, ritkábban halhólyagalakot vettek föl, legyezőszerű kiterjesztett boltozatok, minők különösen Angliában a későbbi korban használtattak, hazánkban nem fordulnak elő; azonban itt-ott mégis található merész, szabadon lefüggő zárkövek. A boltsüvegek legtöbb esetben csodálatosan vékonyak, mint ez Franciaországban is gyakran előfordul.

Nyugatra leggyakrabban kettős torony emelkedik és a főhomlokzaton többnyire, a két torony közti csarnok diszkapuján kívül még más két diszkapu is fordul elő a torony-csarnokon. Azonkívül még az épület hosszoldalán, olykor mindkettőn is, fordulnak elő bejáratok. Kassán, az idézett öt templomhajó következtében három bejáratot is látunk a tornyok közt, míg a tornyokon nincs ily bejárat. A torony-csarnoknak az oldalhajókhoz való csatlása okozza, hogy a kettős torony, vagy épen nem, vagy csak igen kevésé kiszökő. Kassán a templom francia szervezete miatt a kettős tornyot az oldalhajóktól tömör fal

választja el. Csak a csúcsíves stíl kisebb egyházainál található az egyes torony, vagy a nyugati homlokzaton, vagy a hosszépület oldalán. A kassai temető-kápolnán egészen eredeti, a nyugati zárfalon és egy kiszökő roppant csarnokíven nyugvó tornyocska van.

Sekrestyéket többnyire a hosszépület éjszaki oldalához, vagy a hol hosszentély van, ennek oldalához építettek.

Altemplomok még a későbbi korban, Szent-Györgyön és Eperjesen még a XV. század végén is épültek. Kassán ily altemplom a XIII. században az éjszaki, külső oldalhajó alá épült. Olykor az altemplomok a főtemplomhoz támasztott kettős-kápolnák által helyettesítettek, még ott is, hol ezt a térreli gazdálkodás nem igényelte szigorúan. Mindkettő tehát jellemzőnek tekinthető hazánkban, a csúcsíves műépítészetre vonatkozólag. Hozzáépített kettős-kápolnák példányaival birunk Csütörtökön (Donnersmark) és a ferencziek pozsonyi templomában.

Magyarország némely községeiben egy, még a román korszakból származó öszconcep-tioja a templom-építéseknek a csúcsíves korszakba átültetve is fenntartotta magát, így Szakolczán, Nyitrán, Körmöczbányán és Kassán a templomot övedző hajdani sírkertben a halottas-kápolna is található; Kassán még egy önálló, halotti-lámpa fogadására (Todtenleuchte) szolgáló oszlop, egy u. n. fanale, Mátyás király idejéből is fenntartotta magát s még ma is, az Erzsébetegyház déli bejáratánál áll.

A templomok négy saroktorony általi, István-féle védelmi rendszerétől, a csúcsíves építészeti korszakban egészen eltekintenek, és az Erdélyben közönséges védelmi rendszer, a tetők alatti folyosó (Mordgang) szintén nem kedveltetik, hanem a templomok körfalakkal vétetnek körül, melyeknek bastyaszerű kiugrásain lőrések alkalmaztatnak, például szolgál erre Turán, egy Pesthez közeli falu temploma a nagy magyar síkságon.

Városokban, a hol csak lehetséges, egy magasabban fekvő várac, egy várszerű acropolis építetik, melynek közepén aztán a főtemplom elég védelmet talál. Példák erre nemcsak a hegyvidéki városokban, hanem a lapályon is: Győr, Veszprém és Budán is található.

Egész Magyarországon csak egy zárda, s az is csak részben tartotta fenn magát benesejében oly módon, hogy annak egész összrendszere meghatározható legyen. Ez a hajdani benczések temploma sz. Benedeken, a Garam mellett, mely még a körben futó, apró tornyocskákkal ellátott körfal közepén fekszik. Kimutatható még a keresztfolyosó, mely a nagy udvart körülveszi igen sok helyen, míg az azt körülzáró épületek újabb időben csaknem kivétel nélkül átépítések. A lőcsei zárdában, mely jelenleg a reáliskola épületéhez csatoltatott, a kerület és rend épületeinek egyes részei még meglehetősen épek; így a káptalanterem és refectorium az átalakított keresztfolyosó egyik oldalán. Pannonhalmán a templom déli oldalához csatolt kereszt-folyosó elrendezése még a régi.

Várepítmények közül kettő ásatás, más külön felvételek által lett ismeretessé. Azok közé tartozik a bácsi vár erődített táborával és a visegrádi vár. A felvételek közül a szepesi várét (Zipserhaus) említhetjük, melyet az akadémia régészeti osztálya, a tulajdonos: Csáky Kálmán gróf előzékenységének köszönhet. A nagy sárosi vár mindeddig sem fel nem vétetett, sem meg nem vizsgáltatott.

Ha az ismerteket szemügyre vesszük, úgy találjuk, hogy a magyar várakban az öreg-torony (Berchfried, donjon) ezen valódi francia alkatrész, főszerepet játszik. Bár sem oly szilárdan, oly művészi és éles látással nincs alkalmazva, mint Franciaország sok váraiban, mégis Magyarországon is tekintettel voltak e toronynak szilárdságára és hozzáférhetlenségére; nevezetesen azokban a bejárat

és lépcső úgy alkalmaztatott, hogy egyikhez sem könnyen lehet eljutni; az előbbi olykor a harmadik, negyedik emeletben, utóbbi olykor (a sárosi várban) a falvastagságban van elhelyezve. Az emeletekre nézve rendszeren a francia rendszer követetett, a mennyiben a legfelső boltozat téglabolttal a közbeesők azonban könnyen eltávolítható deszka-padozattal vannak ellátva és egymástól elválasztva. Vannak négyszögű, hosszás, kerek és hatszögű ilyenmő tornyaink.

Állandó még a tornyok mellett a lovagterem, melyeknek romjai remek műépítészetet árulnak el. Ez a várkastély legnagyobb helyisége, azonban csak akkor bír nagyobb ablakkal, ha azok magasabb emeleten vannak.

A legszükségesebb részletekhez tartozik a kaszárnya, az őrsereg, vagy ritkábban a lovagvárakban a lovasság lóistállói részére; éléstárak és hadi szertárak, mely helyiségek gyakran boros pinczéknek is használtattak. Konyhák és kémények, a korom fekete füstjáratok most is felismerhetők.

Fő alkatrész, mely talán sohasem hiányzott: a kápolna, a többnyire fölötté épített várkáplán lakával; a hol lehetett, a sanctuarium kelet felé építetett, s olykor a kápolna csak az irány folytán ismerhető fel és határozható meg.

Nagyobb terjedelmű tárgyak eltartására rendszeren egy, a belső és külső fal közt levő, ugynevezett rekesz használtatott, a németek Zwinger-nek nevezik; kitünő gond fordítottatott a kutra, vagy a hol ez nem létezett, a vizgyűjtő medenczére. Visegrádon a legnagyobb, negyvenhárom láb mély és $21\frac{1}{2}$ láb átmérőjű, mégis kénytelen volt egyszer a vár, vízhiány miatt magát megadni. Egészben véve, a magasság-védelmi rendszer alkalmaztatott; minél magasabbak voltak a falak, tornyok és a gyilokfolyosók, annál bevehetetlenebbnek tartották a várat, mi az ágyuk alkalmazása előtt valóban úgy is volt. A vízszintes védelem

bástyák által csak Mátyás király idejében látszik használatba jönni; nevezetesen e korszakból eredő ilyféle bástya fordul elő a vise-grádi fellegvárban.

Körmöczbánya városában leginkább fentartotta magát egy példánya a városerődítvénynek. Találunk itt egy akropolist, melynek közepén a főtemplom áll, e mellett egy kétemeletes sírkerti kápolnát, a kettős falak közt egy rekesztéket, többszörös faltornyokat, sőt egy donjont is, a sánczok azonban betöltöttek, és így a vonóhid főlélegessé vált; lánczkamrája azonban a kaputoronyban még fentartotta magát. Ezen akropolis körül terül, a hajdan szintén falak és sánczokkal környezett város, a körfalak azonban nagyobb részt már lerombolva, s a sánczok betöltve vannak.

Más példát találunk a zólyomi (Altsohl) királyi várban, mely a később kedvelt, négy saroktoronnyal ellátott, nálunk ugynevezett kastélyok rendszeréhez tartozik. Erőssége legnagyobb részét a kigyózó útnak köszönheti, melyen keresztül lehet csak kapujához hatolni, s melyen sokszorosan ki vagyunk téve a várőrség lövegeinek. Ezen kastély is többszörös falak és sánczok által volt környezve; egy csekély dombon állt, melynek egyik oldalához a város dőlt, míg másik oldala egész meredeken megy a völgy felé.

Nyilvános, világi épületekből igen kevés tartotta fenn magát. A bártfai piacz közepén levő tanácsház a XV. századból, egy része a régi tanácsháznak Pozsonyban, talán egy részlete a régi tanácsház beosztásának Lőcsén, s némi részlete a régi pénzverdének Kassán és Körmöczön. A bártfai tanácsház, mint a célirányos berendezés és csekély tér teljes kiszákmányolásának példája áll előttünk; mihez minden esetre azon két körülmény, hogy minden oldalról szabadon áll, s küllépcsővel van ellátva, nem kevésbé hozzájárultak. Érdekes a tetőzet szerkezete is, melynek gerendázatahoz egy egész erdő fái voltak szükségesek. Bártfa

gazdagsága különösen végtelen erdőségekből áll.

A város összelepitvénye különböző. Ahol lehetséges volt, a város egy akropolis körül csoportosult; ha ez nem volt lehetséges, akkor a sánczok mélyebbre és szélesebbre, a falak magasabb és szilárdabbra készítették, s gyakran fali vagy kapu-tornyokkal is elláttak. Rendesen nagy térség van a közepén, melyen a torony és tanácsház van vagy volt, s melyen a vásárok is tartottak.

E térség gyakran csak a várost hosszten-gelyében átmetsző utca kiszélesedése, néha megközelíti a négyeg vagy kör alakját; miért is a szepességi városokban gyűrűnek (Ring) neveztetik; a Szepességen gyakran az egész gyűrűt környező oszlopcsarnokokat is találni, melyen a szárazon és árnyékban egy sétat tesznek lehetőségessé. A főutczával párhuzamosan szokott két hosszú utca futni, melyek apró, kereszt-utcácskák által köttetnek össze a főutca és a város fala mentén levő utcával; ez utóbbiak „fal-alattiaknak“ neveztetnek. A körfalak tornyokkal kapuk által töretnek át, melyek helyzetük szerint felső és alsó, a többiek pedig fekvésük irányára szerint neveztetnek el. Több városban, főleg felső Magyarországon, a hajdani mély sánczokban kert-ültetvények vannak, itt-ott vettek maguknak annyi fáradságot, hogy a sánczokat betöltötték, s ez által a város és a glacis-főlepe nincsen megszakítva. Az erődített városok leginkább elyptikus alakúak, azért szűkül terjedelmük leginkább a város két vége felé, míg a központon legszélesebbek. A felső magyarországi városokban a fő és két mellék-hossz-utca közti tér rendszerint igen jelentékeny, s minthogy az egyes házak hosszoldalukkal foglalják el a tért, s ritkán birnak több, mint három ablaknyi szélességgel, tehát igen hosszúra nyúlt alakot is kell ölteniök, mi aztán oly módon zsákmányoltatott ki, hogy elől igen hosszú lakszobákat alkalmaztak, a mellék-

utczák felöli oldalon pedig istúlokat, csúróket, vagy áruraktárat építettek. A hosszan elterülő udvar csak egy oldalról volt épületekkel ellátva, melyekhez hosszú folyosókon lehetett eljutni, a másik oldalon magas, a két szomszéd felét egymástól elválasztó fal emelkedett. Földszinten, a főutcza ez épületeiben bolthelyiségek és ezek mellett a bejáratok vannak, a csúcsíves rendszer kedvelt kőpadjaival egy, vagy mindkét oldalon. E kapubejáratok voltak eldódeink casinojai. Természetes, hogy a hosszú szobák hátsó részei sötétek, miért itt a lakszobák egyikében az ágyak helye, az ugynevezett alcoven volt alkalmazva, míg a másik, egy hátoldalán eléje épített csarnok, ugynevezett elő-szoba által rövidített meg kissé. Konyhák és gyermekszobák, a folyosón vannak.

Nincs egyetlen városunk, mely ódonszerű külsejével Prágával vagy Nürnberggel vetekedhetnék. Újabb építészeti kedv a középkori épületeket is divatszzerűvé idomította; azonban a főberendezés, a hosszan nyuló lakszobák sokszor megmaradtak, míg a hátulsó gazdasági és raktári épületek kevésbé mély lakházaknak adtak helyet. Oszlopok, csúcsfedelek és erkélyek s a középkor más jellegző épületteresei sok esetben eltűntek annyira, hogy a francia büszkeség a „pignon sur rue-“je nálunk alig fordul többé elő. Ennek is megvan azonban azon előnye, hogy a csúcsfedelek eltűnével, vagy hajdani két-két csúcsfedél közt levő, s az utcára kinyúló facsatornák szintén eltűntek, s hogy a példabeszéd, mely szerint „die Kaschauer Rinnen oder Eperjeser Rinnen stinken“ többé nem állítható.

Középkori házakból, miként mondva volt, csak részletek maradtak fenn; a bejáratok ama casino-padjai egyes kapu-ajtó vagy ablakbélletek, párkányok, a főfolyosók zár-kövei, régibb és újabb boltozatok, itt-ott lépcsők vagy lépcsőházak felső Magyarország városaiban és Budán, Győr- és Pozsonyban.

Nem emlékszem, hogy oly lakház fenállásáról hallottam volna említést tenni, melynek építése csak a XIV-ik század első felén túl is vissza volna vezethető. Középkori fa-házakat általában véve nem ismernek nálunk, sőt az ország észak-keleti részén levő fatemplomok is mind az újabb időből származnak, bár ezekben, minthogy ruthenek vagy oláhok templomai, szívósan ragaszkodnak a későbbi csúcsíves kőépítmények rendszeréhez, mi által egy sokkal előbbi kort tüntetnek elének.

Hidak, csatornák, s más ily féle építményeket a középkor sehol sem hagyott reánk. E tekintetben tökéletesen a külföldre vagyunk utalva.

Térjünk most át az egyes épület-tagok és alakítások általános átnézete és jellemzésére. Mindenekelőtt fel fog tűnni a magyarhoni templomok hosszostályainak (travée) nagysága. Kassán e fesz-táv az egység, vagy középhajó szélesség $\frac{4}{5}$ -ig terjed, sőt szent Benedeken ez egység $\frac{9}{10}$ -éig, külföldön a négyzet ugyan a középhajó egységének egész szélességével bir; azonban ez nem travée, s azonkívül a négyzettámak jelentékenyen erősebbek a hosszahajóánél; elődeink vakmerőségével inkább a francziáké hasonlítható össze, minthogy ezek, főleg hosszszentélyeikben pillérek vagy tövek helyett sokszor csak oszlopokat használtak. (St. Germain des prés, rheimsi székesegyház stb.) E vakmerőségnek travée-ink alkalmazásánál felel meg aztán egy, a francia könnyűséggel hasonyszerű könnyedsége boltsüvegeinknek (Gewölbkappen); másrészt azonban nem birunk annyira kiszökő támakkal, minők Franciaországban előfordulnak. Megjegyzésre méltó, hogy a hosszabb travéeek nem a román stylból vétettek át, hanem csak a csúcsíves építészet korában; itt azonban mindjárt a korszak kezdetén p. o. Kassán, jöttek alkalmazásba.

Feltűnő, hogy Magyarországon a csúcsíves-styl idejében a tövek (Schaft) fejlődése mintegy megállapodott, hogy nem történt elő-

haladás a késő román oszloptól, sőt a tövek későbbben valódi hanyatlásnak indultak; Kassán a gerinczhordók alig szöknek ki a magból, mi az egésznek igen lapos kinézetét kölcsönöz; a többi templomokban leginkább csak négy-szegletes, vagy nyolcszegletes durva pillérek vannak valódi tövek helyett, melyekben a boltozat-hevederek és gerinczek rendszere semmi esetre sem látszik már alól előkészítetnek; fenn többnyire gyámkövek segítenek ki, vagy a hevederek és bordák minden közvetítő tag nélkül, és mintegy levágva emelkednek fel a pillérből vagy falból. Csodálatra méltó Kassán a szabad tövek laposságával ellentétben a horonyok mélysége és díszes tagozás a faltöveken úgy, hogy itt feltűnő ellentét létezik a két fajta tö között, s alig lehet mindkettőt egy és ugyanazon mestertől származottnak képzelni. A pozsonyi plébánia-templomban, keletkezésük korát illetőleg, a pillérek az otrombaság netovábbját érték el, az egri székesegyház kiásott négyzet-oszlopai a szerkezeti tagozás ismerete teljes visszaesésének bélyegét hordják magukon.

A nagy osztályok (travée) összhangzatban, hazánkban a hosszfalak sokkal erősebbek, mint külföldön, s a támak (Streben) is tömörebbek, mint Németországban, nem nagyobbak azonban a franciaországiaknál, hol a leginkább kiszökő támak fordulnak elő. A magyar támak rajza rendszerint igen egyszerű, az osztályok kevéssé lépnek hátra egymás mögé, a szélesség rendszeren a tám egész magasságában egyenlő marad; a kájácsok (Schraegen), melyek az osztályok közt fekszenek, sohasem oly magasak és sohasem eserépfedél módjára díszítvek, mint Francia- és Angolországban, miért is, csak német mesterektől vezethetők le. A kassai támak fiál-ékitményeinek fényes példánya, meglehetősen egyedüli a maga nemében; mint példánykép még leginkább hatott a csütörtöki, kevésbé a szepesváralljai kápolnák támaira és az eperjesi plébánia-

templom déli bejáratára. Németországban, ehez hasonlólt a kölni dómon és az oppenheimi Katalin-templomon találunk. Ívtámak (Bogenstreben, arc-boutant) már azért sem fordulnak elő, mivel itt többnyire csarnok-templomokkal van dolgunk; legfőleg az igen erős torony-tám, hol ilyen van, töretik át ivezettal, a közlekedés könyebbitése végett. Valószínű azonban, hogy az egri székesegyház, mint teljesen a francia iskolához tartozó, valódi ívtámakkal bírt. Kassán, a hosszépületben ez ívtámak helyükön lettek volna, azonban a XIV. század német építészé által nem alkalmaztattak.

A bejáratok már igen korán kisszerűekké lesznek számtalan tag túlhalmozása által, úgy hogy a béllet egyes részei csak igen keskenyek lehetnek, és köztük semmiféle szoborhoronyok el nem térnek; e szabály alól csak három kivételt ismerek: a budai, kassai és szt. benedeki diszkapukat; azonban a horonyok itt sem életnagyságu, hanem csak két sorban egymás felett álló fél-életnagyságu szobrokat fogadhatnak be. A bejáratok boltív-diszitményeiből kevés maradt fenn; legfontosabb Kassán az igen magas éjszaki diszkapué, melyen magyar szt. Erzsébet egész története van domborműben kivésve. Egy másik díszített tympanumot láthatunk azon ajtó boltívén, mely Pozsonyban az egyház elé épített Annakápolnából a templomba nyílik; e díszítmény a szt. háromság, oldalt angyalok és a symbolicus oroszlánnal, mely lehelletével kölykeit életre kelti, továbbá a pelikánnal, mely kölykeit saját vérével táplálja. Nagyobb diszkapuk egy közép ajtófél által két részre osztatnak, erre azonban csak egy példa fordul elő a kassai Erzsébet-templom két diszkapuján. A kettős bejárat itt egyenesen van fedve, s felette az éjszaki kapu nagy ivmezéjében az utolsó ítélet van domborműben jelképezve, mig oldalán, keretekkel ellátott képek szt. Erzsébet történetét, legfelül pedig Krisztust és a gonosz-

tevőket a keresztfán, tüntetik elő; itt az oldal-bélet mélyebb horonyokkal is bír, úgy hogy — bár nem életnagyságu, mert ehhez a horony igen keskeny volna — de 2 sorban egymás fölé helyezett apróbb szobrocskák is elférnének benne. A béletek csaknem mindig egy egyenkari háromszög hypothenusisán vonulnak a bejárat felé, ez alól kivételt csak kevés kapuzat képez: p. Nagy-Bánya, hol e háromszög, köb háromszög. Csucsfedelek a bejáratok felett Magyarországon ritkán (Kassán és Kis-Szebenben) fordulnak elő.

Az ablaképítéset fejlődése ellentétben áll a Franciaországban előjövő fejlődéssel; ott ugyanis, már a csucsíves styl kezdetekor, az ablaknyílások csaknem a támak közti egész tért elfoglalták; míg Magyarországon csak lassanként és fokozatosan szélesednek; ép úgy a béletek oszlopocskákkal való díszítése is később fordul elő. A sopronyi ferencziek templomának francia eredete az által is valószínűbbé lesz, hogy e szabály alól kivételt képez. A bélet-oszlopocskák helyett Magyarországon két nagy űrhornyot kedveltek, egy külsőt és egy belsőt; a csarnoktemplom szakadatlan magasságával összhangzatban állnak a rendesen igen magas ablakok is. Kerek ablakok igen gyéren fordulnak elő, küllős kerek ablakra csak a kecskthelyi-templomban, a Balaton partján ismerek példát. A pozsonyi és sopronyi templomok kivételével, a többiek csak kis ablakokkal bírnak. Különösen kisebb építményeknél nem igen voltak tekintettel a bejárat és ablakok csucsív-záradékaire, mi már sok, kevésbé jártast bírt arra, hogy egy hanyatló korszakbeli épületet félkör-záratu ablakai miatt, románnak tekintsen.

A talapzat tagozata többnyire egyszerű, a budai plébániatemplom kivételével, hol igen sok és sokszérű részből áll; kettős vagy hármas talapzat szintén ritkán fordul elő. A közép- vagy mellpárkányzatok, miként máshol, többnyire keskenyek, a koronapárkányzat a

legfelső vízfógo és ez alatt levő hatalmas űrhoronyból áll. Nem tudok rá példát, hogy a gyulafehérvári székes-egyházon kívül, ez űrhoronyban, miként Franciaországban, levél, bimbó vagy fejczifrázatok jömmének elő; azonban alkalmas helyeken ez űrhorony vizokádó szörnnyetegen által szakítottatik meg, melyek azonban ritkán bírnak emberi alakkal. Kassán a koszoru-párkányzat felett áttört folyosó van, míg alatta a szentélyfalán egy lóherelevél mérmű (Maaswerk) díszleg, melynek csipőí rosettekbe végződnek, úgy hogy az egész, koronaszerű kinézéssel bír. Bimbó (Krabben) és keresztvirágok többnyire a német és nem a francia iskolából vétettek át, azonban igen sajátzerű alaku bimbóvirágok fordulnak elő a halottas Mihály-kápolnában Kassán, melyek nem csak a szomszédos, hanem távolabb vidékek templomaiban is, utánzásra találtak. Oszlopfők és lábak itt-ott igen kitűnők, így Budán, Kassán és Csütörtökön; azonkívül az ép említett kassai kápolnán van valami sajátzerű is, a mennyeiben az ugynevezett goth levélen domborodások helyett mélyedések fordulnak elő, mi szintén több helyen talált utánzókra. Különben az építészeti flóra csak első rendű építményeken méltó említésre. Egészben véve mindig stilszerűnek és a természetet soha sem szigoruan utánzóknak tűnik fel, bár az anya-növények felismerhetők.

Tulajdonképeni szobrászat, különösen ronde-basse-szobrok igen gyérek; gyakrabban fordulnak még domborművek elő, melyek azonban egészben véve, csak csekély műbecsel bírnak. A legjobbat e nemből a pozsonyi és sopronyi középkori építmények mutatják fel; a kassai is bír ugyan jelemmel, de nem helyes értelemmel a tetszetősség és alakítási csin iránt.

A festészet iránt Magyarországon már ős időktől fogva több hajlam és értelemmel bírtak, mint a szobrászat iránt. Újabb falfestmények felfedezése a későbbi meszelés alatt

sejtenni engedlik, hogy a legtöbb templom, különösen a nevezetesebbek, sőt itt-ott még falusi templomok egész csoportja is, történelmi freskókkal volt díszítve. Ily templomcsoportot találunk Vas megye Styriával határos részein, egy másikat, távol észak-keleten a szathmári egyházkerületben. A Szepességen Zsegra és más falvak templomainak falfestményei legujabban fedeztetek fel. A legrégibb a veszprémi püspöki ikerkápolnában fordul elő, melyek még a XIII-ik századból ered; nem sokkal későbbiek a kassai halottas-kápolna sanctuariumának festményei, melyeken oly bensőleg kifejezésteljes szentfejeket bámulhatunk, minőket csak Fra Angelico vagy a németeknél Schongauer ecsete volt képes teremteni. Vas megye falusi templomainak freskói a XIV-ik század végéről, a szathmári egyházmegye freskói a XV-ik századból erednek. Az elsőben a szín összhang, a zöld és kék gyakori alkalmazásával, későbbi, az utóbbiakban a sárgapiros vagy helyesebben a barna árnyalatu sárga uralkodik. A löcsei templom freskói és a XV-ik század cseh festészeti iskolája közt sokan vélnek rokonságot felfedezni. Hazánk középkori falfestményeit ismertette Rómer egy igen szorgalmasan írt és sok illusztrációval ellátott munkában, mely a „Magyarországi régészeti emlékek“ (Monumenta Hungariae) III. kötetének I. részét teszi.

A toronyépítés Magyarországon kevéssé fejlődött ki. A tornyok sokszor egész magasságukban négy vagy nyolczszög alakban emelkednek fel. Olykor az alsó négyszög és erre épített felső nyolczszög közti arány nem is helyes, a mennyeiben az előbbi, a legtöbb esetben rendkívül alacsony. A torony és templomcsoport közti tetszetős arány, a két építmény osztályainak egymás közötti összhangzata, a torony könnyedebb, szellősebb alakulása a templom magassága felett, s a négy- és nyolczszög közti szellemdús átmenet, úgy — miként

különösen a német torony-építészetben oly feltűnően kellemes hatást idéz elő — Magyarországon kevéssé ismeretes, s az e tekintetbeni hátramaradás azon körülmény által is bebizonyítható, hogy a legkifejlettebb tornyok Pozsony- és Sopronyban, az ország nyugoti határán állnak, hol a német tornyok szemlélete építésükre leginkább gyakorolható befolyást.

Nagyobbszerű, és inkább Németország székesegyházainak szellemében készült tervrajzot mutat a kassai Erzsébet templom déli tornya, hol egy teljesen arányos nagy ablak is van, s a torony négyszögének magassága összhangzik a templom magasságával, főlebb azonban a torony nem épült fel s támainak torony-fiai (Fialen) is csak a szentély támai eredeti szerkezetének gyenge utánzataiként tekinthetők; nevezetesen, aránylag igen kicsinyek, mi a toronynak sziklaszerű kinézetét kölcsönöz.

Toronyyszerű építmények tartották fenn magukat néhány templom belsejében; ezek a tabernaculumok vagy szentségházak, melyek bizonyos ünnepnapokon az oltári szentség kiállítására szolgálnak. Nemcsak a magyarországi, hanem általán véve az összes tabernaculumok élén áll a kassai Erzsébet-templomé, mely több mint 50 láb magas, öt emeletes és a hatszögből van konstruálva. Legszellemdúsabb tagjainak egymás fölé és egymás mellé helyeztettsége oly módon, hogy az építményt többször körüljárhatjuk, míg rendkívüli könnyedségéről meggyőződhetünk, míg a homlokzat általán véve imponans tömeget mutat, s azt híven, hatalmas kőhalmaz van előttünk, önkénytelenül kérdezzük, miként lehetséges, hogy az oltári szentséget magába rejtő üres (alulról második osztály) emelet, ez óriási sziklahalmazt fenntartani képes? Ehhez járul, hogy e tabernaculumon sehol sem látható fonott, csavart vagy görbitett fiala, minők a késő korban — melyben ily szentségházacs-

kák általán építették — rendszeren szokásban voltak. Nem csuda, ha e fényes tabernaculum számtalan utánzatra talált, melyek közt legjelentékenyebb a bártfai; hasonlók találhatóak Lócse, Kis-Szeben és más községekben is.

Megjegyezzük, hogy Magyarországon folytatólagos kápolnák hozzáépítése a templom oldalhajójához, nem fordul elő; míg ellenben egyes diszes kápolnák a templom oldalain előfordulnak Pozsonyban, Csütörtökön, Szepesvárallján, s több más helyeken. A kápolnában az építészet valóban kitünőt szolgáltatott, nemcsak az egész aránya, az izlés és czélszerű rendezkedésben, hanem és főként az ékítésben. E tekintetben Magyarország nem áll a külföld mögött.

A későbbi kor csucsives építésze nálunk főként a részletek modorossága s a renaissance alakulásának benyomulása, kevésbé az összalaprajz hanyatlása s, a torony kivételével, a templomtest arányainak helytelensége által jellegetetik. Ezért a hanyatlás Magyarországon nem haladt oly rohamosan elő, mint külföldön, s sokkal ritkább esetekben vezet tévútra, mint a legközelebbi nyugoti szomszéd tartományokban. Ép ezért észlelhető nálunk a hosszú tusa a középkori műépítészet és renaissance közt, mely a XVI-ik század felén túl is többnyire az előbbi győzelmével végződött.

Mi a magyar templomok építésének kiviteli oldalát illeti, mint nemzetiségit, itt, az igen hosszú és tágra nyílt travéeket s ívtámak nélküli szerkezetnek már előbb kiemelt mérészségét idézhetjük. A kivitel szabatosága azonban nem hasonlítható össze a jobb külföldi építményekével. Egészben véve az építés épszögü, élesre faragott négyszögművekkel csak jelentékenyebb templomoknál, csekélyebeknél csak kivételképen fordul elő; sőt a legkitünőbb emlékművekben sincsenek e négyszögművek szabályszerűen kifaragva, miként ez a hasonszerű emlékműveknél, főleg Franciaországban rendszeren előfordul. A kő-

zépkori műemlékek túlnyomó többsége nálunk csak törött kövekből emeltetett, s legfőlebb sarkai és támai állnak faragott négyszögművekkel. Téglapítvány a nagy síkföldön, hol a kőanyag hiányzik, gyakran jön elő, azonban az alaktéglák itt többnyire hiányzanak, mivel a műépítészeti tagok csaknem átlag, messziről hozott kőanyagból állnak; s így itt is a kőépítés képezi ez alapot, mely, miként említve volt, az északkeleti fatemplomokra is átmege. Ezzel ellentétben a faépítészet constructiója soha, vagy csak igen rendkívüli esetekben lopózik be a középkori magyarországi kőépítményekbe. Polychrom téglapítványt mutat egy templomocská a szathmári egyházmegyében, Tatárfalván, felváltva fekete és piros téglákkal ablakvei és párkányaiban; polychromkőépítés pedig előfordul az apátfalvi zárdatemplom bejáratán, s ilyen ékíté a XIII-ik századbeli kalocsai székesegyház bejáratát is.

A középkori régészet állapota Magyarországon.

Az 1846-ik évben az orvosok és természetvizsgálók vándorgyűlése, melynek egy osztálya régészettel foglalkozott, Kassán időzött. A gyűlés két elnöke, valamint az akkori kassai püspök és a premontrai rend prelátusának támogatása folytán azon helyzetben voltam, hogy egy, több rézmetszettel ellátott fólió-műben a kassai Erzsébet- és Mihálytemplomokat közzétehettem, a nyomtatott példányok a gyűlés tagjai közt kiosztattak. Ez volt magyar nyelven az első mű, mely többnyire foglalkozott a középkori építészettel. A helyszínén az építményeket részletesen meg is magyaráztam, s e kitünő műrecek látásán fellelkesült gyűlés elé azon indítványjal járultam: forduljon ez ügyben a tudományos akadémiához, s mint állandó testületet kérje fel, hogy gondoskodjék ugy ezen, valamint

többi hazai műemlékeink méltó és beható megvizsgálásáról.

Midőn az átirat az akadémia elé került, indítványomat ott ujjalag támogattam, minek következtében ily értelmű felhívás küldetett is ugyan szét az ország törvényhatóságaihoz, mely azonban nem koszorúztatott az óhajtott eredménnyel.

1848-ban jelent meg Kugler értesítése a francia kormány által alapított régészeti bizottságnak működéséről, s azon indítvánnyal járultam az akkori vallás- és közoktatásügyér, Eötvös József elé: hogy hasonló testület nálunk is létesítsen; a mareziusi napokat követő zavarok azonban megakadályozták egy ily testület kinevezését, melynek létrejöttét magam sem tudtam kellő sikerrel támogatni, minthogy ápril hóban, az akkori külügyminiszteriumba, Bécsbe hívtam. Később a szerencsétlen politikai körülmények kényszerítettek a hazát elhagyni, és nyolcz éven Francia- és Angolországban tartózkodni.

Azonban az elhintett mag nem maradt gyümölcs nélkül; mert miután 1856-ban a központi bizottság Bécsben, munkáját megkezdé, és a nemzeti féltékenység ösztönt az utánzásra is keltett, 1858-ban Wenczel Gusztáv egyetemi tanár és akad. r. t. egy újabb javaslatlall lépett az akadémia elé, melyben egy állandó régészeti bizottság felállítását sürgette és keresztül is vitte; e bizottság tagjai, egy kivételével, mindannyian történészek voltak, mert akkor e két tudomány még mi nálunk nem volt elkülönítve.

Az ujjonnan kinevezett bizottság, melynek jegyzője Wenczel Gusztáv lón, azzal kezdte, hogy meghatározta eljárása és működése lényegét, s később közleményei első részét adta ki; azonban valódi tevékenysége csak az 1860-ik év okt. 16-iki gyűlésével kezdődött, melyben saját jegyzőkönyvet kezdett vezetni, és Ipolyi vette át az előadói hivatalt; az elismerést már régebben és méltóan kiérdemelte,

előbb a bécsi közleményekben megjelent több kitűnő czikkeivel, később pedig a „Közlemények“ első kiadásában megjelent munkával, s így erély és szakképzettséggel fogott a munkához. Azonban már 1862-ben átadta hivatalát Rómer Flórisnak, mivel ezen időben Ipolyi és én Kubinyi Ferenczet kísértük egy hosszabb keleti utazásában, Rómer később a numismatika és régészet tanára lón a pesti egyetemen, és a nemzeti museum régiségosztályi örének neveztetett ki, s minthogy teendője folyvást annyira szaporodott, hogy többé mindent elvégezni nem volt képes, miután tíz évig szorgalom és erélylyel viselte előadói tisztét, 1872. július havában azt nekem adta át.

Először az „Archaeologiai közlemények“ volt a szakosztály egyedüli kiadványa, melyből X kötet már megjelent.

Később ehez az „Archaeologiai Értesítő“ is járult, melyből eddig IX kötet jelent meg.

Végre megkezdttük a jelentékenyebb műemlékek monographiájának kiadását „Monumenta Hungariae“ vagy „Magyarországi régészeti emlékek“ czim alatt, s e munkából eddig megjelent az I. és II. kötet és a III-nak első része. E kiadvány nagyobb, tüzetesebb monographiáknak tárháza.

Ezen időközben, az anyag együtlléte szerint folytatólagosan, kiadott iratokon kívül, a szakosztály következő művek kiadását eszközölte.

A vezetésem alatt keresztülvitt ásatásokat a székesfehérvári államegyházban (negyedrét kötet, számos rész- és fametszettel. Megjelent 1864-ben, összesen 28 ív): „A székesfehérvári ásatások eredménye“ czim alatt.

Továbbá egy két részből álló „Archaeologiai Kalauzt“ 1866-ban; az első rész az úgynevezett történet előtti és római régiségeknek van szentelve. Nyolczadrét, 154 fametszet, 9 ív. Szerkeszté: Rómer Flóris. A második a középkori régiségeket tárgyazza, 250 fametszet, 10 ív. Szerkeszté: Henszlmann Imre.

A harmadik rész, mely a középkori kisebb műemlékeket, symbolismust és typológiát stb. tartalmazandja, Ipolyi Arnold által iratik. E „Kalauzon“ alapul most a bizottság levelezésének tevékenysége, hogy az ország még meglevő műemlékei a lehető legtökéletesebben legyenek ismertetve.

Leginkább a bizottság ösztönzésére az országban kétféle társulat alakult; nevezetesen azok, kik a nevezetesebb műemlékek fenntartását és visszaállítását tűzték ki feladatul. Első sorban a kassai Erzsébet-templom, fájladom, szerencsétlenül járt helyreállítását, később a pozsonyi plébánia-templom stylszerű restaurálását említjük, mi kitűnő kezekre: Lippert építészre bízott, ki Simor János hercegprímás költségén (győrtben két kápolnát szintén régi stylszerű állapotába helyezett vissza; továbbá a lébényi apátsági templom restaurálását, melyet tervezete Essenwein, jelenleg a müncheni germán muzeum igazgatója; a soproni Mihály-templomot és a Márton-hegyi apátsági templomot, mindkettőt Storno Ferencz felette szakavatott vezetése alatt. Második sorban állnak a később keletkezett vidéki, régészeti muzeumokat alakító társulatok, melyek közül a pozsonyi, szabolcsmegyei fennállanak, a kassai, szombathelyi, aradi, délmagyarországi, székesfehérvári, debreczeni stb. keletkezőben vannak.

Az akadémia régészeti osztálya tevékenységének azonban két főnehézséggel kelle megküzdenie: a pénz és hivatalos tekintély hiányával; az előbbi különösen érezhető volt, midőn a magánosok gazdag adományai az akadémia palotájának költséges építése által, ha nem is kimerítve, de jelentékenyen kevesbitve lettek, s ez által a tulajdonképeni cél, a tudomány és tudományosság előmozdítása háttérbe szorult úgy, hogy jelenleg az intézet egyes szakosztályai nem az akadémiai alaphól, hanem e célra az országgyűlés által évenként megszavazott összegből segélyeztetnek.

A hivatalos hatalom hiánya pedig főként abban vált érezhetővé, hogy minden jószándék daczára is a provinciákban, mellékes okok miatt nem a helyes utat követték; így p. o. a kassai restaurational, hol Fabry püspök eléggé bőkezű volt, hogy jövedelmeinek felét e célra átengedje, de nem birt egyszersmind a kellő önmegtadással, hogy szakértő emberek tanácsát, főként a régészeti bizottságét, megfogadja. Különös vágya volt, hogy a restauratiót még halála előtt befejezve lássa. Kivánságát ugyan elérte, de miként Fiesco mondja: „A veszély elmúlt, de egyszersmind az összeesküvés is.“

Ezen két körülmény arra bírta az akkori helytartótanácsot, hogy már a 60-as évek elején különböző átiratokat intézzen az akadémiahoz, melyekben a kormányval való összeköttetés indítványoztatott, s hivatalos segély ajánlatot fel a régészeti szakosztály részére. Ez indítvány elfogadására az akadémia részéről az idő nem látszott alkalmasnak; úgy vélték, hogy az akadémia, mint magánosok által alapított intézet, nem engedheti az „alkotmány-és hazaellenes“ kormányt belügyeibe avatkozni; végre a jogtudorok bizonyos szent horzadalmat éreztek a tulajdonjog lehető károsítása iránt egyes esetben szükséges kisajátításoknál, sőt féltek azon műemlékek tervezett átépítésénél, melyek magán vagy nem kath. tulajdont képeztek, az átépítés megszakasztása vagy feltartóztatásától. Mind e kicsinyes tekintetek nem engedték az ügyet a kívánt eredményhez jutni; számtalan átirat jött, ment a magyar ministerium kineveztetéséig 1867-ben a nélkül, hogy csak egy lépéssel is előbbre vezettek volna egy segély-összeg elfogadásánál, mely az „alkotmányellenes“ kormány részéről a régészeti szakosztálynak megadatott.

Később felszólítottam, hogy Kubinyi és Erdyvel egyesülten dolgozzak ki egy törvényjavaslatot, egy országos régészeti bizottságot illetőleg, az 1866—69-iki országgyűlési idő-

szakra, és a javaslat el is jutott illető helyére, de, mint állittatik, sürgősebb teendők miatt nem vétetett tárgyalás alá.

Midőn 1869-ben én magam is oly szerencsés valék az országgyűlés tagjai közé választatni, 1869. december 16-án saját nevemben nyújtottam be egy törvényjavaslatot, mely azonban az által ellensúlyoztatott, hogy boldogult b. Eötvös, az időszerinti cultusminister megígérte, miszerint ő maga fog egy hivatalos javaslatot kidolgoztatni. Ez ügyben hozzám és Ipolyihoz fordult; minthogy azonban éppen ekkor a bácsi vár ásatásával, az ország legdélibb részén voltam elfoglalva, Ipolyi egyedül dolgozta ki e javaslatot, s megbeszélés végett, visszatértem után, benyújtotta a régészeti osztálynak. Pulszky és én nem fogadhattuk el a javaslatot, minthogy bureaucraticus szellemben volt kidolgozva, s ez ügybe, melynek lelke az erélyes gyors cselekvés, vontatott menetet látszott behozni. Ezért e javaslat ellenében, részünkről egy másikat nyújtottunk be, s mindkettő a mai napig miniszterium actái közt hever a nélkül, hogy az országgyűlés elé került volna.

Ha tehát e tekintetben nem is, de egy később alakítandó országos régészeti bizottság, s a fennálló akadémiai régészeti osztály tevékenységének a kellő pénzalapot az országgyűléstől megszavaztatni Eötvös bárónak sikerült. Csakhogy a budgetben a segélyezési cím nem volt kellőleg tisztázva, bár a szükséges változtatásokat oly módon sikerült létrehoznom, hogy az 1870-ik évben egy országos bizottság felállítása lehetségessé vált.

1871. elején Eötvös meghalt, s helyére Pauler Tivadar lépett, ki a számtalan ügyek halmazában mindent egyszerre nem tehetett, mindazáltal a régészeti czélokra megszavazott összeg rendeltetése czéljára fordított: részint a folyó kiadványok segélyezésére, részint egy nagyobb munkára, névszerint a visegrádi királyi vár felügyeletem alatt eszközölt ása-

tása és későbbben kiigazítására. E munka folytatására az 1872-iki költségvetésbe csak 15,000 frt vétetett fel, mely a pénzügyi bizottság által 5,000 frtra szállítottott; azonban mégis sikerült a minister által javaslatba hozott, bár még mindig igen csekély összeget felvételnem.

Minthogy Eötvös által, először régészeti czélokra kért összeg a miniszterium évi költségvetésében állandóan előfordult, az új miniszter: Pauler, is gondoskodhatott arról, hogy formaszzerű törvény nélkül is összeállítsion egy ideiglenes régészeti, országos bizottságot, mely munkájában miniszteri tanácsosa: Hegedűs Candid által lón támogatva, ki sok erély és szakértelemmel működik e téren. Ez országos bizottság végre 1872. april 11-én megalakult, s égető feladatának tekinté a hazai középkori építészeti maradványokat tökéletesen megismerni, lajstromozni és történelmi vagy műbecsük szerint osztályozni.

E czélból állítottam össze, mint a bizottság előadója, két nagy íven a román és csücs-ives műemlékek és részletek lenyomatait, s csatoltam ehhez egy rövid magyarázatot; egy harmadik ív, a fametszvényű alakokra utalva, ama kérdéseket tartalmazza, melyeknek megfejtése a műemlékek lajstromozásánál irányadó leend.

Ez iverk az országban azon régészet-kedvelők és szakértőknek küldettek szét, kiket az „Archaeologiai Értesítő” segélyével, eddig, mint ilyeneket ismertünk.

Az erély nem hiányzik, szükséges azonban az értelem terjesztése szélesebb, főleg lelkesíti körökben.

A két archaeologiai bizottság folytatólagos tevékenysége mellett méltó helyet foglal el dr. Haynald Lajos kalocsai érseké, kinek szakértelme és bőkezűségének köszönhetjük egy eddig csaknem teljesen elhanyagolt terület, a nagy tiszavidéki síkság ismertetését, mi egyszersmind lehetségessé tette ez ismereteket a külfölddel is közleni.

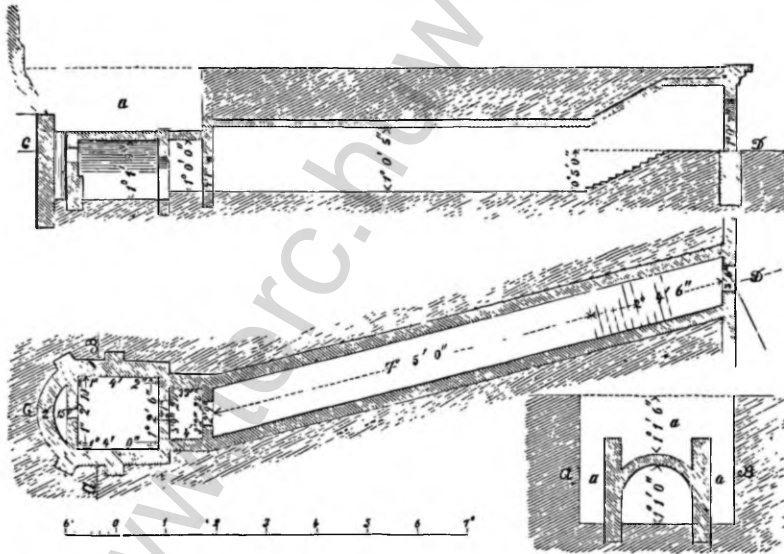
Ó-keresztyén építészet.

Az ó-keresztyén építészet az, melyet leginkább a római földalatti temetőben, coemeteriumokban alkalmazva látunk; katakombáknak helytelenül nevezik. Az ó-keresztyén egyházi építészet másik oldalát képezik a basilikák, melyeket a keresztyének átvettek a római basilika forensistől, a törvényszéki és egyszersmind vásári csarnoktól, és melynek elrendezése alapul szolgált a

baptisteriumét és a szt. István által alapított székesfehérvári basilikáét.

A pécsi sírkamra „cubiculum“.

A hihetőleg még a IV. századból származó pécsi sírkamra maga nemében egyedül áll az Alpeseken innen. E kamrát régi épület lehontása alkalmával, mintegy 7 lábnyi mélységben a mostani föleptől felfedezték

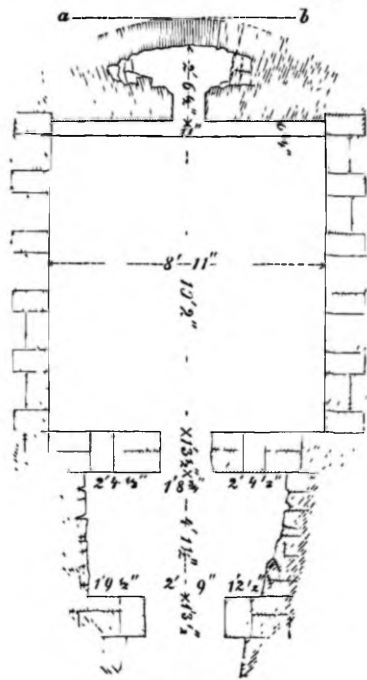
1. 2. 3. ábra.

középkori templomok általános elrendezésének is.

Hazánkban eddig három ó-keresztyén épületnek maradványait ismerjük: a pécsi „cubiculum“ sírkamráét; a német-csanádi

1780-ban, leírta Koller „Prolegomena in hist. episc. Quinqueecl.“ című munkájában; még tüzetesebb monographiája megjelent a „Magyarországi régészeti emlékek“ II. k. I. részében 1873-ban.

Első ábránk adja kamránk, hosszszelvényét, a második alaptervét, a harmadik kereszt-szelvényét, végre a negyedik az alaptervet és

4. ábra.

előcsarnokát nagyobb mérvben. A hosszú sikátor, mely a földalatti kamrához vezet, fölfedezése után készült; eredetileg a kamra előtti kisebb helyiségben volt a levezető lépcső, s úgy tetszik, mintha a föld alatti, tulajdonképi sírbolt fölött kis kápolna (halotti kápolna) létezett, melyet később lebontottak; ide mutat a félkörű zárás, melynek külső falfelülete csak-nem érinti a mai székesegyháznak kelet-déli falát.

Több oknál fogva kamránk keletkezési korát a IV-dik századra tehetjük; a valószínűleg fölötté emelkedő halotti kápolna nem igen szól a mellett, hogy az egészet a III-dik században építették; mert e kápolna föld fölötti levén, csak is oly időben keletkezhetett, mikor a keresztyének már tul voltak üldöztetésök korán; más részt alig tehetjük az építkezést az V-dik századba, mikor már a nép-

vándorlás hazánkon keresztülvonult; végre a IV-dik század mellett szól kamránk falképeinek rokonsága azon falképekkel, melyeket Rómában a calixtusi földalatti temetőnek legrégibb öt, a III-dik században berendezett kamrájában, cubiculumban találunk. Ezen pécsi utánczást tehát minden esetre későbbinek kell tartanunk, mint minő a római eredetie.

E falképek teszik a pécsi cubiculumnak legnevezetesebb részét.¹⁾ Koller idejében a kamra két hosszoldalán még látható volt Noe, a bárka jelentésére szolgáló szokásos ládában, a három keleti bölc (vagy babiloni ifju) és Jónás, midőn a tengerbe dobják, és miután megszabadult a lugosban. A kamra egyik rövid oldalán, a bemenet körül csak, növénydísz van festve, másikán Péter és Pál apostol, ki a fölötté levő, ugynevezett constantini Krisztus-monogramra mutat, mely a X és P (Hi és Ro) kezdő névbetük összeszővéséből áll. A dongabolt közepén ugyanezen monogram van alkalmazva, köröskörül medailonban négy arckép a kor ruházatában, nyolcz virágcsozor, négy páva és négy galamb.

Ha a hiányzó helyeket azokkal kiegészítjük, melyek a mieinknek mintául szolgáltak, azaz a calixtusi kamrák képeivel, jelesen az itt mindenütt előforduló urvacsorájának ábrájával, mondhatjuk, hogy itt a biblia ezen szavainak akartak kifejezést adni:

„Ki hisz és keresztelkedik, üdvözülni“

A hitet kifejezi a még kis részben fennmaradt, keleti öltözetű három alak, akár őket a biblia három bölcének, akár a babiloni ifjaknak vesszük; Noé, bárkájával a keresztyén világban mindig a keresztelés által üdvözítő egyház jelképének tekintetett, valamint Jónásnak menekülése a czethalból a feltámadás jelképének, sőt Jónás egész történetét, Krisztus

¹⁾ L. e falképeknek chromolithographiai mását a „Magyarorsz. régészeti emlékek“ II. részének I. füzetében.

élete történetének előfutója, előképzőjének vették. A hiányzó eucharistia szintén a hitre vonatkoznék, valamint a kétszer megjelenő Krisztus-monogramma is, melyre a két fő apostol mutat.

A dongabolt ábrái egészen a feltámasztásra, a földöntuli életre vonatkoznak. A sarkophagoknál előforduló, az abban eltemetett egyén arczképét medailonban mutató, négy festett medailonk után is hihetjük, hogy ez az itt eltakarított halottak arczképeit adja, körülvéve a négy, halhatlan lelkőket jelentő fehér galambtól és négy pávától, melyet a halhatlanság közvetlen jelképének azért tartottak, mert a páva husa sz. Ágoston tanúsága szerint, a rothadásnak nincsen kitéve.

S így e képekben is meg volna írva — Rossi, a coemeteriumok híres vizsgálója szerint — a keresztyénségnek nagyszerű eposa, kezdve a keresztelésen, végezve az örökkévaló üdvözülésben.

Sajnosan kell megemlítenünk, hogy ezen az Alpeseken innen egyetlen ó-keresztyén sírkamra s kivált képes előadása inkább, s inkább romlásnak, enyészetnek van kitéve. Koller idejében a három tisztelőnek és Noének alakja csaknem egészben volt látható, ma az előbbi csak részben, Noe pedig már épen nem létezik. Tíz év óta a képek enyészete igen látszólag haladott. Történtek ugyan 1864-ben kísérletek az emlék fenntartására, kiszedték az e körül levő földet, hogy a kamra falai kiszáradhassanak, a boltozatot két asphaltréteg felrakásával akarták a nedvesség behatása által biztosítani: de, mivel a kamrát nem hagyták, mint javasolta volt, szabadon, és nem biztosították külön tetővel, a kísérlet nem sikerült, és a falképek enyészete azóta is láthatólag haladott. Egyetlen mód ezen, fülötte nevezetes építmény fenntartására volna az, melyet az amerikaiak házaik régi helyükből való kimozdítására alkalmaznak. Kamránkat ki kellene emelni egészében és összegében a

földből, mi sem roppant költséggel, sem különös nehézséggel nem járna; mert hiszen az egész építmény igen csekély kiterjedésű, így megtarthatnánk oly emléket, melynek az éjszakai vidéken nincsen párja.

Német-csanádi baptisterium.

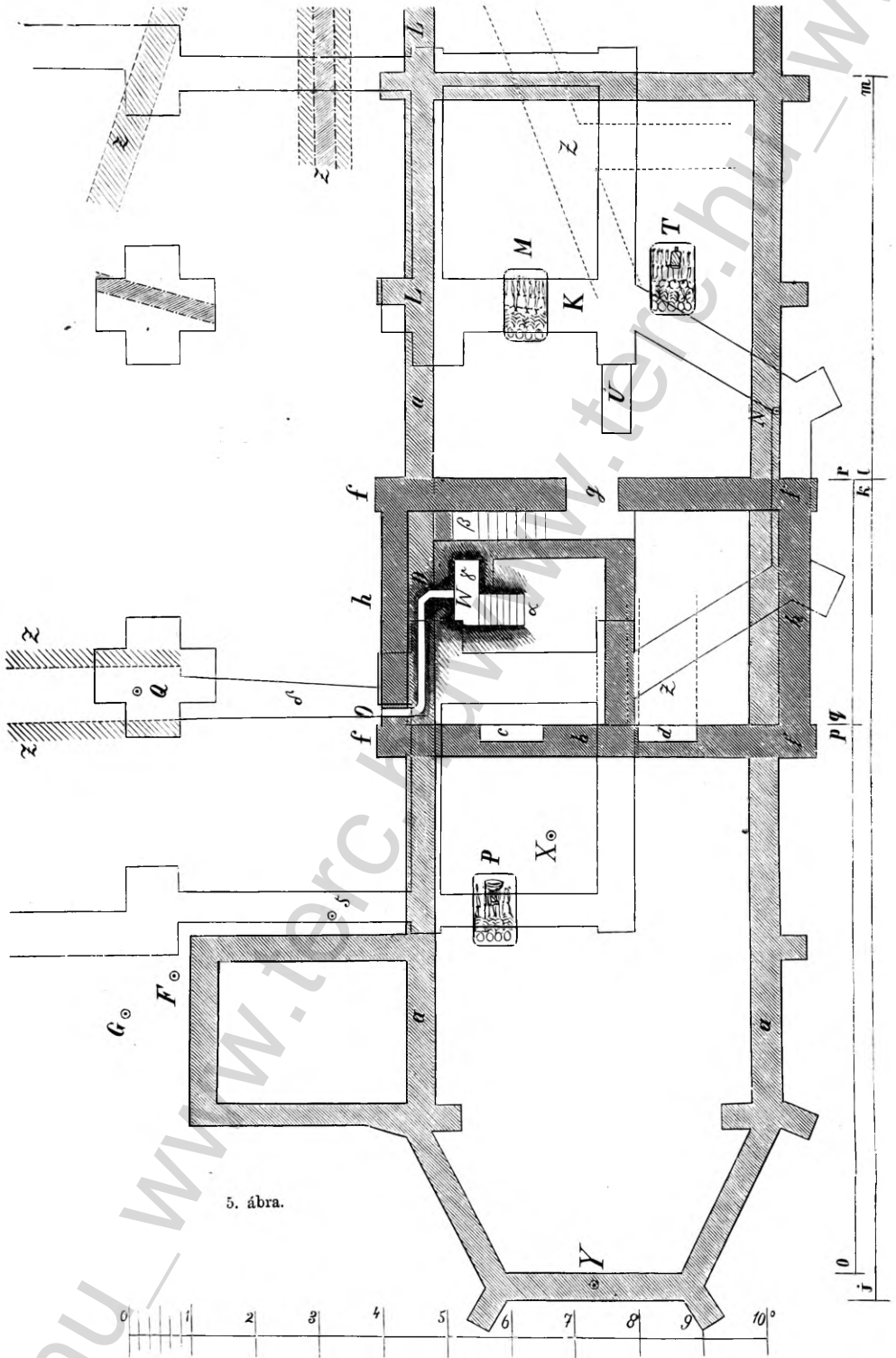
Midőn 1868-ban a jelenlegi csanádi parochialis templomot építeni kezdték, alapzatát ásván többféle, különböző koru építkezésnek maradványaira akadtak, u. m. régi rómaina, ó-keresztyénre, román és csúcsives stylűekre.

5. ábránknak Z betűje alatt legalól mutatkoztak régi római falazatok, ugyszintén téglá is találtatott LEG. XIII. Gem. bélyeggel. U-ban volt egy nagy mérvű ó-keresztyén kőkoporsó. A ledöntött templomban voltak befalazva, részint román- és átmenet-koru részletek, maga e templomka pedig a csúcsives hanyatlási stylben volt építve, vagy a XV-dik század végén, vagy a XVI-nak elején.

Ábránk legsötétebb része adja az ó-keresztyén baptisteriumnak alaptervét, a világosabb rész a ledöntött templomkát, a csak két vonallal jelzett falak pedig a jelenlegi parochialis temploméi.

Bennünket főképen a baptisterium érdek; ez földalatti helyiség, melyben alkalmasint még az üldözés korában a hívek vízbe buktatás által, per immersionem, kereszteltek. E keresztelési helynek elrendezése igen hasonló ahoz, melyet Marchi a Ponziano nevű földalatti temetőben felfödözött és közölt „Monumenti delle arti cristiane primitive“ czimű munkájának 220. s k. l.

Mindkettőnél közös a nagyobb vízmedence „lacus“, melyben a keresztelendő állott, az e medencéhez vezető lépcsőfok, melyen a keresztelő foglalt helyet, végre a cső vagy csatorna, melyen a keresztelésre szükséges víz a medencébe be- s abból ismét kifolyt. Rómában a szokás kívánta, hogy a kereszte-

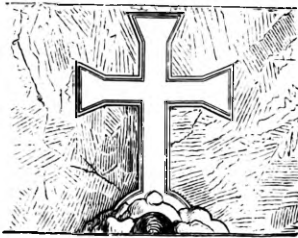

5. ábra.

lésre használt víz forrásvíz legyen; ellenben Csanádon, úgy tetszik, a vizet a baptisteriumhoz közel levő Marosból vették; egyébiránt itt biztonsággal határozni nem lehet; mert a csövek folytatását nem vizsgálták. Megjegyzendő továbbá az is, hogy a baptisterium jelenlegi állapotában nem származik az ókeresztény korból; mert falának téglái középkoriak, nem rómaiak; hanem az egésznek elrendezése mégis ókeresztény, s így felteendő, miszerint a régebbi ókeresztény elrendezést későbbi átépítése alkalmával, — habár most csak vízfömléssel kereszteltek, — kegyeletből és emlékül megtartották.

A régi keresztény korból való az ásatás alkalmával talált nagy kőkoporsó is, melyen

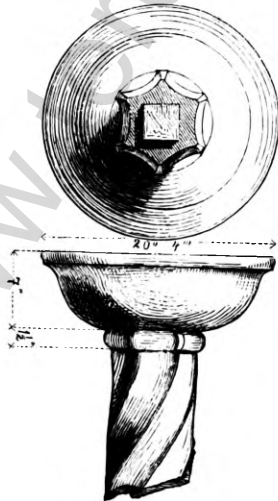
6. ábra.

nincsen ugyan semmiféle felirat, hanem van byzanti kereszt, minőt Konstantinápolyban több, császári tetemek befogadására rendelt sarkophagokon le egész a XIV-dik századig találunk. Nálunk ily sarkophagok és kereszték többé nem fordulnak elő: mivel művészetünk a keletitől egészen el és nyugat felé fordult; készítésének legujabb korát tehát legközelebb, a XI-dik századba tehetni.

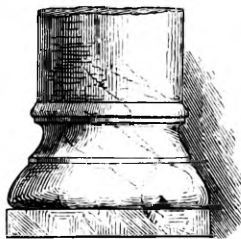
Az itt röviden megemlítetteteket tüzetesebben tárgyaltam az „Archaeologiai közlemények” VIII. köt. I. füzetében 1870-ben, hol nem lehetetlen mondtam, hogy sarkophagunkban hajdan szt. Gellértet eltemették; s ez annál inkább hihető, mivel ezen nálunk páratlan koporsó fölött még boltozat is emelkedett, s így ez oly díszes temetkezési hely volt,

minőt még egykoru királyaink számára sem készítettek.

A legrégebbi, az alkalmasint még ókeresztény, hanem enyészeti templomka eltünése után, átmeneti stülű templomot építettek, alkalmasint a XIII-dik században; melynek maradványait a még későbbi, XV-dik századbeli templom falaiba, építészeti anyagként felhasználták, ezek nevezetesebbjei a következők:

7. ábra.

8. ábra.

9. ábra.

A hetedik ábrán látjuk egy későbbi keresztelő medenczének tövét és medenczét; felső része mutatja, mint végződött a tekercstő, a medence alatt; 8. ábra egy áttizáló oszloplábat mutat, 9-dik oszlopfőt az átmeneti korból.

Sz. István székesfehérvári basilikája.

Basilika alatt értünk oly nyilvános gyülekezeti fogadására szánt épületet, mely folytonos oszlopsorok által több hajóra osztott, állandó tetővel fődött, hosszukás négyszögöt képez, és melynek középhajója felülemelkedvén az oldalhajókon, a felülemelkedésében levő ablakon vagy oszlopközön keresztül közvetlenül világtatják.

Ez volna a római forensis és a kereszttyén basilikának lényege, közös jele.

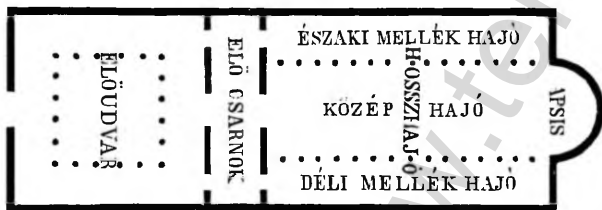
Nagy fontossága jelnek tekinthető egyik vagy mindkettő rövid oldalának félkörű végzése, az ugynevezett apsis. A kereszttyén basilikában a keleti apsis ellenében nyugaton nyílik az előcsarnok, az ugynevezett narthex, melyhez rendszeren nagyobb előudvar csatlakozik.

A kereszttyén basilikának szokásos elrendezését kelet felé mutatja 11. és 12-dik ábránk; 11. ábra alapterv; 12. keresztmetszvény, melynek hátsó középrészét a félkörű apsis képezi, és ez alatt van félig a földben eltemetve az altemplom.

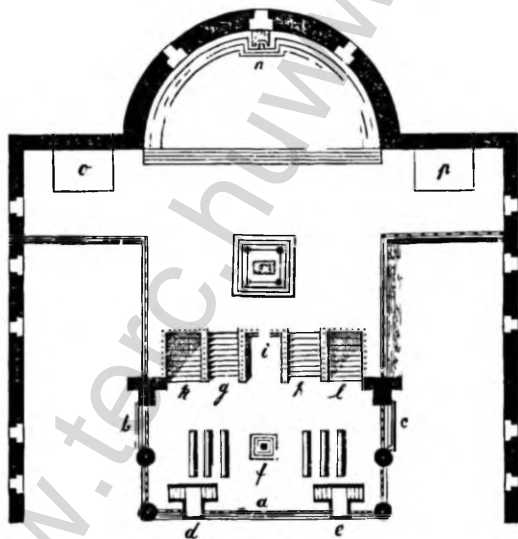
11-dik ábránk közepén vonul el az alsó szentély: már ez is túlemlkedett néhány lépcsőfokkal a nyugat felé előtte elterjedő laikusok templomán. Ezekon kívül az utóbbitól még alacsony rácszat által is volt elzárva. Az alsó

szentélyre három ajtó nyult, a középhajóban levőt *a*) díszajtónak, királyinak nevezték; *b*) és *c*)-ben volt két mellékajtó, mely a mellékhajókból vezetett az alsó szentélybe. A középső rácszat mellett állott, azon túlemlkedvén, két ambo, melynek egyikén; *d*)-ben az evangéliumot; *e*)-ben az epistolát olvasták; külön szónoki széke nem volt a basilikának, hanem vagy egyik ambóról, vagy a királyi ajtóban állva predikáltak. Az ambok mögött voltak az éne-

kések és padjaik közepén állott; *f*)-ben a karmesternek „pulpitusa“; *k*)-ban és *l*)-ben volt két lépcső, mely az altemplomba levezetett; *g*)-ben és *h*)-ban két lépcső, mely a magasabb felső szentélybe felvezetett. A két utóbbi közt volt *i*)-ben az ugynevezett „aditus ad confessionem“ ama hely, melynek ablakján keresztül lehetett az altemplom oltárát és a szentnek („confessor“) kőorsóját látni; *m*) a főoltár, mely tehát, nem mint nálunk, közel a keleti falhoz, hanem szabadon állott, és mellyhez a papság hátul közeledett; „ciboriumnak“ nevezték; mivel itt osztották a szent vacsorát, az oltárasztal sarkán állott négy oszlop, mely a tetőt hordozta, az ugynevezett „baldachint“; *n*)-ben volt a püspökszéke; ezt két oldalon félkörben körülfogták a papságnak kőpadjai. A basilikák rendszeren nélkülözven a sekrestyét, annak helyét *o*)-ban és *p*)-ben álló szekrény pótolta.

10. ábra.

11. ábra.

riumnak“ nevezték; mivel itt osztották a szent vacsorát, az oltárasztal sarkán állott négy oszlop, mely a tetőt hordozta, az ugynevezett „baldachint“; *n*)-ben volt a püspökszéke; ezt két oldalon félkörben körülfogták a papságnak kőpadjai. A basilikák rendszeren nélkülözven a sekrestyét, annak helyét *o*)-ban és *p*)-ben álló szekrény pótolta.

12-ik fametszetünkön az itt elősorolt részleteken kívül látjuk az altplomot is. A régi basilikák, akár a rómaiaké, akár a keresztényeké, rendszeren nem voltak boltozva, egyedül a félkörű apsis állott félkúp boltozat alatt, míg a hosszahajó csak fatetővel bírt, mely alatt ide s tova deszkamennyezetet alkalmaztak, ha ez hiányzott, alólról az egész tetőt lehetett látni, s ezen esetben a francziák „à charpente apparente-nak“ nevezték. E könnyű tetőzet oka annak, hogy tömörebb és erősebb pillérek helyett gyöngébb oszlopokkal beértek és a falaknak sem kellett nagyon vastagoknak lenni, végre ez oka annak is, hogy a basilikák szélességi arányai nagyobbak a későbbi templomokéinél. ¹⁾

Szt. István basilikáját a XI. század beállta-
kor kezdte építeni Kean a bolgár és slavon hercegtől nyert kincsével.²⁾ Innen magyarázható, hogy ezen basilika másfél századon át

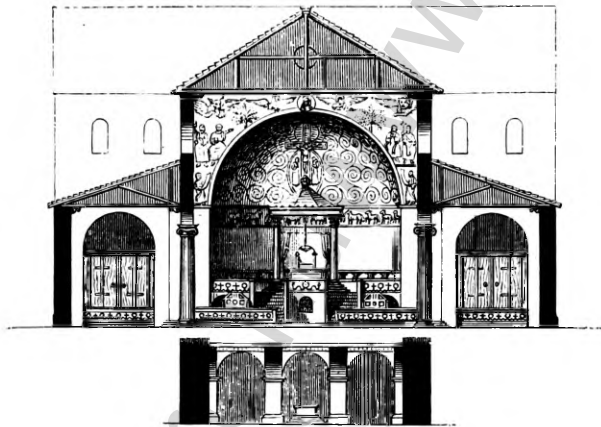
Magyarországban páratlanul állott, képezvén az emlékszerű épületek egyetlen példányát, míg a többi, a püspökök vagy szerzetek által e korszakban emelt egyházak igen kis mérvűek, szegények és kisszerűek voltak, úgy, hogy azokat csupán szükségletieknek, elenyé-

szetieknek (Nothbau, Untergangsbauten) lehet nevezni.

A basilikát, melynek romjai még századunk elején kiemelkedtek a fazekas-utcán és a püspök udvarán, régibb és újabb leírásokból ismerjük, és hármás ásatások megismertették legalább maradványait, úgy, hogy az egésznet meglehetősen restaurálhatni.

A történelmi adatokat l. az „Ásat. eredménye“ című munkámnak első fejezetében. Hartwik, Cartuitius, a legrégebbi író, ki szt. István basilikájáról szól. Mint sz. István életleírásának előbeszédében maga mondja, e biographia szerkesztésére Kálmán király szolítá

fel és igen valószínű, hogy munkáját nem Regensburgban, hol püspök volt, hanem Fehérvárott írta; hogy pedig basilikánkat tulajdon szemével látta, a leírásnak számos helyéből kitünik. Emliti különösen a templomnak mosaikkal diszitett szentélyét (cellaturis in chori

12. ábra.

pariete distinctis), márvány padozatát, oszlopos oltárát (ciborium) és ezen kívül több aranytáblával vagy lemezzel diszitett oltárát.

Bonfin mindezeket erősíti, midőn szintén mosaikokról (pavimenta tessellata) az oltárok és különösen a főoltár gazdag diszéről szól (quin et supra mensam Christi accuminata testudo insana lapillorum et auri sumptu elaborata); de hozzá járul Bonfinnél az oszlop említése (magnificae columnae).

Az ásatások történtek 1848-ban, midőn artesi kutat furván sírokra akadtak, ekkor földöztek fel III. Béla családjának sírhelyét,

¹⁾ A basilikáról tüzetesen szólottam: „A székesfehérvári ásatások eredménye“ című 1864-ben megjelent munkámban.

²⁾ Cum Kean Bulgarorum Dux et Sclavonorum preliatus est; quo devicto, de ipsius thesauro Beate Virginis Ecclesiam de Alba ditare non omisit, quam fundasse perhibetur. Kézai, Horányi kiadásában 85. l.

de Jelasich közeledése miatt a kutatásokat félbe kellett szakasztani. 1862-ben a hajdani basilika és a vár-falak közelében házat építvén, alapzata ásása alkalmával mosaikdarabokra akadtak, mi alkalmat adott a fazekas-utczában történt ásatásra; a püspök nem engedett udvarán ásni; itt 1874-ben történt az ásatás; de most sem kimerítőleg, jelesen nem azon helyen, melyen 1837-ben történetesen több sírt, és az azokban a holtakkal együtt eltemetett nevezetes ékszereket találtak.

A hármás ásatások ¹⁾ eredményét adja lithographicus táblánk (I. és II), melyen a régi királyi templomnak helyszinelési tervét és alapzat-maradványát látjuk, milyenek az ismét azokra hányt föld alatt még ma is vannak.

Midőn későbben sz. István basilikája hármás átépítésen ment keresztül: III. Béla, Robert Károly és Mátyás királyok alatt, magának a basilikának csak csekély része maradt reánk; azonban, mint már emlitém, ez is elég arra, hogy a régi írók igen rövid leírásával együtt az épület első és eredeti állapotára ráismerhetünk. Táblánkon a legsötétebb színű részek sz. István basilikájához tartoznak, valamivel világosabbak az első, III. Béla alatti átépítést jelzik, a még világosabbak pedig a Robert és Mátyás alatt történt módosításokat; végre a csak körvonalozott rész a modern építmények alaptervét adja. Itt csakis a basilika-

káról szólok, és annak legrégebb, III. Béla koráig terjedő sírjairól.

Megvan még tehát sz. István basilikájának alapzatából, keleten kezdve:

a félkörű apsis, melynek alapzatát szabályosan faragott kőből rakták, ennek átmérője igen nagy, mintegy 41'-nyi, s így a félkörben elvonuló kőpadokon számos papság foglalhatta helyet. Az egész félkört, melynek nagyobb része a püspöki udvaron fekszik, nem tárttam fel egészen; az udvaron magasabbra emelkedik, mint a fazekas-utczán, hol az alapzatnak csak legalsó kőszora maradt meg. Alig kétkedhetni, hogy ama számos üvegkőböcskék, vagy mosaik-elemek, melyeket 1862-ben a városfal ragaszába találtak, és minőkre 1874-ben is hasonlóan felhasználva, a basilikához északi hosszoldalán épített kápolnák alapzatában akadtunk, alig kétkedhetni, mondom, hogy ezen mosaik-elemek nagy képsorból származnak, melylyel az apsisnak hengere és félkúpja volt diszítve. A város falai és az említett kápolnák Robert Károly idejében, vagy az utóbbiak valamivel későbben emeltetvén, világos, hogy a basilikának e király alatt történt kettős leégése az apsist ezen diszétől megfosztotta. Nem tudjuk, mi állott helyébe; alig új mosaik; mert e korban a diszítés mosaikkal már kevésbé volt szokásos.

A félkörű apsis bejárata előtt a roppant mérvű főoltár; szélességi kiterjedését megmaradt köveiből mintegy 21 lábra mérhettem; de ezen mérv alig felel meg egész kiterjedésének; mert mi igen feltűnő, ezen főoltár nem volt szabályosan alapítva, hanem a faragott kövek, falragasz nélkül, felrakva a fölepre. Mégis világosan kitűnt a kettős márványpadolat; az alsóbb még a basilikához tartozott, és innen niveláltuk, mint kiindulási ponttól, az épület több részeinek magassági fekvését, az arab szám hüvelykeket jelez, és a + vagy — jel, mely utánok következik, mennyire ereszked-

¹⁾ Az első, 1848-ik évi ásatásnak eredményét leírta Érdy János, Kubinyi Ferencz és Vahot Imre által kiad. „Magyarország és Erdély képekben“ című folyó iratnak I. füzetében 1854-ben. A második, 1862-ik évi ásatásnak eredményét adtam a „Székesfehérvári ásatások eredménye“ című 1864-ben megjelent munkámban; a harmadikról, az 1874-ik éviről, adtam több rendbeli jelentést a m. k. cultus és közokt. ministeriumnak; tartottam felolvasást a m. k. akademiában és Kisfaludy-társaság nagy gyűlésén; végre közlöttem cikkeket a „Pester Lloyd“ 1875-ik évf. 36. 37. 76. és 80. számában.

nek le az érintett padolat alá (—), vagy emelkednek azontul (+).

Megfelelőleg az apsis kiszökésének kelet felé, mindegyik oldalán, van egy-egy négyszegtoronynak alapzata, mely bizonyosan még a basilika építésével egykoru; mert ugyanazon, hasonlóan faragott kőfajtából van szerkesztve. E torony falvastagsága csekélyebb az apsisénél, miből következtethetni, hogy magas alig lehetett. Megjegyzendő még, hogy valamint az apsis, úgy a tornyok alapzatában igen számos római faragott kő volt, részint alakos ábrázolással is, de csak egyetlen egy feliratos, mely Ó-Budáról, a régi Aquincumból került ide. A két torony egyiránti kiszökését az apsisal tekintve nem tartja meg az akkor szokásos elrendezést; mert rendszeren az apsis tornyainál inkább szökik ki kelet felé és így eredt az ugynevezett toronyszentély (Thurmchor); tornyunkat tehát inkább erődítésének, semmint harangtoronynak kell tekintenünk, mi azon körülmény által is látszik igazolva, mely szerint III. Béla korában a déli toronynak keleti falát új kősor hozzáadásával erősítették, mint ezt táblánk világosabb színű rajza mutatja. A déli torony alapzatát, egy ahhoz igen közel eső ház miatt, nem bírtam déli oldalán feltakarni, azonban északi társa mutatja, hogy a tornyok nem szöktek ki a basilika hosszfalán.

E hosszfalat, mennyire ez még sz. István basilikájának eredeti hosszfa, az épület északi oldalán sikerült feltalálni; de csodálkozásomra kellett észrevennem, hogy itt a falazás sokkal hanyagabb volt, mint az apsisnál, hogy sem jó alapot nem kerestek, sem falragaszt nem használtak, hanem a kövek összekötését egyedül sárga agyagfölddel eszközölték, hozzá véve a föltárnak ugyanis fölötte hanyagul vitt alapzását: nem menthetjük ki az építő mestert a szándékos csalás vádja alól; mi ama régi időben és ily fényes épületnél igen feltűnő.

Alkalmasint sz. István basilikájához tartozott az éjszaki mellékhajó keleti végén állott oltár is, melynek szintén rendetlen alapzatát és ezelőtt az eredeti vörös-márványból készített padolat-tábláit találtuk. Ezen oltár előtt volt eltemetve a H. G. F. és E. betűs négy kőkoporsó, mely még III. Béla kora előtti.

Hogy Bonfin nagyszerű oszlopait többé nem találhatni, a templom többszöri átépítéseiből magyarázható. Bizonyos, hogy sz. István basilikája boltozva nem volt, sőt III. Bélának átépített temploma sem bírhatott még boltokkal; mert ilyenek hordására elégtelenek gyöngé pillérei; de ezen pilléreket erősítették Robert Károly és Mátyás királyok; ezen pillérek elfoglalták a régi oszlopok helyeit s így az utóbbiaknak el kellett pusztulniok; azonban nem pusztultak el nyom nélkül; mert Fehérvárott és vidékén a régi oszlopok vagy tizennégy hosszabb kurtább darabjai megvannak, melyek tekintve, hogy granitból készültek, elég erősek voltak a fölöttek emelkedő falnak és fatetőnek hordására. Ezen kívül találtan x-ben egy ily oszlopnak alapzatát is, jelölül, hogy a későbben nyugat felé megkurcitott templomon kívül még megmaradtak az eredeti oszlopok nyomai.

És itt szóba jönnek sz. István basilikájának nagyszerű arányai. Emlitém a basilikák nagy szélességét. A legnagyobbak közé tartozó kölni dom főhajójának szélessége, pillérközepptől az ellenkező pillérsor középpontjáig, ötven régi római lábat mér, míg ellenben a fehérvári basilikában hatvan oly lábat mértem. Ha már most feltesszük, hogy az akkori szokás szerint ezen szélességet a basilika hosszaránya meghatározására ötször vették, kiderül, hogy a templom 300 lábat mért hosszában, még pedig alkalmasint ürben (im Lichten); s ebből ismét következik, hogy az 1862-ik évi ásatással nem értük el még nyugati végét, melyet a várostéren, a jelenlegi

püspöki lak előtt kell keresnünk; de innen magyarázható az x betűs oszlop-alapnak megmaradása is; mert ez a későbbi templomok hosszán kívül fekvén, nem volt szükség, hogy a hajókat elválasztó pillérnek helyét engedje. A torony, melynek alapzatát ezen oszlopalaptól kelet felé látjuk, más fajta kövekből épült, mint minőt sz. István basilikájában alkalmaztak, tehát joggal későbbinek vehetjük, mihez még hosszabb aránya is — nyugatról keletre — járul; végre az előtte látható négy rózsalevelű nagy oszlop is, mely bizonyosan már a templom előtt állott.

Természetes, hogy a gyöngébb oszlop közelebb állott egymáshoz, mint a későbbi erősebb pillér. Törekedtem ezen viszonyt a híres San Paolo fuori le mura nevű római basilika analogiája útján meghatározni és találtam mintegy 11 lábnyi középpontitávolságot, s így minden sorban tizenhat oszlopot (l. id. munk. fametszetét 37. lapján). Az ásatások az előre kiszámított 60 lábnyi középhajói szélességet helyben hagyták, de az oszlopok alapzata hiányozván, itt az előre kiszámított oszlopközök mérvét nem lehetett megerősíteni, ámbár másrészt hibásnak sem mondani. Ezt pedig annál kevésbé, mert, mint táblánk mutatja, az oszlop, s későbbben a pillérsor alapzata is egészen hiányzott a főhajót az éjszaki mellék-hajótól elválasztó oszlopok és későbbben a pillérek alatt. Itt is ugyanazon hanyagság mutatkozott, minőt az éjszaki hosszfalak építésénél lehetett észrevenni.

Ha tekintetbe vesszük, hogy a tornyok a basilikák és román templomok nyugati homlokzatán elébb jelennek meg, mint a szentélynek vagy apsisnak oldalán; szükségképen fel kell tennünk, hogy ikertorony létezett sz. István basilikája előtt is; mert hiszen apsisa mellett két torony állott. Ezen ikertornyot, mint már érintve volt, a püspöki lak előtt a várostéren kell keresnünk, még pedig ott, hol nem régen a légszesz-csövek

letétele alkalmával igen erős alapzatra akadtak. Ezen alapzatnak feltakarásával tehát teljesen megismerhetnők sz. István basilikájának elterjedését nyugat felé; egyszersmind megismerkednénk előcsarnokával (narthex) és előudvarával is, mely két rész a tökéletes basilikához tartozik.

Addig is, míg ezen a tudomány és hazai történelem érdekében óhajtott újabb ásatás megtörténne, minden joggal feltehetjük a még fel nem takart nyugati ikertorony létét, s így sz. István épületét nevezhetjük négy tornyos, háromhajós, félkörű apsisal ellátott basilikának.

Magának a basilikának, azaz a szertartásnak szentelt épületnek előpéldányát az akkori római vagy olaszországi basilikákban kell keresnünk, leginkább a római sz. Pál-féliben (sz. Péteré öt hajós volt, tehát távolabb állott a miénktől).

De a római és olaszországi régibb basilikák nem voltak összekötve tornyokkal, ezek számára tehát más előpéldány után kell látunk. Keressük ezt a római álló táborban, castrumban, minő elég nagy számmal még állhatott sz. István korában Pannoniában, emelvén minden sarkán egy-egy erődtornyot, mely a közeledést a táborfalhoz nehezítette, megtiltotta. Természetesnek tetszik, hogy sz. István basilikáját védeni akarta az ujításaival meg nem elégedett pogány párt támadása ellen, sőt ezért helyezte el, valamint basilikáját ugy saját lakását is a posványai miatt nehezebben megközelíthető Székes-Fehérvárra.

Basilikánk tehát kettős jellemet visel: az egyházit és az erődét, amazt belső elrendezésében, ezt sark-tornyaiban. E két jellemet közelebből vizsgáltam valamint a többször idézett munkámban, ugy abban is, melyet „Die Grabungen des Erzbischofs von Kalocsa“ cím alatt közzé tettem 1873-ban.

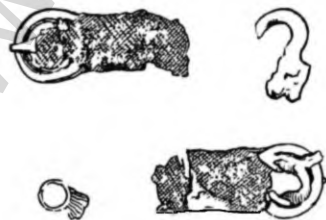
Fejtegettem, hogy sz. István basilikája a magyar négy-tornyos egyházak

élén állva, midőn e toronyalkalmazása elvben eltér a többnyire későbbben emelt szintén négy-tornyos egyházak elvétől, itt külön magyar iskolára kell ráismer-nünk, melynek több példánya: a pécsi, az esztergami, a nagyvárad-i sat. szé-kes-egyházak későbbben ugyan, azaz a XIII. század beálltakor, hanem mégis a székes-fehérvárinak mintájára épült.

Szólanom kell most a székes-fehérvári basilika sírhelyeiről és sírjairól.

I táblánkon α betű helyén 1862-ben találtunk sírhelyet, melynek majdnem tökéletes négyszög területe magának az épületnek falai alatt levő kőkerítéssel van körül-fogva; miből kitetszik, hogy ezen sírhely még az egyház alapkövének letéte előtt elkészült, s ebből ismét több mint való-szinűséggel következik, hogy sz. István e helyet családja sírhe-lyül rendezte, készítette. Igaz ugyan, hogy másutt a keresztyén világban az alapítónak temetési helye a főoltár előtt van, de nálunk e szokástól eltértek; Pannonhalmán, hol a fő-apátok szintén, mint itt, a déli mellékhajóban temetkeztek, Bazinban, hol a bazini grófok ugyanis e helyütt fekszenek. Nem tudjuk, történt-e ez vallásos kegyeletből, vagy más okból? de a tény tagadhatlan és megerősítése abban is látható, miszerint az 1874-ik ásatás, bár lehető mélységre terjedt, sehol sem mutatott sírhelyet, melyet sz. Istvánnak és csa-ládjának lehetett volna tulajdonítani. Ellenben az α betűs hely mellett igen sok ok harszol, ugyanis itt találtatott azon befedő kő, melyről az írók mondják, hogy egyik széle az ájtatosok csókjaitól és térdeitől egészen el volt koptatva; találtatott két üreshely, melyből sz. István és sz. Imre testét kivették, miután a szentek közé soroltattak; találtatott hulla oly keskeny, a lábak felé még keskenyebbé váló fakoporsó-ban, minőt csak ezen régi időben használtak; végre találtatott a sírhely előtt, nyugat felé

oltáralapzat, melyet csakis az írók által emli-tett sz. István sírja előtt álló, és neki szentelt oltáralapzatnak kell tekintenünk. Hozzá járul a sz. István testének ünnepélyes kiemeltetése alkalmával keletkezett csodás legenda, melynek természetzerű magyarázatát könnyen megért-hetni, ha e helyiség, mint a szentnek sírjára ráismerünk (I. id. munk. sz. István családjá-nak sírhelye című fejezetét 195—203. l.). E sírhelyen világos nyomai voltak annak, hogy itt régenten a föld kiszedetett; mert mintegy két hullának megfelelő szélességében a földré-tegek nem mutatták azon egymásra követ-kezést, mely tözsomszedságukban uralkodott, hol még a kő-kerítésen belül női hullát talál-tunk, mely selyem ruhában volt eltemetve, megvolt még övének bronz-csatja is, mely

13. ábra.

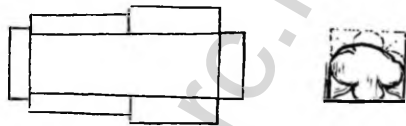
jelenleg a nemz. muzeumban látható. E hulla feltűnőleg keskeny fakoporsója, melynek még néhány rostjai megmaradtak, a legalsó már-vány padolat alatt két és fél lábnyi mélység-ben feküdt. A hulla lehetett sz. István anyjái vagy nőtestvéreé. Több hulla a négyszögtéren nem találtatott, hanem volt kettő, szintén oly keskeny koporsóba zárva, közvetlen e tér déli oldalán.

Az 1862-ik évi ásatás alkalmával a dél-keleti torony belsejében két kőkoporsót (I. és II. Tábl. β betű alatt) találtunk, az egyikben még megvolt az egész koponya 32 tökéletesen ép fogával, és ezen kívül néhány csont, a má-siknak tartalmát akkor vesztegették el, mikor az I. és II. táblánkon az egyenes vonallal jelzett pöcsecsatornát húzták a várostérről keresztül

a fazekas utcán, o) p) betű irányában. Az ép sarkophag sok egyes kődarabból úgy volt összerakva, hogy hosszoldalai közepén leginkább kiszűkítő ívonalat képeztek; ily koporsók szokásosak voltak a XI-ik század második felében és a XII-ik században, mint ezt a kalocsai ásatások is tanúsítják. A csontok nagy részének hiányát nem tulajdoníthatjuk bántalmazásnak, hanem tűzveszélynek, mely a torony magasabb részén levő harangokat olvasztotta, és izzó folyadékával megégette a csontokat; és valóban az égés észrevehető volt több apró csontdarabon, és találtunk több fontot mérlegelő harangfolyadékot magában a sarkophagban. Kálmán király alatt hozott a legszigorubb, a temetkezést a templomban megtiltó országos törvény; tehát Kálmánnak sírját magában a templomban nem kereshetjük, ellenben tudjuk, hogy a tornyokat és még a narthexet is „exaedráknak“, azaz a templomon kívül fekvő egyházi épületeknek tartották; s ezért temetkeztek a byzanti császárok is az apostoloknak szentelt templomnak narthexében. Valószínű tehát, hogy az említett fehervári koporsóban Kálmán király koporsójára kell ráismernünk, mint sz. István sírjához legközelebb, és még sem a tulajdonképi templomban fekvőre; mit igazolni látszik a Kálmán korának megfelelő koporsó és azon körülmény, mely szerint az 1874-ik évi ásatások sem mutattak helyet, minőre, több valószínűséggel, Kálmán királynak sírját tehetnők. A második, félig megrongált koporsó talán a királynéé, a norman Roger leányáé, Busillaé.

Az Árpádok korába, még pedig alkalmasint III. Béla előtti korba tartozik négy, az 1874-ik évi ásatás alkalmával feltalált kőkoporsó, I. és II. táblánkon E, F, G és H betű alatt; mindnyája az éjszaki mellékhajó keleti oltára előtt egy sorban fekszik két lábnyi mélységben a legrégebb templom padolata alatt; itt követ nem kerestek a püspöki lak építkezésére, s ezért a négy koporsót tartalmával

együtt bántatlanul megtaláltuk. A koporsók rendes és soros elhelyezése méltán gyaníttatja velünk, hogy azok nem rakattak ide nagyobb időközben, hanem elég röviden egymásután, még pedig oly korban, melyben a sz. István iránti kegyelet még igen élénk volt; tehát

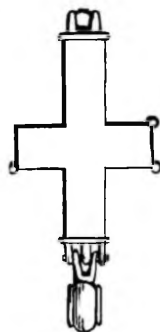

14. ábra.

tiszteletből nem közel sírhelyéhez, hanem az ellenkező éjszaki mellékhajóba. E koporsók nem vájattak ki nagyobb kőduczból, hanem össze vannak rakva több apró kődarabból; nevezetesen az itt adott I. és II. tábl. H betű alatti hat darabból és így, hogy a törekvés a kereszt idomot megközelíteni, igen világos. Egyik kövén négy szirma rózsza van kifaragva, s e követ, úgy tetszik, régebbi kapitaeltől vették; ugyanezen koporsóban találtuk az ide rajzolt pecsétgyűrűt is, anyaga ezüst; idomtalan szarvas vagy vadkecskebakja joggal visszavihető a XII-ik századba, a csontváz férfiné volt és

15. ábra.

16. ábra.

rendes, bántatlan állapotban fekvé találtattott; ugyazintén nem volt háborítva a G betűs sarkophag férficsontváza sem; az F betűsben két férfi csontvázat találtunk, az egyiket rendes fekvésben, a másíknak szétzedett csontjait az előbbinek lábainál. Világos, hogy az utóbbi későbbben jutott ide, midőn már husa elenyészett; mert mint egész hulla, sehogy sem férhetett volna e szűk helyre.

A negyedik koporsóban egy női hulla rendesen feküdt; csontjai közt az itt adott sárgarézt találták (rajzunk fél-mérvében

másolja), mely ugyancsak a XII-ik század bélyegét viseli magán. A kereszt tehát, a gyűrű (15. ábra), sarkophagok szerkezete és elhelyezése sorban az éjszaki mellékhajó keleti oltára előtt, mindannyi jel, mely az Árpádok korára a XII-ik században mutat, alkalmasint a Kálmán és III. Béla közti időszakra. Nevet az egyes csontvázaknak nem adhatunk, de meg kell jegyeznünk, hogy királyaink közül temetkeztek sz. István basilikájában II. Béla 1141-ben, II. László 1162-ben és IV. István 1173-ban.

Az egymás után következett ásátások megkülönböztetése végett, itt adom az 1848-ik és 1862-ik évek eredményét.

Mindkettő történt a fazekas utcán, melyet az a) b) betűs fal elválaszt a püspöki udvartól. Az általam akkor gyanított második félkörű apsis, a keletibb,

nem jelent meg az 1874-ik évi ásátásban, ez tehát elhagyandó.

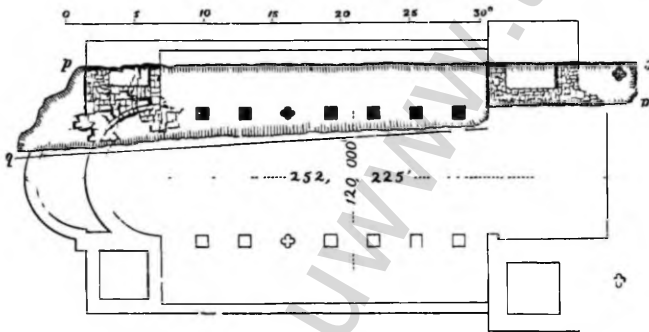
A legrégibb kalocsai templom.

Más, még sz. István korából való emléket megismertünk az 1869-ik évben Dr. Haynald Lajos, kalocsai érsek költségén, a mai metropolis körül eszközlött ásátások nyomán. ¹⁾

¹⁾ L. a „Magyarorsz. régészeti Emlékek“ II. köt. II. részét és az általam 1873. közzétett „Die Grabungen d. Erzbischofs von Kalocsa.“ 60—125. l.) Ábránon megkülönböztetés végett a legrégibb templom csak körvonallal van rajzolva, a XIII. századból származó templomnak falai egészen feketék ott, hol felásva voltak; a mai templom a XIII. századbelire van építve, hanem úgy, hogy az előbbinek kápolnakoszorúját és kereszthajójának kiszökő karját nem használták; miért is ezeket, mint a templomon kívül az

A sz. István korabeli templomot, ²⁾ mivel nagy része a jelenlegi egyház alatt terül el, nem áshattam fel egészen; azonban az utcán levő része is elegendő volt kimutatni, hogy az is négy tornyos, erődített templom volt, mely, tekintettel az akkori szűkebb körülményekre csak szükségleti vagy enyészeti (Bedürfniss-oder Untergangsbau) építkezésnek mondható. Nyugati homlokzatán a két torony és annak két kiszökő lépcsőháza közt még a szokásos előudvar is volt felfedezhető, mely itt az ugynevezett egérfogót képezte. Ezen egérfogóban (Mausfalle) a netalán ebbe betódult ellenséget,

miután a hullórácsot utána leeresztették, a körülvevő magasabb toronyféle építményekből könnyen megsemmisíthették. Az előcsarnokra következtetett egy osztatlan, elég

17. ábra.

szűk és rövid hosszhajó, mely kelet felé, minden valószínűséggel félkörű apsisba végződött; ezen apsis két oldalán emelkedett a két keleti torony. A mostani kalocsai érsek a bécsi „votiv“ templom egyik nagy ablakának költségét magára vállalván, ide a sz. István korából származó, csak alajjában meglevő tem-

plomból származó délkéleti toronynak egyik sarkát is lehetett feltakarni. A XIII-ik századbeli templom alaptervét tehát csaknem egészen ismerjük, a sz. István korából származóét annyira, hogy meglehetősen szabatosan restaurálhatjuk.

²⁾ Ez azon kis épület, mely részint az utcán, részint a mai templom alatt terül el; a templom alá nyúl nagyobb részével, ferdeirányban, nem volt tehát kellőleg keletelve, azaz szentélye nem feküdt egyenesen kelet felé, hanem inkább észak-keleti irányban.

plomnak tervrajzát kívánja festetni. Ez alkalmából az alapzat maradványait új tanulmányozásom tárgyává tettem, s ezután valószínű lett, hogy az apsis ívét egészen a két négyes torony keleti határáig le kell hozni, s így az egyház egész hosszát, betudva még keleti és nyugati minden falainak vastagságát is, alig tehetjük 120 bécsi lábra. Ily megállapodást javasol azon körülmény, mely szerint, mint újabban megtudtam, nem találtak semmi falazatra, midőn a mai templomban az itt eltemetett érsekek nyughelyeiket, nevezetesen 1851-ben Nádasdyt készítették;

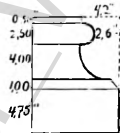
tervünkön ez a 6. számmal van jelölve. Az apsis tehát alig terjedt tovább kelet felé, mint rajzunknak leginkább nyugat felé eső íve.

Az akkori szegényes építkezést tanúsítják templomunknak, valamint kisserű mérvei, úgy építészanyag is, mely legnagyobb részt téglá. Csak a talap (19. ábra) készült kőből.

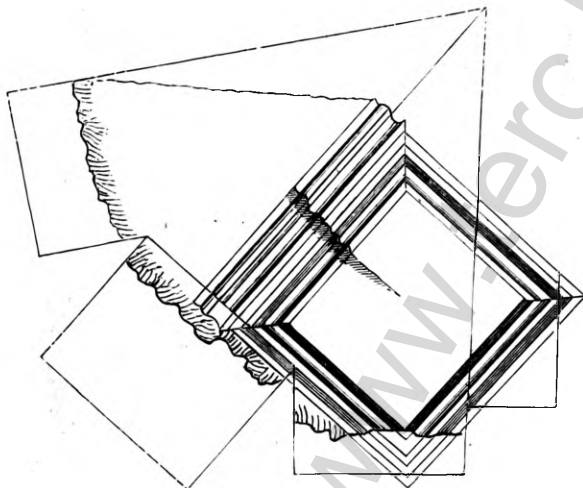
Másrészt úgy tetszik, mintha mégis

az oltárra nagyobb szorgalmat és becsesebb anyagot fordítottak volna; mert fennmaradt

két fehér márványrészlet, melyet, stíljét tekintve, nem helyezhetünk el a későbbi templomba. Az egyiket későbbben a XIII. századbeli templomban újra felhasználták,

19. ábra.

20. ábra.

legrégibb korába helyezhetjük.

Hasonlóképen vagyunk a friessel (21. ábra) is, mely egészen elűt a későbbi szokásos alakzásoktól, és mely szintén sok apró részlettel és igen sekély tagozattal bir.

A kérdést, hogyan van az, hogy anyaga a templomnak többi szegényes anyagától annyira elűt: megoldja Hartwig püspöknek ama megjegyzése, mely szerint az építkezés dolga az akkori pü-

spöké volt, míg a templomnak felszerelését vállalta maga a király és családja.

21. ábra.

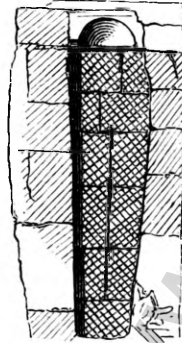
A legrégebb templomban, többek közt három, alakja miatt nevezetes sírt találtam:

A terven az *x* betűvel jelölt (22. ábra) alkalmasint még a XII. század elejéből való; a második (a terven *z* betűs, 23. ábra) ki

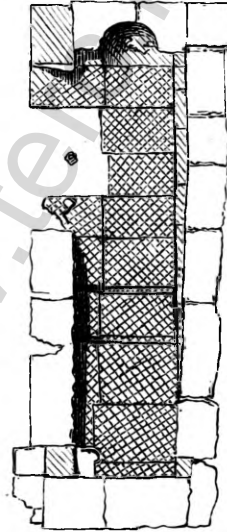
rakásával hasonlít ama székes-fehérvári sírhoz, melyet, nézetem szerint, Kálmán királynak lehet tartani; csak hogy a görbülés a fehérvári síron nagyobb, világosabb. A 23. és 24. ábrán adott sír fenéke téglával volt kirakva, mi

22. ábra.

23. ábra.

24. ábra.

nem nőtt fiatal embernek sírja, a harmadik (a terven *v* betűs, 24. ábra) híhetőleg a legújabb. Az első egyik oldalának meggörbítésével és falainak apróbb kövekből történt

inkább a XII. századra mutat, sőt itt már a fej számára különösen faragott kő is vehető észre, 24. ábránk sírjának téglái feltűnőleg nagy mérvűek.

Román és átmenetkori építészet.

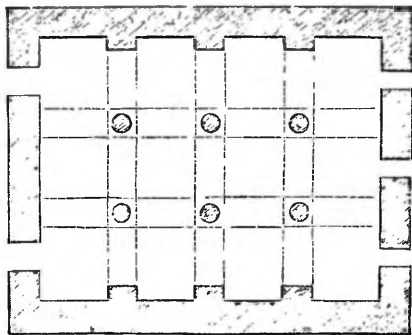
Esztergami kápolna.

Máthés János „Arx Strigoniensis“ című 1827-ben megjelent munkája III. tábláján másolva adja azon, a vastag várfalba nyíló helyiség alaptervét, távlatát és kapitelseit, melyet a primás csak imént restauráltatott sz. István kápolna czim alatt. Kérdés: volt-e ezen kis kamra valaha kápolna, de alig kérdésbe hozható annak sz. István kora utáni keletkezése, bár neves régészek sz. István idejének tulajdonítják. A helyiség szabálytalan; négyszöge közepén a négy keresztbolt sarkát hordó oszlop áll, s annak a falból kiszökő nyolcz féloszlop felel meg; a négy keresztböltöt, szintén a közép-oszlopból származó négy heveder választja el egymástól; a keresztböltök nem birnak gerinczezel, hanem csak éllel (Grath). A kapitellek igen különböző időre mutatnak; van korinthizáló, melyben nyilvános a törekvés az antik mintát híven utánozni, van gömbszelvényes, a tévesen köbfélének (Würfelkapitael) nevezett, de van olyan is, melyen két madárnak (sasnak) feje és nyaka falevelekből kikanalál. Szűk sikátor vezet a helyiségbe, melyből más kisebb helyiségre ajtó nyílik. Eredetileg a kamrának csak egy ablaka volt; jelenleg a restauratio alkalmával kitört, két stylszerűleg alkotott kettős ablakkal bir. Nézetem szerint itt a XII. században készített, inkább az erődhez tartozó, semmint isteni tiszteletnek szánt helyiséggel van dolgunk.

A tihanyi attempom.

Első András király 1054-ben alapította, benzések számára, a tihanyi zárdát és templomát tetemei nyughelyének rendelte; s ez történt első királyaink szokása szerint, kiknek mindnyája külön templomot épített magának.

A XI-ik század tihanyi épületére tartozik még hihetőleg a fölötte egyszerű, mondhatni durva attempom:

25. ábra.

Kissé hosszukás négyszögű helyiség, három oszloppár által elosztva három hajóra, két bejárással és ennek ellenkező oldalán világított három ablakkal, az oszlopok és azoknak megfelelő falpilasterek fölött hevederek huzvák, köztök dongabolt terül el.

Az oszlopokat (26. ábra) alig nevezhetni oszlopoknak, midőn sem rendes lábuk, sem rendes kapitellük nincsen, hanem mindkettő

helyett durva tábla a henger alján és felső végén mutatkozik.

És mégis királyi építkezésben állunk, melyben legalább tartósság, habár nem is csín után törekedtek. Van Salzburgban, a Nonnbergen, hasonló épület, azonban daczára, hogy ez vagy husz esztendővel régibb a tihanyiánál, mégis abban több csín mutatkozik, midőn ott az oszlopnak már van lába és kapitaelje.

A tihanyi altemplomban egy keresztet (27. ábra) mutatnak, melyet András sírja

26. ábra.

27. ábra.

fölöttinek mondanak; azonban ezen kereszt inkább az apáti, semmint a sírkereszt jellemével bírván, ezt ujabbnak kell tartanunk.

A tihanyi altemplomban a román styl első fejlődési korát szemléljük, itt még minden primitív, durva, éktelen.

Építészeti maradványok Dömösön.

A dömösi apátságot Álmos vezér 1055-ben alapította, ez tehát egykoru a tihanyiival. Alapzata még megvan a falun kívül fekvő domb alatt, de ásátások itt még nem történtek, csak pár oszlopfőt ismerünk, mely a falu pincezében befalazva, hihetőleg nem ama régi

korból, hanem későbbben átépített templomból származik. Van egyébiránt n. museumunkban egy, Dömösből ide hozott, roppant mérvű oszlopfő, mely durva technikája miatt igen régi korra mutatna, ha általán feltehetnők, hogy hazánkban már a XI. században az állatok ábrázolása lett volna szokásban. Tekintve kapitaelünk nagyságát, ezt csakis a rend káptalanteremébe helyezhetjük, hol a rendesen négyszögű helyiségnek négy keresztboltja egy nagy, középen álló oszlopra ereszkedett le, éppen úgy, mint ez látható az esztergami falkamrában. E kapitael sarkát képezik lovas, sas és oroszlánok; van négy oroszlán, melynek kettéje a sark felé fordul, hol a két test egyetlen egy főbe végződik, mely alatt az állat körmei közt emberfő jelenik meg. A lovas az oroszlánok egyikét karddal, vagy rövid lándzsával megtámadja, és lova hátsó része fölött kis négylábu, mintegy léghen lebegve jelenik meg, egyedül az üres hely kitöltése végett; mert a román művészet alakja igen sűrű elhelyezéséről ismeretes. A sas kiterjesztett szárnyakkal nyulón áll. E műnek technikáját primitívnek mondhatjuk, a testek lágyak, kitömöttek, minden izom kiemelését nélkülözők, mi, kivált a hengerféle tagokon, kezeken, lábakon feltűnő; részletezés csak az oroszlánok szájában mutatkozik, melyet fogaival rettentőnek akart ábrázolni a mester, ezenkívül még a sas szárnyaiban, hol a tollak párhuzamos bevéséssel vannak jelezve.

A sz.-fehérvári állami templomnak első átépítése.

Okaimat, melyek szerint az állami vagy királyi templomnak első átépítését III. Bélának tulajdonitom, bővebben előadtam többször idézett munkám V. fejezetében. Ha pedig ebben a valót eltaláltam, az emlékszerű építéset nálunk csakis III. Béla korában kezdődik, vagyis inkább sz. István óta, kinek basi-

likája ugyancsak emlékszerű volt, nyugodott, alkalmazásba nem jött; mert a közbeneső ismert építményeket, (p. o. a tihanyi altemplomot és az alsó kalocsai egyházat) emlékszerűeknek nem nevezhetjük.

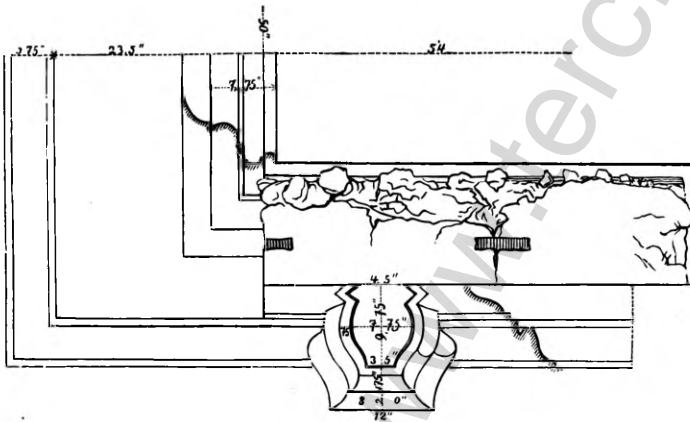
Mily alkalommal lett haszonvehetlen sz. István basilikája, azt semmiféle történelmi adat nem említi, de hogy ilyen eset előállott, bizonyította az 1862-dik ásatás; midőn az ó-keresztény oszlopok helyett erősebb pillérek alkalmazását kimutatta.

Ugyanis a rom fazekas-utczai részén látunk több, csaknem négyeges pillért, melyet a későbbi átépítéseknel újra körülfogtak, erősítettek, hogy így a templomot beboltozhassák, mely még III. Béla restaurációjában sem lehetett (mint azt gyöngye pillérei bizonyítják) boltozva.

Huszonnyolczadik ábránk mutatja az erősítések elsőjét; III. Béla pillére hosszabb oldala csak 54 hüvelyket mért, és pillérlába még az ó-román szelvényt mutatja, t. i. az attizáló oszloplábat, mely két horonyt maga közt fogadó hengerből áll. Az erősítő kőhozadás oly erősen ragadt a régibb pillérhez, hogy testének megismerése végett, azt kivésni kellett.

Huszonkilencedik ábránk adja a hármast átépítés pilléreinek alját; balra a nézőtől van III. Bélának attizáló oszloplábas pillére, mely még sz. István basilikájának márványtáblás padolatán áll; legközelebb ahhoz látjuk Robert király pillértalapatát, mely már is felemelt, hanem szintén vörös-márvány padolaton emel-

kedik; leginkább jobbra jelenik meg I. Mátyás király pillérének lába. Mindhármának szelvénye (Profil) tökéletesen megfelel korszak stílusának. III. Béla egyszerűen négy-

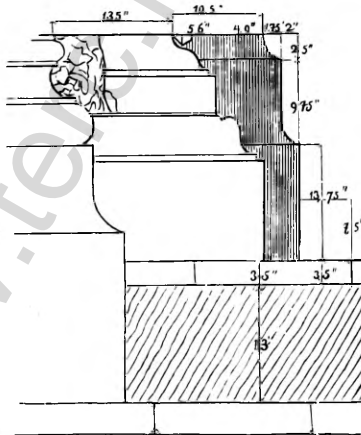

23. ábra.

szögű pillérei közt csak egyet találtam, a fazekas-utczán, mely négyszirmu rózsaaalaku, tehát a többinél fejlettebb. Alkalmasint ennek felelt meg, mint falpilaster, a 30. sz. a. látható töredék, mely még a román jellemet viseli magán.

Másrészt találtam az attizáló pillérlábnál még egyszerűbbet is, melyet talapatból származónak tekintetni.

Szt. István basilikájának félkörű apsisa megmaradt minden ujtásnál, de nem tudjuk, vajjon mosaik-képei már III. Béla alatt, vagy csak Robert alatti tűz al-

29. ábra.

kalmáva megsemmisültek úgy, hogy elemeit csak is építészeti anyagként lehetett használni.

Igen valószínű, hogy III. Béla sz. István basilikáját megkurtította nyugat felé; mert a dél-nyugati torony alapzata sem hosszukás alakjával, sem kőfajtájára nézve nem felel meg a két felásott keleti torony alapzata, sem négyeges idomának sem kőnemének.

Nevezetes a dél-nyugati torony előtt álló nagy négyszirmu rózsasalakú oszlop-alapzat. Igen ritkán,

nálunk csak ez egyszer, a nyugati homlokzat elé, emlékeztetésül a jeruzsalmi temploméhoz, két nagy oszlopot tettek, nevök Joachim és Boz, jelentésük jelképes volt. Beljebb, csak-

nem e nagy oszlop tengelyén találtam *x*-ben kerek alapzatot, melyet sz. István basilikájából fennmaradtak tartok, és mely e basilikának elterjedésére, tovább nyugat felé, tanuskodni látszik. Hozzá járul a közel levő torony-

nak különbsége a keletiektől, és az, hogy ide közel, a várostéren, igen erős alapzatokra akadtak, melyek a basilika dél-nyugati toronyéi lehetnek. Az ása-

tás e helyen igen kívánatos a még kérdéses pont felderítésére. Talán még a basilika narthexát is fel-találnók.

32. ábra.

Midőn a fazekas-utczán egy, a rom tőszomszédságában fekvő házat (1862-ben) épí-

tettek, alapásánál e két, jelenleg a n. museumba őrzött kapitaelre akadtak.

E két kapitaelék stylje tökéletesen megfelel III. Béla kora építészeti styljének. Az

egyiken (32.) két hatyut látunk, melyeknek össze-tekert nyakán csak egy közös fej jelenik meg; a második (33.) egy phantasticus, basilisknek nevezett állatot ábrázol; mindkét oszlopfő

állatainak jelképes jelentését magyaráztam id. munk. 136. s k. l.

33. ábra.

A 34. számú kapitael kisebb oszlopé volt; növénydiszeihez igen hasonlókat találtam az 1874. évi ásatás alkalmával magában a romban, valamint a 35. sz. lomb is ugyanazon iskolából került ki. A 36.

34. ábra.

35. ábra.

36. ábra.

37. ábra.

sz. madártöredék szintén jellemző a román kor styljére nézve, valamint a 37. sz. disznó

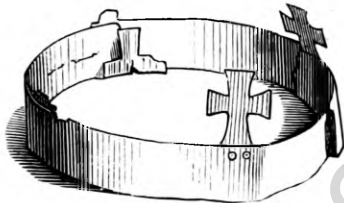
is, ámbar ez utóbbi nem az ásatás alkalmával, hanem egy fehérvári házba befalazva találtott. Épen úgy egy korábbi leleményből származik a 38. sz. a. másolt faragvány is, mely ajtóbélet részét képezte, és figyelmünket leginkább azért érdemli, mert

38. ábra.

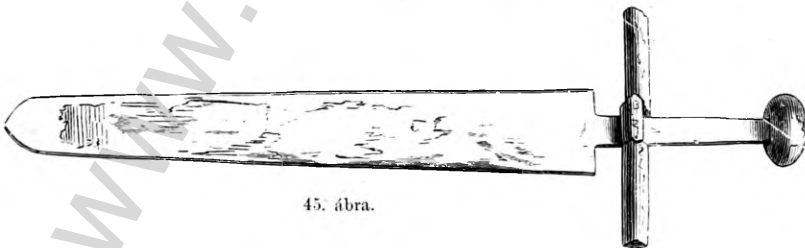
abban a XIII-dik század beálltakor szokásos viseletet látunk; megállapodása két kutyán, vagy más hasonló négy lábú jelképes jelentésű. Végre talán, legalább részben, még III. Béla ↑↑
↑
↑ építkezéséről való az itt adott négy kö- faragó, Y 7
vagy is legényjel, melyet négy különböző kővön 39. ábra.

találtam. Tudva van, hogy a kőfaragók műveiket gyakran külön, általok vagy mesterök által választott jellel látták el, mi a munkának valamint általános megismerésére, ugy

40. ábra.

különösen a fizetés alapjául is szolgált. Különben ily jelek az egész középkoron keresztül előfordulván, keletkezésök idejét pontosan meghatározni nem lehet.

45. ábra.

(I. és. II. t.), melyet Érdy János helyesen III. Béla családjáénak elismert.

41. ábra.

42. ábra.

43. ábra.

A legnagyobb vörös-márványporsóban találtattak a következő, a n. museumnak beküldött tárgyak.

40. sz. Vékony ezüst lemezből, ez alkalomra és a halottal való eltemetésre készített korona-abroncs, rovatkáit egyenagú keresztnek képezik.

41. sz. Ezüst sarkantyú.

42. sz. Igen vékony ezüst-lemezből készített karperecz.

43. sz. Encolpium, vagyis a melten hordott négyszirmu rózsaaala küékszer, talán ereklyetartó, igen finom byzanti zománcoz munka; a középső kerek tarsán volt ábra elenyészett.

44. sz. Ezüst-kormánybot, sceptrum regium, buzogányalakban.

44. ábra.

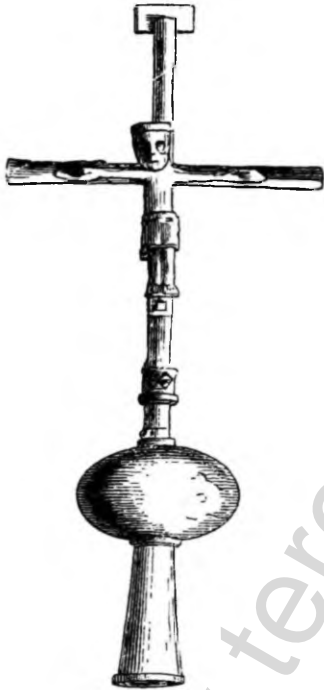
Midőn a fazekas-utczán 1848-ban artesi kutat ástak, akadtak a 7 betűs sírcsoporra

45. sz. Egyenes, kurta vaskard, vasmarrkolattal.

46. sz. Sárgaréz feszület, mely gomb fölött, pózna tetején állott. Érdy itt, nem ok nélkül zarándok-botot lát. Talán III. Béla, mikor a byzanti udvarnál növekedett, Jeruzsalemét meglátogatta.

47. és 48. sz. Arany tömör gyűrű, közepén keleti gránát, s ebben arab felirat „Abdalah ben Mohammed“, azaz Abdalah Mohammed fia.

Egyrészt az igen nagy koporsó, másrészt a kard és sarkantyú bizonyítják, hogy itt fér-

46. ábra.

fitetemmel van dolgunk; hogy pedig ez királyé, arról kezeskedik a kormánybot és a korona; végre, hogy III. Béláé, következtetjük elhelyezéséből, mely szerint a templom ezen második alapítójának sírja legközelebb fekszik az első alapítójához, közvetlen szent István oltára előtt, melynek alapzatát megtaláltuk.

E sír mellett volt a többi négy közül egy,

melyet III. Béla első neje, Annáénak kell tartanunk.

A koporsóban találtattak: egy, az előbbi koporsóéhoz hasonló vékony ezüstlemezű korona és az 50, 51 és 52. számú arany gyűrű,

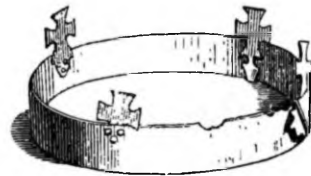
47. ábra.

48. ábra.

melybe keleti gránát van foglalva, s ebbe lantoló syren vésvé; a kő antik mű, és kisebb mérvénél, valamint képenél fogva is inkább nőhez, mint férfihez illő.

Az 1874. évi ásátások alkalmával találtak az itt másolt, keresztre feszített Krisz-

49. ábra.

tust, melyet összehasonlításul adok a III. Béla koporsójában talált feszülettel. Ábránk mindenestre világos haladást mutat a 46-dik ábra fölött; miért is e sárgaréz szoborkát kénytelenek vagyunk már is a XIII. századba helyezni, ámbár e századnak elejére; mert későbbben az

50. ábra.

51. ábra.

52. ábra.

Üdvözítő lábát egymás fölébe rakván, azt csak egyetlen egy szeggel átfurni szokták. Feszületünk nem volt eltéve sem koporsóban,

sem valami nevezetesebb csontváz mellett; miért is hihető, hogy más, kirablott sírból elvitetve, a tolvaj vesztette el. Különösen feltűnő az angol barkó, bajusz nélkül, vállának gallérja és roppant mérvű keze. Az alak alkalmasint fakeresztve volt terítve, mely a hosszú idő alatt elrothadott.

Pécsi székesegyház.

Ezen épületnek építési korára vonatkozó írott adattal nem birunk, itt tehát a keletkezési időre nézve egyedül a stylre és azon jelekre vagyunk szorítva, melyeket más, hasonló ha-

53. ábra.

zai emlékek összesége és némely analog külföldi templom nyujtanak.

Amarra nézve megemlítendő, hogy több, meglehetősen biztosan keltezett apátsági egyház, mely a XIII. század elején újra építettett, aránylag fejlettebb stylt mutat, mint a minő a pécsi templomé, tehát a pécsi székesegyház okszerűleg ezeknél régibbnek mondható. Hozzá járul, hogy az emlékszerű építészeti lendület nálunk a székesegyházaktól veszi kiindulását, mint ezt a legalább rajzban fennmaradt

esztergomi sz. Adalbert-féle¹⁾ és az egri²⁾ egyházak és a győrinek még meglevő legrégebb részei tanusítják.

Az analog külföldi templomokra nézve pedig különösen kiemelendő a gurki dom, melyet egyrészt nagy hasonlatossága, másrészt némely építészeti tagjainak csekélyebb kifejlése miatt, méltán a pécsi székesegyház anyjának kell tartanunk. De midőn a gurki domnak altemploma csakis 1174. körül lett befejezve, szülöttjének, a pécsi altemplomnak kezdetét nem tehetjük korábbra, mint a XII. század utolsó negyedére, építőjének pedig, alig csalatkozva, elismerjük Calanust, egyetlen pécsi érseket, ki 1187-től 1219-ig ült a pécsi széken.³⁾

Nagy analogia mutatkozik a pécsi székesegyház és III. Béla fehérvári temploma közt is, mint ezt az 1862. évi ásátások felderítették.

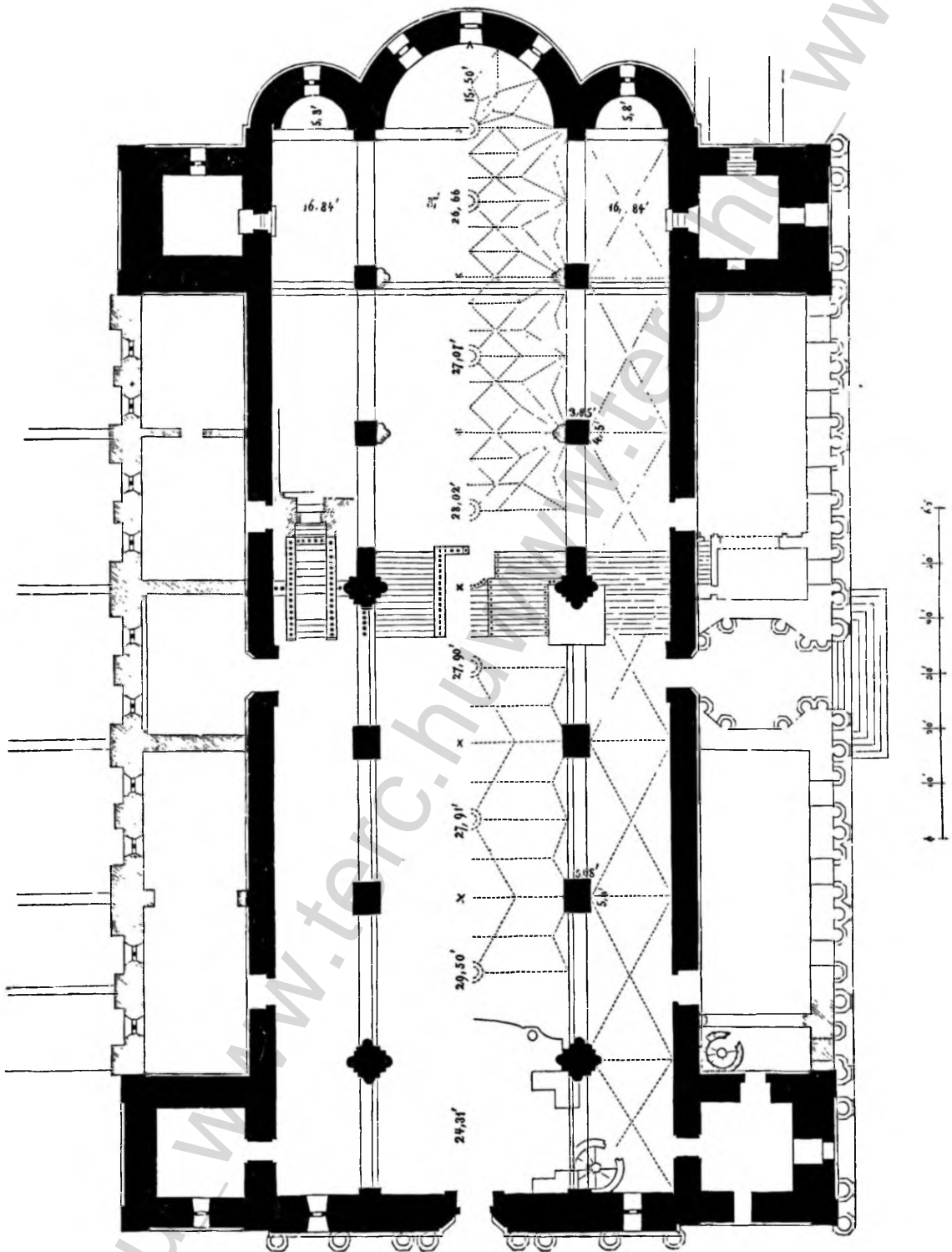
Mindkettőnek közös, a legegyszerűbb pillérsorral három hajóra osztott, hosszukás négyszög alakja, melynek hossza a fehérvári templomban négy és félszer, Pécssett öt és félszer foglalja magába a fő- vagy középhajó szélességét, számítva azt az északi pillérsor tengelyétől a déli pillérsor tengelyéig;⁴⁾ mindkettő nélkülözi a külföldön rendszeren előforduló kereszthajót és azon négyeket, mely a

¹⁾ L. Mathes Veteris arcis Strigoniensis . . . descriptio. Strigonii 1827.

²⁾ Ipolyi Arnold „Az egri megye régi székesegyháza. Eger 1865.“

³⁾ Henszlmann Imre „Pécsnek középkori régiségei a „Magyarországi régészeti emlékek“ I. k. I. részében, hol a pécsi székesegyház össze van hasonlítva a gurki dommal, sz. Márk velencei és S. Benigne dijoni templomával.

⁴⁾ Megjegyzendő, hogy a pécsi székesegyháznak hossza, eredetileg csak öt egységre, azaz a középhajónak szélességére volt határozva; későbbben a templomot fél egységgel meghosszabították. (Grabungen d. Erz. v. Kalocsa czimű munkám 101. s. k. I. Analyse des Grundrisses der Kathedrale von Fünfkirchen.) A pécsi egyháznak épen ezen nagyobb hossza későbbi keletkezése mellett szól.

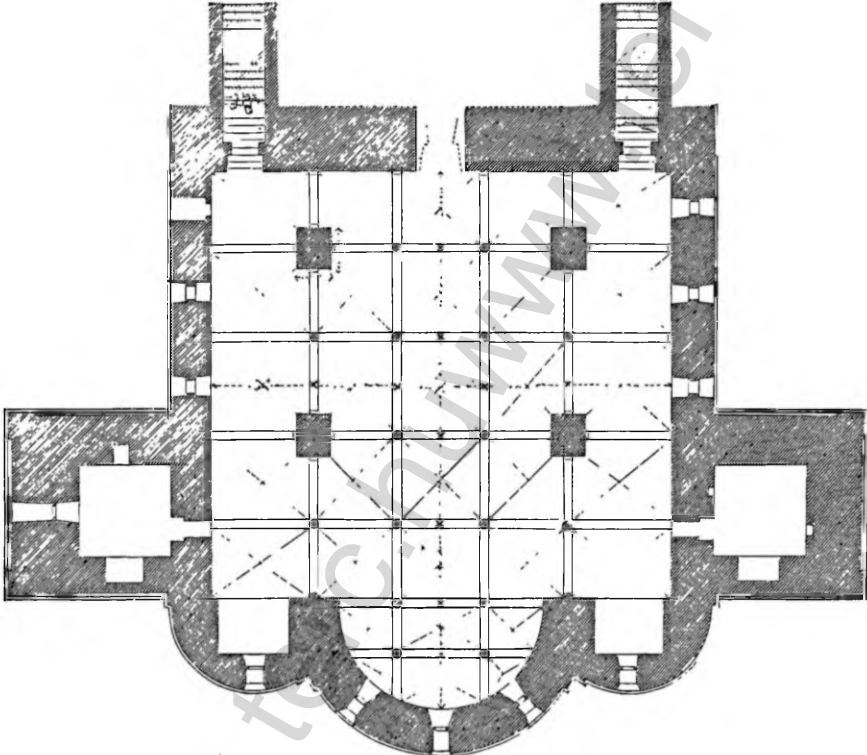
54. ábra.

hossz- és kereszthajó keresztezési pontján szokott keletkezni, mindkettő nélkülöz egy tulajdonképi hosszszentélyt; mindkettőnek közös a sajátos magyar négy torony, mely a hosszhajó négy sarkán emelkedik, nevezetes nagyságú alapterven, hanem feltűnőleg gyöngé oldalfallal.

Azonban megjegyzendő, hogy a pécsi torony elhelyezése, vagyis egész teste kiszökése

tot a XII. században, mikor a tapasztalás még nem tette bátrakká, csak erősebb támaszokra mertek rakni, és nem is oly tágas osztályokra minők a pécsiek, nem is szólván a fehérvári 60 lábnyi középhajójának tágfeszítéséről (Spannweite).

A pécsi székesegyház kettős, azaz van fel- és altemploma; keleti részén, az altemplomnak alaptervét adja 55. ábra. A két szentély,

55. ábra.

miatt, hasonlíthatlanul jobban felel meg az erődítési célnak, s ezért is kifejtettebb korus, újabbnak tartandó, mint a fehérvári négy torony.

Mindkét templomban a pillér csaknem primitív egyszerűséggel, tagozás nélküli négy-szög prismát mutat, attizáló ugyan, hanem meredek lábbal. E két templomnak egyike sem volt eredetileg boltozva; mert a boltoza-

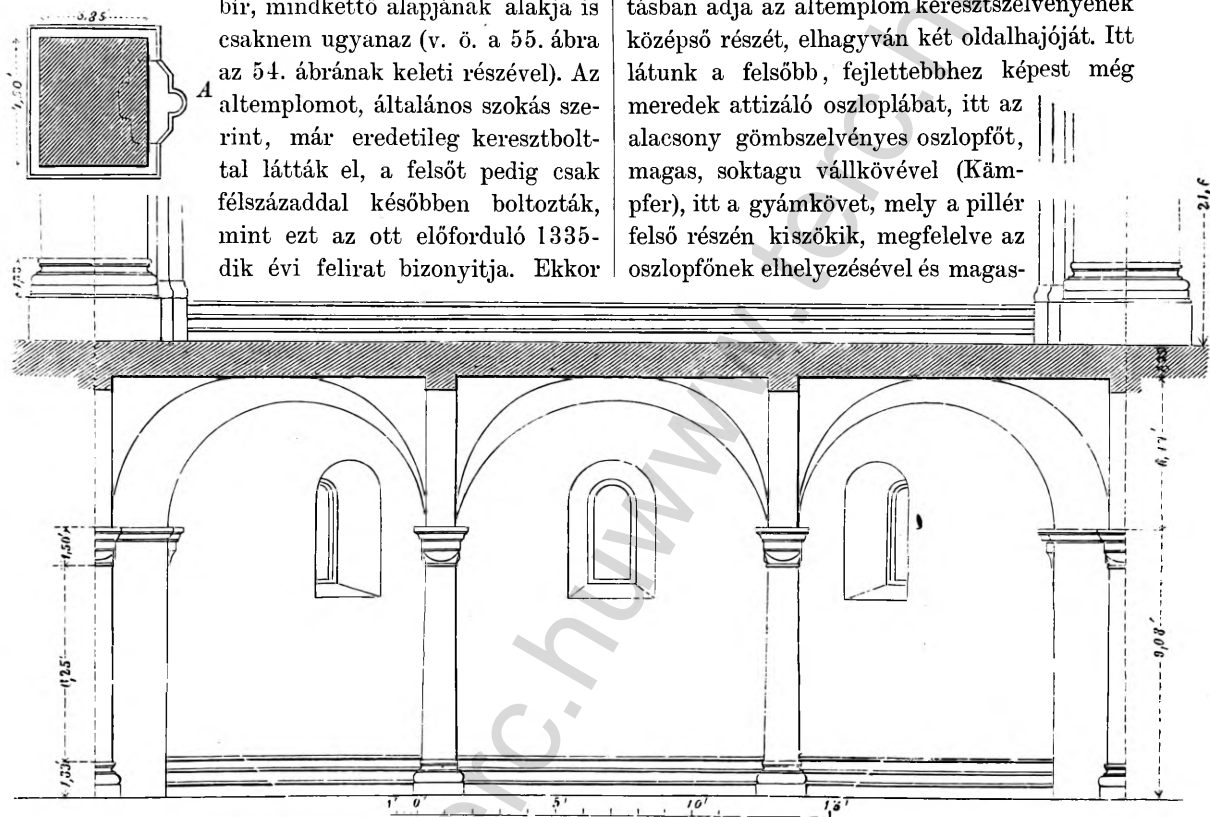
vagy templom eredetileg két lépcsővel volt összekötve egymással, melynek mindegyike tizenhat vagy tizenhét fokon a felső templomnak két oldalhajójából vezetett le az alsónak két oldalhajójába. Jelenleg a két lépcsőháznak nyugati vége el van falazva, sőt az északnak nem régen még bejárása is el volt falazva, a délit pedig, igen tévesen, Péter

király sírjának nevezték. ¹⁾ Manap a bejárás a főhajó közepén vezet le, és csak egy lemenet létezik a régi kettő helyett.

Midőn az alsó templom a felső szentélynek egész kiterjedésével vagy szélességével bír, mindkettő alapjának alakja is csaknem ugyanaz (v. ö. a 55. ábra az 54. ábrának keleti részével). Az altemplomot, általános szokás szerint, már eredetileg keresztbolttal látták el, a felsőt pedig csak félszázaddal későbben boltozták, mint ezt az ott előforduló 1335-dik évi felirat bizonyítja. Ekkor

detileg egyszerű négyszög pillérhez (56. ábra A betű). Különben a felső pillér az alsótól csak csekélyebb erejével vagy testével különbözik.

Ötvenhatodik ábránk, négyszeres nagytásban adja az altemplom keresztszelvényének középső részét, elhagyván két oldalhajóját. Itt látunk a felsőbb, fejlettebbhez képest még meredek attizáló oszloplábat, itt az alacsony gömbszelvényes oszlopfőt, magas, soktagu vállkövével (Kämpfer), itt a gyámkövet, mely a pillér felső részén kiszökik, megfelelve az oszlopfőnek elhelyezésével és magas-

56. ábra.

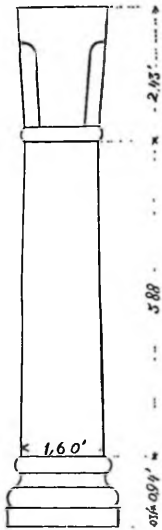
csatolták az osztályok közti hevederek bordájára szükséges hármás gerinczordót az ere-

¹⁾ Péter király sírjának oly templomban kellett lenni, mely elrendezésében és stíljében közel állott vagy sz. Istvánnak fehérváriéhoz, vagy az első kalocsaihoz, tehát vagy basilika vagy kis egyszerűbb ókeresztény templom volt. Szentanuktól halottam, hogy a mostani székes-egyház délnyugati fala mellett, a tér egyengetése alkalmával, oszlopsorok maradványait találták; mi valószínűvé teszi, hogy Péter temploma ott állott, és hogy basilika volt. Érdekes volna a feltevést ásatás által constatalni.

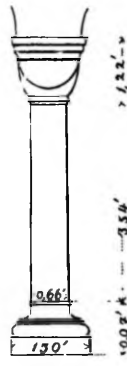
ságával, de távozott attól alakjával; itt látjuk a még gerincznélküli, csak éllel (Grath) ellátott keresztboltot, itt a hármás lépcsőfokot, mely alól és felül az oltárasztalhoz felvezetett, itt végre az alsó apsisnak csak csekély világosságot beeresztő három ablakát, melynek béllettagozása még elég egyszerű. A bolt még vastag; mert a székes-egyházban a felső szentélyben tartózkodó számos pap-ságra kellett számítani; az altemplomnak oszlopai nem igen erősek; mert a felső építke-

zésnek súlya nem az oszlopokra, hanem az igen erős pillérekre nehezkedett.

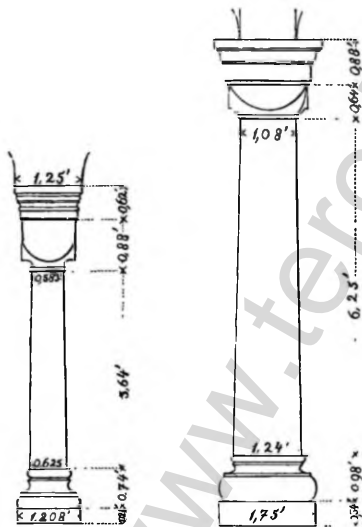
Az itt adott négy altemplom-oszlop, véve

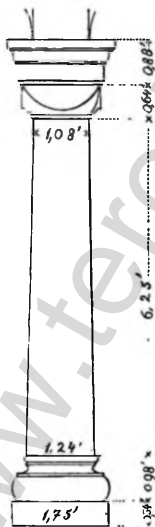
57. ábra.
sz. benigni.

58. ábra.
sz. márkí.

59. ábra.
gurki.

60. ábra.
pécsi.

a hajdani sz. benigni altemplomból, a sz. márkí velenceiből, a gurki és a pécsi székes-egyházból, mutatja a román altemplom oszlopának

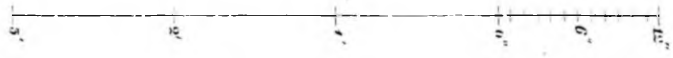
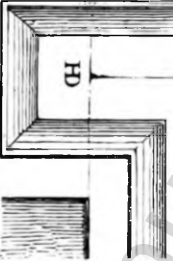
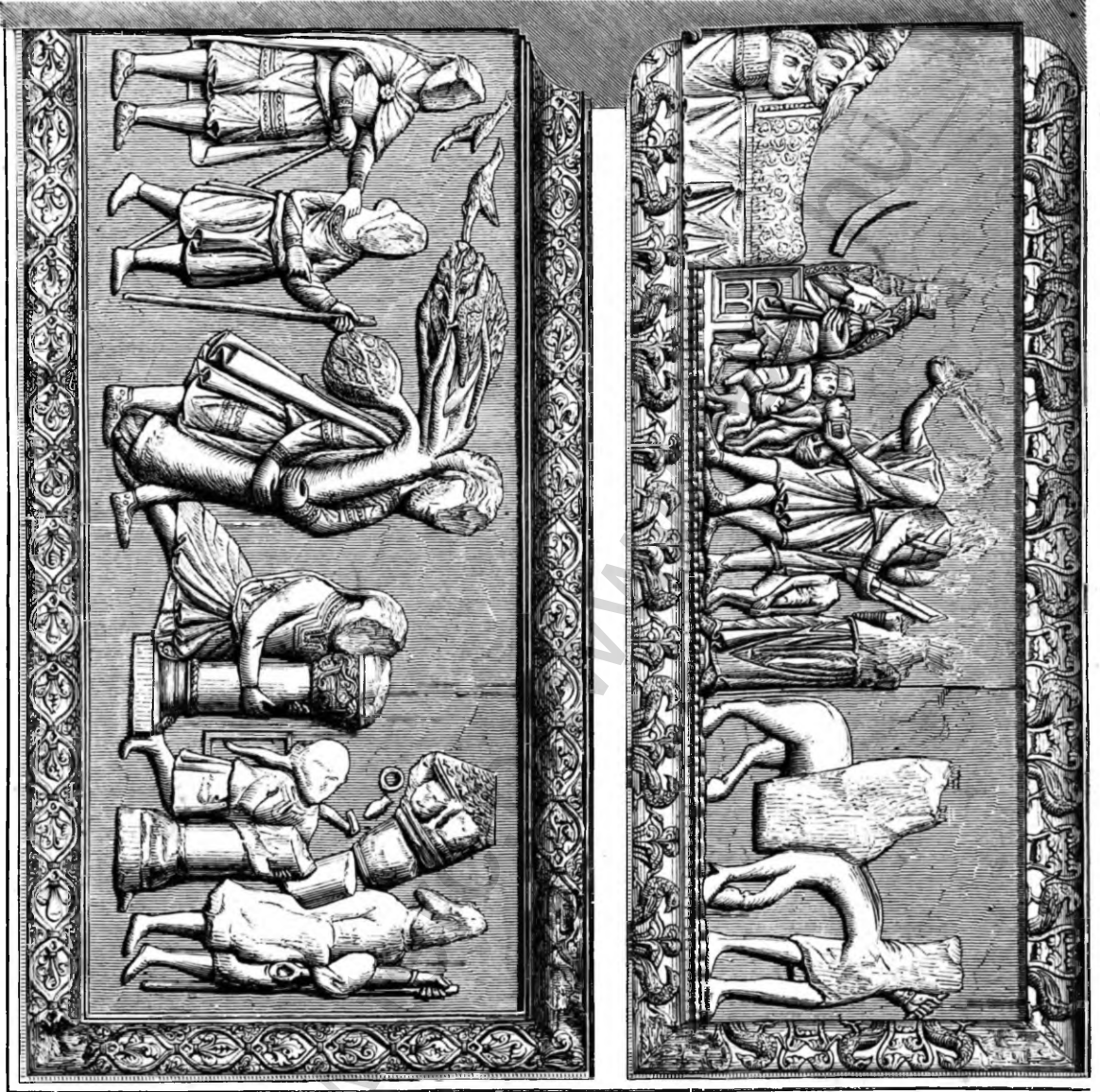
fejlődését, kivált a lábra és a főre nézve, de még biztosabban kimutathatni az ezen négy oszlop közti rokonságot az arányokban; midőn igen feltűnő, hogy a dijoni oszlopnak egész magassága a pécsihez épen úgy áll, mint $\sqrt{2}$ az 1-hez; mit bővebben fejtegettem a „Magy. rég. emlékek I. k. a pécsi altemplom származtatása és arányai“ című fejezetében (68—71. l.).

Igen kívánatos, hogy a maga nemében, és régisége, nagysága és épsége tekintetében Magyarországon páratlan székes-egyház eredeti állapotába restauráltassék, azaz legalább a két régi lejárát újra megnyitassék; ez pedig annál inkább óhajtandó; mert annak falain oly domborműveknek része még megmaradt, melyek páratlanok hazánkban, sőt ily helyen másutt sem fordulnak elő. Legnagyobb becük e reliefek typologiai jelentőségében áll, azaz oly előadásban, mely az ó-testamentom hason-mysticus értelmű jeleneit összeköti újtestamentomiakkal.

A középkorban erősen hitték, hogy az újtestamentom eseményei nemcsak előre jósolva, hanem előkészítve (praeformata) voltak, hogy p. o. Jónásnak eltemetése a czethalban Krisztusnak időzését a sírban, Jónásnak megszabadulása Krisztusnak feltámadását jelentette, mindkettőt előkészítette, előre jósolta. Innen támadt a szokás ily hasonértelmű két, sőt három eseményt egymás mellé ábrázolni, typologisálni; s így lett a typologia a középkornak fő, egyházi rendszeres tudománya, valamint a laikusok fő, rendszeres tudománya a heraldika volt.

Ily typologicus összeállítást látunk a tévesen Péter sírjának nevezett, déli lejárásnak szabadon hagyott déli falrészén, 61. ábra.

Itt a felső képen megjelenik a három keleti bölcs, igen naiv módon együtt egy, hanem díszes ágyban alva; a nekik megjelenő angyal nincsen meg, hanem helyette egy kártnak, még pedig pedig görbének (!) végét látjuk;

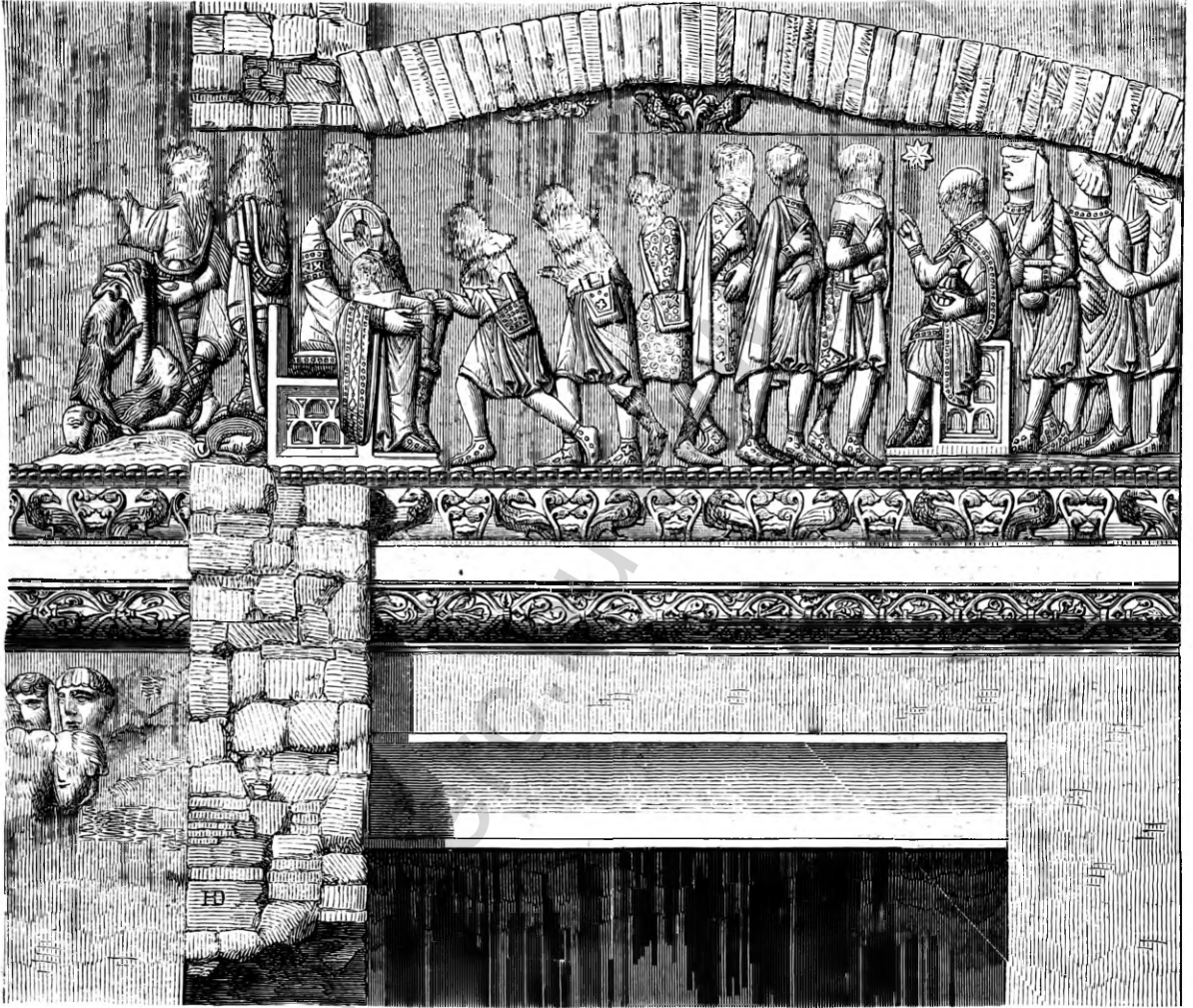
61. ábra.

következik a bethlehemi gyermek-gyilkolás, melyet Herodes trónján ülve szemlél; s ezután jön a menekülés Egyiptomba.

A megfelelő ó-testamentomi események ezek: a vak Sámson vezetőjével, épen úgy

hogy a kapu itt nem kapu, hanem oszlop; az utolsó jelenetnek, melyben Sámson a philisteusok palotájának oszlopát összetöri, nincsen megfelelő újtestamentomi esemény; sőt általában meg kell jegyezni, hogy Bertalan pécsi

62. ábra.

behunyt szemmel, mint az alvó keleti bölcsek; a madárfiak veszte, miután Sámson a fát kitépte, melyben fészkek volt, és Sámson szabadulása, midőn Gáza városnak, melybe zárva volt, kapuját kiakasztja, és magával elviszi, csak

püspök épen nem tudományosan bánt el a typológiával; hiszen tudjuk, hogy tudományának elégtelensége miatt a pápa addig felfüggesztette hivatalától, míg a szükséges ismereteket magának meg nem szerzi.

Ezen Bertalan, a francia születésű Jolantával, III. Béla második nejével, jött hazánkba, a clunyi zárda táján birtokos Brancedoniak családjából származott, és egyik testvére Clunyban főapát volt. Bertalan ezek szerint szobrászait onnan hozta, s így a pécsi domborművek a burgundi iskolából valók.

A második domborművet, mely az altemplomból a lépcsőházba vezető kapu fölött látható, 62-dik ábránk adja, a lépcsőház északi oldalán szabadon maradt képek kis részével.

A későbbi durva boltozat a felső táblát egészen elfödi; meglehet, hogy azon vannak az alsó új-testamentomi eseményeknek megfelelő ó-testamentomi jelenetek; az előbbieket a három keleti bölcsnek tisztelgése Krisztus gyermek előtt, másrészt pedig látogatásuk Herodesnél, kinek feje fölött a bölcsnek csillaga jelenik meg; Herodes háta mögött áll három testőre, az egyik kardját tartja kezében. Ellenkező oldalon állanak a pásztorok kasban hozott ajándékaikkal, mellettök kecske és kutya; alattök több fej jelenik meg; sőt találunk tovább balra töredéket, mely alkalmasint a szűznek látogatásához (sz. Erzsébetnél) tartozott. E töredéket a pécsi reáltanodában őrzik.

Egészbe véve a pécsi reliefek nem bírnak művészi értékkel ugyan, hihetőleg csak gyengébb szobrászok jöttek hozzánk Clunyból; de érdekesek másrészt typologiai jelentések miatt. Érdekesek továbbá, mert azokban az akkori magyar öltözetnek némely részeit látjuk: az egyik pásztornak szűk juhászbundája van vállán, és a három keleti bölcs a mai tót nemzetbeliéhez igen hasonló uti-táskát hord pompás mustrás ruhája fölött; ellenben a pásztorok bocskora és alczombjának szalagkötése nem sajátos tót vagy magyar; mert ilyenekkel a szegény osztálynál egész Európában e korban találkozunk. Megjegyzendő még, hogy az itt adott két fametszet nem igen sikerült, miért is azt többször idézett munkám számára újra rézbe metszettem, hol az két táblán lát-

ható.¹⁾ Sokkal jobb, eredetiben is, a növénydísz, mely a képeket körülfogó kereten van faragva.

Hatvanegyedik ábránk adja a képek keretét, melyen liliumot és harasztot elég

64. ábra.

65. ábra.

űgyesen ábrázoltak. Hatvanötödik ábránk pedig másolja az ajtó fölött legfelsőbb helyen megjelenő madárpárt, a köztök levő román módra stylizált növényvel. 62. ábránkon a két madár tévesen egymástól elfordítva van rajzolva. A madár és lombozat másféle keretnek díszét képezi, t. i. a felső táblakét, míg a növénydísz az alsó képek keretén látható.

Ismételjük, nagyobb mérvben a két keretet 66. és 67. ábránkon, hogy a nagyobb szabadság és hajlékonyság, melyet a művész itt alkalmazott, annál világosabban kitűnjék,

¹⁾ Habár a pécsi domborműveket; mint különös műveket nem dicsérhetjük is, még sem tagadhatjuk el a jobbaktól (mert különböző kezek művei) mesterök törekvését, a természetet gondosabb megismerése

63. ábra.

után visszaadni. Ezt nevezetesen állíthatjuk a 63. ábránkon adott Sámsonról és vezetőjéről; az utóbbi elég természetesen lép, míg Sámson, a vakok bizonytalan módjára, inkább talpán csuszik, úgy szintén a vak fejét visszatartja, hogy valamely akadályba ne ütközzék, erősen kapaszkodik vezetőjébe, és ezenkívül még botjával is kikémléli utját. Egészben véve a Sámson-fele jeleneteket ábrázoló képek sokkal jobbak az új testamentumból vettekénél.

valamint ama stylszerű átalakítás is, melyen a természetes növényzetnek kellett átmenni a képzelő tehetségben, mielőtt a szobrász azt tömör kőanyagának megfelelően tekintette.

Észreveendő, hogy nemcsak a Sámsonféle reliefek alakjai is sokkal

jobbak a többiekénél; de még az itt előforduló részletekben is különös csín a feltalálásban és kidolgozásban vehető észre, jelesen dicséretet érdemlő a két oszlop.

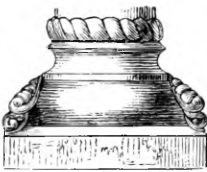
Hatvannyolezadik fametszetünk adja az ódonszerűbb oszlopnak lábát durvább tömör

68. ábra.

69. ábra.

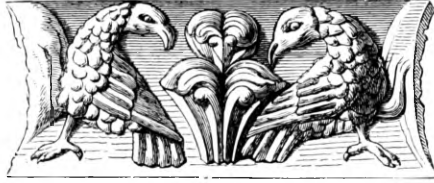

70. ábra.

71. ábra.

sarkdudorodásával, melyet levélnek még nem nevezhetni; ellenben ékes sarklevél, szemközt és oldalról látva, jelenik meg a 69. és 70. ábránkon, az utóbbin az egész láb elegans idomu; végre 71. ábránk mutatja az egyik oszlopnak fejét, mely nehézkes utánzása a doriai echinusnak ugyan, hanem kidomborodó növényeitől még sem tagadhatni meg az ékes-ség utáni törekvést.

66. ábra.

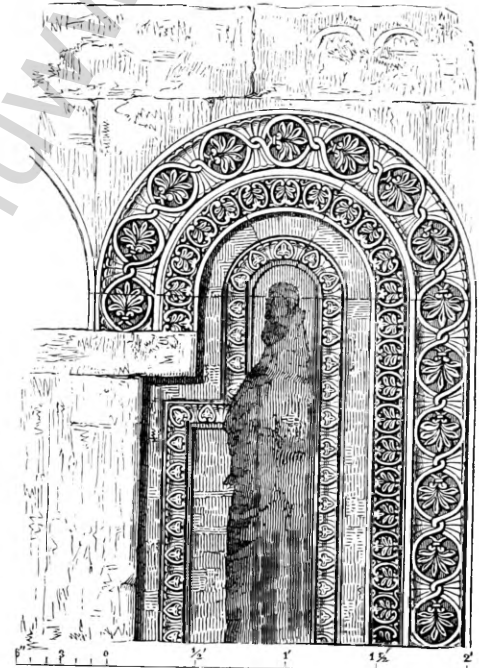

67. ábra.

Az altemplomnak északi lépcsőháza sokkal rongáltabb állapotban jutott ránk; itt az elfalazás tovább is nyul kelet felé úgy, hogy a lépcsőfokok kezdetét nem látjuk,

mint látjuk a déli lépcsőház 61-dik ábráján. Egyetlen egy igen csekély fülkemarkadt szabadon,

melyben hajdan valamely szent alak állhatott. De másrészt e fülkének hármaskerete sokkal elegansabb a déli lépcsőház tábláinak

72. ábra.

kereténél, sőt itt még az antik világ asklepiasféle virágának némi befolyása is látható;

ezt pedig nagy szabadsággal és ügyességgel követve.

Hetvenketedik ábránk a fülke hármaskeretét összesen adja, hetvenharmadik, negyedik és ötödik részletben; az első a középső, a második a külső, a harmadik a felső legkisebb

73. ábra.

75. ábra.

74. ábra.

keretet ábrázolja, ékesnek kivált a 74. számú mondatni.

Ha a szabadon maradt fülke után itélünk, a lépcsőházban nem voltak typologicus képek, hanem egyes szentek ábrái. Minden esetre igen feltűnő, hogy ily alárendeltebb és nem igen jól világított helyen annyira pazaroltak munkát és költséget. Minő díszes lehetett azután a felső szentély és ennek oltára?

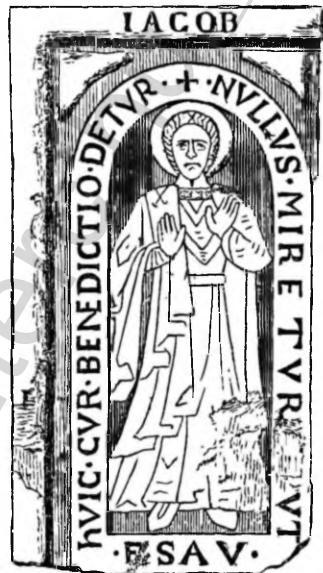
Az eredeti oltárról nincsen hírünk, hanem úgy tetszik, fenmaradt egyik kis töredéke, melyet már régebben megtaláltak, mely egyszerűbb levén a lépcsőház domborműveinél, alkalmasint még Calanus idejébe, azaz a XII. századba visszavihető, és melyet talán éppen nagyobb egyszerűsége miatt a pompát kedvelő Bertalan később gazdagabb oltárral helyettesített. A felirat mutatja, hogy itt a híres ó-testamenti áldás előtt állunk, melyet a keresztyén egyház a kikeresztelkedett pogányok elsőbbségére a zsidók fölött magyarázott; mert hiszen, mint Jakab az utószületett volt, az eretnekek is csak később, a

zsidók után, léptek be az egyházba. Nevezetes a pécsi, jelenleg a n. museumban őrzött tábla nálunk fölötté ritka technikájáról, az alak t. i. nem dombormű, hanem csak ki van vésve, mi mindenesetre könnyebb a relief készítésénél, és talán azért is jobban sikerült, mint a domborművek. Hetvenhetedik ábránk, fejét nagyobb mérvben adja.

Ha felteszszük, hogy Calanus jobban értett a typologiahoz, mint utódja Bertalan, és ha látjuk, hogy táblánk nem állott magában, mert kerete szemlátomást folytatva volt: akkor valószínűnek hihetjük, hogy a typologia értelmében itt ezen ó-testamentombeli áldáshoz még más kettő volt kötve, t. i. ellenkező oldalon József, ki unokáit áldja, és e kettő közt a misének áldása, vagyis meglehet, hogy itt az ugynevezett égi mise volt előadva, melyet maga Krisztus bemutat;

és ekkor nem ok nélkül feltehetjük, hogy az egész előadás oltártáblaként szerepelt; legalább alig gondolhatni jelentékenyebb oltárképet, mint ezen, a francziák által „liturgie divine-nek“ nevezett jelenetet, mely a XII-dik század jelképeségének tökéletesen megfelelt. Magyarországon még csak egy más példánya ismeretes, melyről alább szó lesz.

A pécsi felső templomnak alaptervét adtam 54-dik ábránkon. Legsötétebb részei mu-

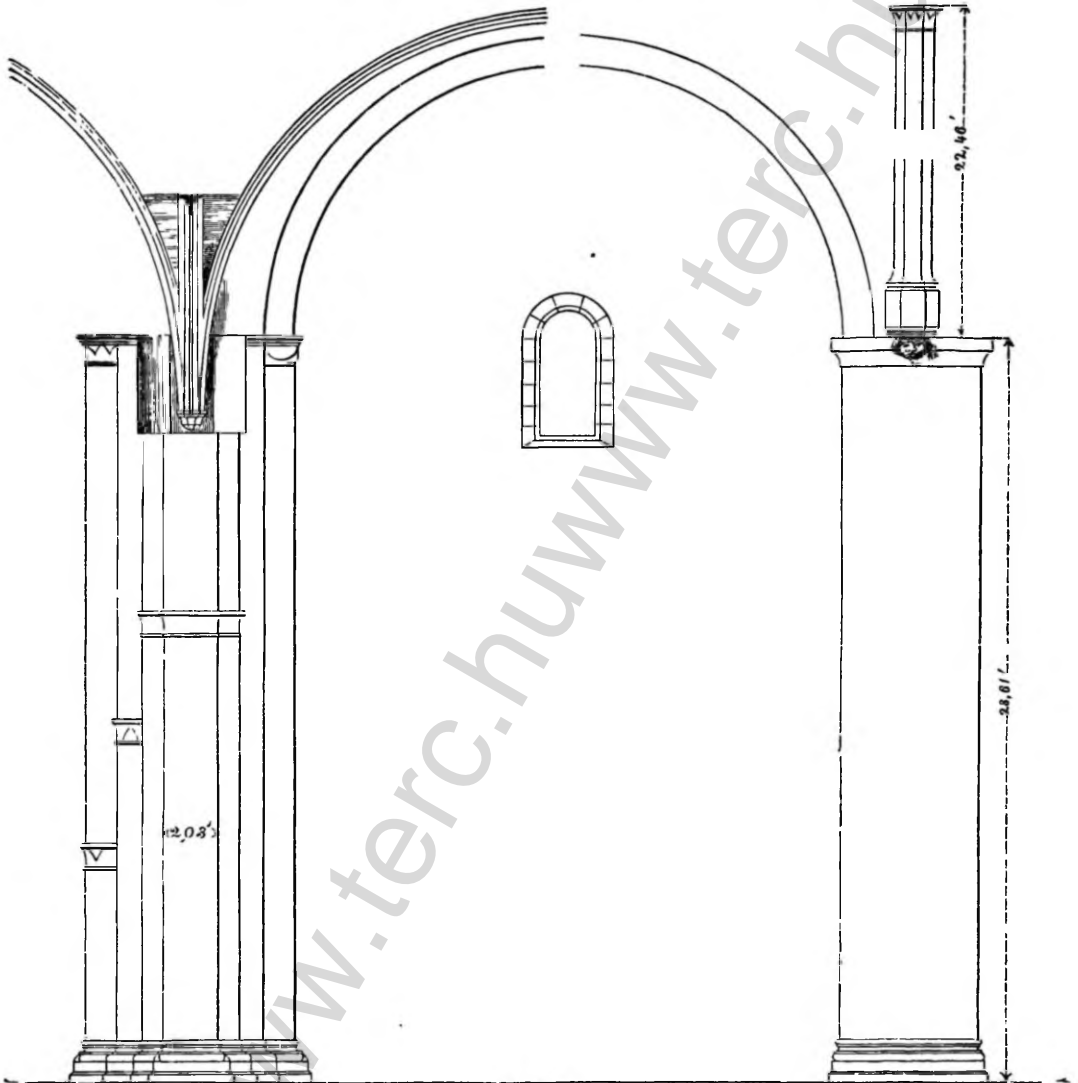
76. ábra.

77. ábra.

tatják azt, mi az eredeti egyházból fennmaradt, ehez csatolták az északi hajó melletti, világosabb színnel jelölt kápolnákat a XIV. században, míg csakis századunkban épültek

potát, az északi hajóból az altemplomba vezető lépcsőt, és a középhajónak a felső szentélybe vezető éjszaki szárnyát, míg a jobb oldalunkon levő lépcső az egész déli hajót és

78. ábra.

fel a déli hajó melletti, csak vonalokkal rajzolt kápolnák, melyek közt a szintén modern előcsarnok fekszik. Bal oldalunkon látjuk ez alapterven a templom eredeti boltozatlan álla-

a főhajó déli részét elfoglalja, és csak kevés helyet hagy közepén, melyen jelenleg a vezető lépcsőt megközelíthetni. Ha az egyház eredeti állapota, mi igen kívánatos, visszaál-

littatnók, a lépcsőket oly stylü karzattal kel-
lene körülfogni, minőt idézett munkámnak 13.
lapján (7. ábra) tervezve adtam.

Említettem a pécsi székes-egyház osztá-
lyainak nagy tágasságát, és pilléreinek, ehez
képest, gyöngeségét és egyszerűségét; de van
ezen az ó-román korba tartozó pillérek közt
mégis két pár, mely fejlettebb korból származik.

Hetvennyolczadik ábránk előtűnteti e
nagy tágfszítést (Spannweite) jobbra a leg-
egyszerűbb prismati-
cus pillér, balra a sok-
kal inkább fejlődött,
mely az orgona-kar-
zat alatt áll, s ehez
hasonló van a szentély
kezdetén is. Később
a pillér felső részét
bemélyíték, s az így

79. ábra.

támadt gödörből vitték fel a boltozat gerin-
cezeit: az egyszerűbb pillér vállkövén pedig ily
gerinczhordókat oroslánfejekre rátettek.

A fejlettebb pillérek alaprajzát 79-dik
ábránkon láthatni, hol a középső kerek test-
ből, vagy tömör magból, négy féloszlop sző-
kik ki; ha a féloszlop közti egyenszögek közt is-
mét kisebb osz-
lopkák volnának
elrendezve a di-
agonal boltgerin-
czek számá-
ra, a pillért tö-
kéletes román-
korunak mond-
hatnók, ugy a-
zonban a miénk
csakis a fejlődés

80. ábra.

közép fokán áll még, ámbár ismét néhány kapi-
taelje, mint a 80. sz. a. adott, már a késő román-
korba tartozik; sőt van Pécsen alakos kapi-
tael is, melyen emberi, néglábu alakot és a
byzantihoz hasonló sast is látunk, mi mindig
késő eredetre mutat; mivel az ugynevezett

„chapiteau historié“ leginkább a román styl-
nek a csúcsívesbe átmenő időben szokott elő-
fordulni. Ugyane korba tartoznék a 81. sz.
a. látható syrena is, mely a déli szentély-
lejárás előtti pil-
lérkapitael elle-
ni gyámkövet ké-
pezi, melyből a
falfelület melletti
gerinczhordó fel-
száll. A syrená-
nak a keresztyén
világban jelképes

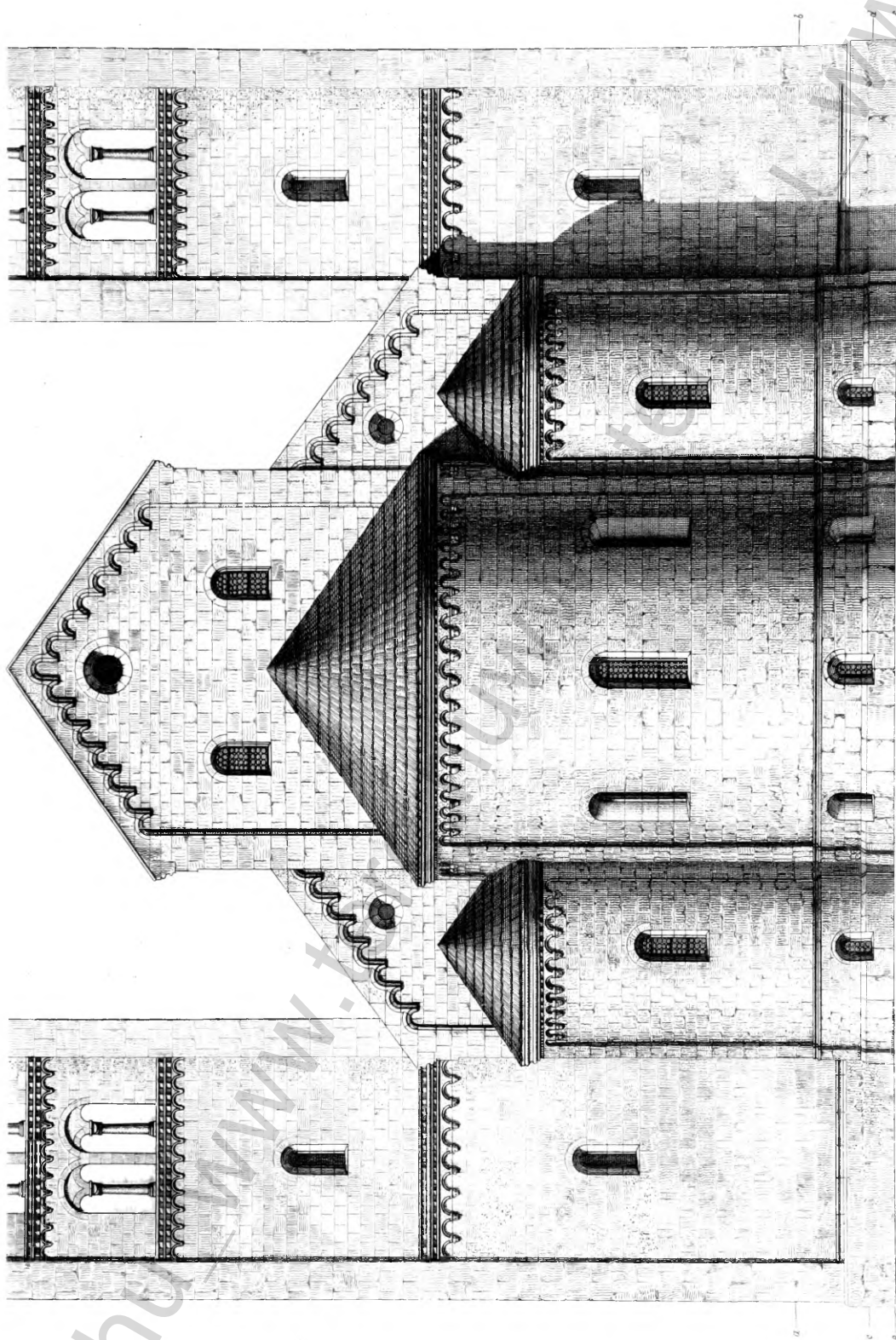

81. ábra.

jelentése épen ugy, mint az antik világban
volt : az elcsábításé; azért a syrenák külön-
ösen a kapuzatokon szoktak előfordulni, mint-
egy a közönséget a templom látogatásától el-
és a bűn pályájára csábítók. Azonban a pécsi
syrena a templomban áll. Hasonló haltestbe
végződő syrenák igen gyakran fordulnak elő
a középkori egyházi szobrászatban. Ime a kü-
lönböző korok styljének összevegyítése a pil-
lérben és gyámkövön: ó-szerű meredek pillér-
láb fölött vagy ószerű durva prismaticus,
vagy fejlettebb, kiszőkő oszloppal ellátott
pillér vagy egyszerű ódon vállkövel, vagy
aféle oszlopnak átmeneti kornalagos kapitael-
lel és megfelelő hasonló gyámkövel.

Harmadik (réz) táblánk a pécsi székes-
egyháznak szentélyét adja kívülről, minő az
eredeti állapotában volt, mire a maradvá-
nyokból rá lehet ismerni, bár jelenleg roppant
nagy ablakok vannak törve a főapsisba. Leg-
alól látjuk az altemplomnak kis ablakait és a
kettős talapzatot, melynek felsőjét attizáló láb
párkányzatként koronázza. Következik a fő-
apsisnak elég szűk és alacsony félkörívű há-
rom ablaka és az apsidiolok még kisebb ablaka.
Egyike sincsen még, mint ezt a fejlett román
stylü e nemű ablakain látjuk, béliet-oszloppal
keretelve, sőt a falat osztályokra tagozó felső
oszlopok is hiányoznak. Ellenben a dísznek
egész gazdagsága fel van vive a tető alatti

E. Deby sculp.

0 10 20 30 40 50

PÉCSI SZÉKESEGYHÁZ
(szentély).

hu_www.terc.hu_www.terc.hu_www

korona-párkányzatra; mert itt nemcsak hogy a felső íves fries igen sűrű, hanem minden félkör alján, vagy szárán alakos vagy legalább czifra gyámkjó jelenik meg.

82. ábra.

83. ábra.

Az itt másolt öt gyámkjónek hármá phantasticus állatfejet mutat, melynek ketteje háttáros lombdíszszel, egyszerűbb a 82. számú, a 85. számú canelirozott.

Hajdan, mint ezt épen e megmaradt gyámkjóvek mutatják, az apsis és apsidiolok alacsonyabbak voltak a főhajónál és a két mellékhajónál; csak későbbi módosítás vitte fel azokat a mögöttük levő részek magosságáig, főképen pedig azért, hogy itt roppant

84. ábra.

85. ábra.

86. ábra.

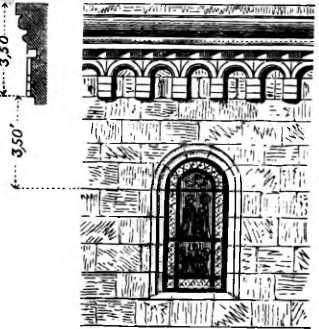
nagy ablakokat nyerhessenek. A félkörű három építkezés hátán álló fal tehát, mint az iáblánkon megjelenik, csak rajzban megkísérlett stylszerű restauratiót mutat.

E középtest mellett jelenik meg a keletnek eső két torony, tömörségében elég egyszerű, de díszes a félköríves- és fűrész-fries-féle, az emeleteket elválasztó párkányzat, valamint a magasban minden oldalon áttört két kettős ablak, gömbszelvényes fejű oszlopaival. Igaz, az ablak valamennyie újabb restauratióból származik, azonban meg vannak még az eredeti oszlopok töredékei, melyek bizonyítják, hogy az új építész magát hűn tartotta régi mintájá-

hoz. A négy torony, valamint kiszökésével, keskeny alsó és tág felső ablakaival az erősítés szellemében van tervezve; ámbár a templom építése korában már alig volt szükség erősített templomra, de másrészt meg kell gondolnunk, hogy ezen egyház Pécsnek hajdani akropolisában, várában áll, és erősítésének mintegy corollariumát képezi, miért is a tornyok most hiányzó felső részét eredetileg falrovtakkal kiegészítettnek kell feltennünk; talán volt fasisikátora és magasra emelkedő fasisakja is.

Középhajónk az apsis fölött emelkedő falainak két ablakát azon ablakok mintájára restauráltam, melyek nyomát még ma is a mellékhajó nye-

regteteje fölött az azon tulemelkedő középhajó falában vizsgálhatni; csak néhány látszik még, nagyrésze be van falazva. Ezen ablakok hihetőleg festett üvegtáblákkal

87. ábra

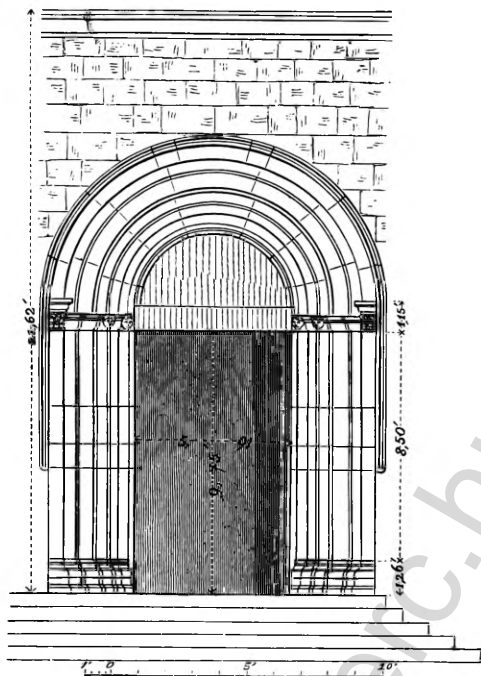
birtak; bélétek meglehetősen egyszerű, fölöttük korona-párkányzatként megjelenik a levágott száru félköríves, e fölött a fűrész-fries és közvetlen a tető alatt a megfordított attizáló oszlopláb tagozata, mint azt S7. ábránk mutatja. A félköríves és a fűrész-fries, bár számtalanszor előfordul román építményeken úgy, hogy azt sokáig e styl sajátosságának tartották, mégis sokkal régiebb, mert azzal már is ó-keresztény templomokon találkoztunk, jelesen azon olaszországi épületeken, melyek téglából vannak építve; ezen anyagnak különösen a fűrész-fries köszöni eredetét, midőn a téglának élökre való egyszerű állításából mintegy önkényt következik.

A mellékhajók eredeti hosszoldalát többé nem ismerjük; mert ezt a későbbenide épített

kápolnák egészen elfedték, de valószínű, hogy itt is, mint fent, minden osztály egyes, közepén álló félkörrel zárt ablakkal volt világítva, és hogy az alsó korona-párkányzat is hasonlított a felsőhöz. Alkalmasint, legalább déli hosszoldalán kapu is volt.

A nyugati homlokzat igen egyszerű.

A nyugati homlokzat ikestornyán kívül, még csak az egyes főkapu (88. ábra)

88. ábra.

vonja magára figyelmünket. Művészi érdeme az, hogy béléte (das Gewände) nem a közönséges, szokásban levő egyenszárú háromszög, hanem a köbháromszög hypotenusáján van alkotva, szélessége tehát, vagyis elterjedése a szem előtt nagyobb, szélesebb, mint az egyenszárú háromszög hypotenusáján elrendezett bélétté; mert midőn ennek elterjedése, vagy szélessége csak is $\sqrt{2}$, ezé $\sqrt{3}$, vagyis a két-tőnek szélessége úgy áll egymáshoz, mint 1,4142 az 1,7320-hoz; mi más tekintetben is igen előnyös; mert a templomból kimenőknek

nagyobb tért enged az elterjedésre, szétválásra.

De ha kapuzatunk ezen előnyét elismerjük is, másrészt nem hallgathatjuk el azon körülményt sem, mely szerint nagysága nincsen arányban az egész homlokzatnak sem magasságához, sem szélességéhez. A román kapuzatok általános hibája ugyan, hogy ritkán vannak arányosítva a falnak, melybe törvék, terjedéséhez, rendszeren ehez véve kicsinyek, kivált ha félkörzárásuk fölött hiányzik a külön csúcs; de ily nagy templomoknál, minő a pécsi, rendszeren van három nyugati kapu, melynek egyike, magasabbja és nagyobbja a középhajóba, ketteje a két mellékhajóba vezet; míg egyházunkban, roppant szélességének daczára, mihez még a homlokzathoz tartozó egészen kiszökő ikertoronynak nyugati felületét is kell számítani, csak a középső kapu jelenik meg. Különben ezen kapu, korához képest, meglehetősen díszes; van minden oldalán két faloszlopa, és egy magasabb és erősebb sarkoszlop, melynek fejét 89. ábránk mutatja.

E kapitaelen észrevehető a csatlakozás a korinthiai oszlopfő akanthus-leveleihez; azonban ez utánzást merevséggel kell vádolnunk; a leveleknek nincsen meg az antik levelek hajlékonysága, sem díszes alakzása és elosztása és a vállkő is egészben nehézkes; de másrészt ezen merevség összhangzatban van a román styl általános tömörségével. A szobrászat csak lassan fejlődik a középkorban, és soha sem éri el az antiknak könyüdedségét, idombáját.

89. ábra.

Feltűnő, hogy a pécsi vidék jeles építészeti kőanyagban ismert gazdagsága daczára is, ily kiválló épületrésznel, mint a főkapuzat, nem alkalmaztak nagyobb mérvű duczkot, és hogy még az oszlopköveket is négy darabból rakták össze.

A pécsi székes-egyház közvetlen anyjának a gurki domot (Karinthiában,) kell tekintelnünk, de nem úgy, mintha más egynemű épület a tervezésre nem lett volna befolyással, jelesen nem zárhatjuk ki az altemplom oszloppaira nézve sem a velencei sz. Márk-féle, sem a dijoni sz. Benigne-féle altemplom oszloppainak hatását; de nem zárhatjuk ki más francia templomok befolyását a pécsi főkapuzatra sem. Ezen egyház fölötté nevezetes, mint hazánk legnagyobb, legrégibb és legépebb román stylű épülete; azért fölötté kívánatos volna annak stylszerű restauratioja, jelesen új beboltozása; mert a jelenlegi meg nem felelő pillérek gyöngesége okozza, hogy a bolt mindinkább szétfeszül, mit alúlról szabad szemmel is világosan észrevehetni. A boltnak helytartására, hogy az el ne ferdítettessék, okvetlenül szükséges az ívtámak alkalmazása, minő a XII-dik század végéből és a XIII-dik első feléből származó, magasabb középhajóval ellátott templomoknál már rendszeren előfordul. Csak Magyarországon nem láthatók az ívtámak, és e körülménynek tulajdoníthatjuk emlékeink kora rongálását. Pécssett a székes-egyháznak kellő restauratioja nem is járna nagy nehézséggel; mert tudva van, hogy maga az épület gazdag jövedelemmel van ellátva.

Az esztergami metropolis.

Sz. Adalbertnek ezen egyházát elébb Barkóczy 1763-ban, végképen pedig Rudnay primás 1823-ban lerontatta, és pedig alapzataig, részben puskaporral, hogy a mostani kaszárnyaféle kanonoki lakokat helyébe építtesse. Nem látták ugyan abban, sok újabb restauratiók és hozzáadások miatt, már akkor sem az eredeti, 1188 és 1198¹⁾ közt épülni kezdett

¹⁾ Intra annum 1188, quo Bela III. Panonicis Ecclesiae Beati Adalberti tres partes tribuit de foro Strigoniensi donaverat, et annum 1198, quo Emericus eandem donationem confirmaverat, eo quod pagina

román templomot, még kevésbé pedig a sz. István korában emeltett; de egészben mégis a román styl jellegét viselte magán, mint azt Máthes „Veteris arcis Strigoniensis monumentorum descriptio“ című 1827-ben megjelent munkájában igen felületesen és futólag rajzolt képei tanúsítják. Negyedik táblája 3. ábra után az épület eredeti román alaptervét úgy lehet kiegészíteni, mint ezt 90. fametszetünk adja.

90. ábra.

E szerint az egyház szintén négy tornyos volt, a torony egyike sem szökött ki a hosszahajó falain. Számításom szerint a templom egysége vagyis középhajójának szélessége 31,3 bécsi lábat mért, egész szélessége két egységet = 62,6', hossza 5½ egységet = 172,15'. E templomot négy sarktornyával távlatilag ábrázolja Esztergam városának ama pecsétje is, melyet Pray egy 1330-ban kelt okmány pecsétje után közlött 1805-ben megjelent „Syntagma hist. de sigillis“ cz. munk. X. T. 8. ábra. Igen nevezetes volt ezen egyháznak vörös-márványdíszkapuzata, az ugynevezett „porta speciosa,“ melyet fennlevő maradványaiból összerakva másolatban közöl Máthes IX. tábláján. E kapuzat béléten mindkétfelül állott öt oszlop, s ezek előtt egy-egy erősebb oszlop, az utóbbi, mint a zágrábi metropolisban, fekvő orozslán hátán. A főkapu mellett volt két kisebb, melynek egy-egy oszlopa ember hátán emel-

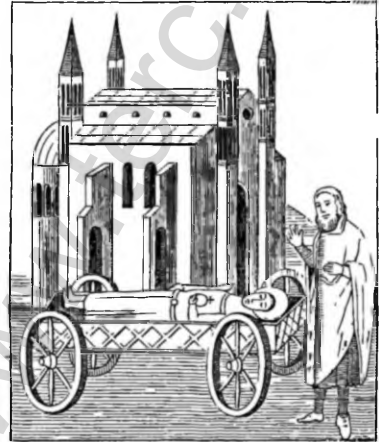
corroborationis Belae in conflagratione Ecclesiae Strigoniensis sit combusta: tristem subiit templum cathedrale vicissitudinem. Flammis absumtum reparavit Archi-Episcopus Job, religionis propagandae ardentissimus, quin et variis inscriptionibus, in porta sic dicta speciosa splendidius effecit.

kedett. Az ajtó egyenes szemöldökén volt ábrázolva (dombor műben) Jób érsek, tartva templommintát, következő felirással: „Basilica. Deus propitius esto mihi peccatori. Job Archieps.“ Béla király felirata: „Rex Bela. Qui plasmasti me miserere mei. Castrum“ az utóbbi vonatkozólag az (esztergami) vár mellett levő képére. A fennmaradt helyet jelképes előadások töltötték be feliratukkal. Az ajtó fölötti mezőben, tympanumban, domborműben sz. Mária a gyermekkel, egyik oldalán király (sz. István) kardot tartó angyallal, másikán püspök és követője, végre mindkét oldalon egy-egy fa. Fölirat: „Suscipe virgo pia, mea regna regenda Maria“ — „Suscipio servanda tuis, si jura Sacrorum sumat Adalbertus sicut petis.“ „Anno virgo tuis jussis, ac exequar ut vis.“ A félkör legmagasabb ívtagján e felirat: „Mentem sanctam, spontaneam, honorem Deo, et Patriae liberationem.“ A vízszintes felső köszöb allján: „Porta patet, vitae sponsus vocat, introvenite.“ Az ajtó két oldalának hélietén hat-hat alak, melyekre aláírások által profétákra, apostolokra és püspökökre lehetett ráismerni. Egészben tehát ezen kapuzat igen díszes lehetett, gazdag domborműben és szoborban és arányai is sokkal nagyobbak voltak, mint a pécsi főkapuéi, midőn ennek magassága csak 11, amazé többet, mint 22 bécsi lábat mért. Máthes még két mellékajtóról szól, de nem tudja, vajjon ezek nyitva voltak-e, vagy csakis a főkapunak oldaldíszéül szolgáltak. Rajzában ezen két oldalajtó arányai tulajmagosságukkal nem felelnek meg a román-kor arányainak. VIII. tábláján három oszlopfőt látnunk, melyről nem tudjuk ugyan, vajjon sz. Adalbert székes-egyházából származnak-e, különben stýlök e templom építkezési kora stýl-jét világosan mutatja.

A nagyváradi székes-egyház.

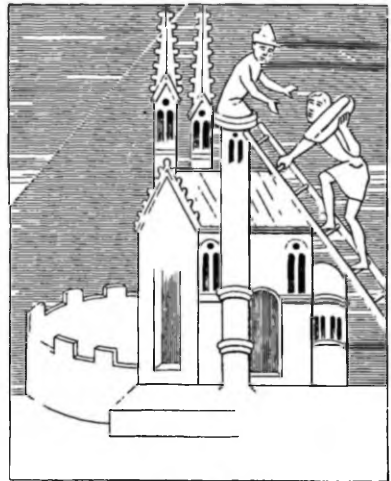
A nagyváradi, szintén négy tornyos székes-egyháznak alaprajzát nem ismerjük

ugyan, sőt nem is tudjuk Nagyvárad melyik táján állott; de, hogy ezen templomnak is volt négy tornya, valamint a történeti adatokból, úgy az ezen egyházat ábrázoló régi képekből is kitűnik. Az előbbieket felhoztam id. munkám 95. l. Az utóbbiakra nézve itt van a bécsi képes krónikából vett mása. Hogy pedig a

91. ábra.

festész a nagyváradi templomot akarta ábrázolni, kitűnik azon legendából, mely szerint

92. ábra.

sz. László holt testét a kocsiba fogott ökrök, kocsis nélkül, csupa ösztön után, vitték el

Nagyváradra, hol a székes-egyház előtt megállottak; mert ez volt sz. Lászlónak sírtemploma. Itt még inkább román stíly épületet látunk; míg a turnicsai (Vas m.) templom sz. László legendáját ábrázoló falképek egyikén az alakzatok részben román, részben már csúcsíves stílyűek. A csúcsíves stíly nevezetesen két kiépített tornyán és azok levélcsokein (Krabben) látszik. Igaz, hogy itt csak három torony van rajzolva, azonban a negyediket, mint a még ki nem épített harmadik párját kell tekintenünk, habár az egész templom állása világosan el van csavarva. Tehát a nagyvárad is, négy tornyával, a székes-fejérvári négy tornyos templomnak mintájára épült.

Az egri régi székes-egyház.

Erről Ipolyi irt, és leírását kiadta 1865-ben. Állott itt is sz. István korában, alkalmasint kis szükségleti egyház, melyet a XIII. század beálltakor átépítettek, és ezt is megújították a XV. század vége felé. Ezen utolsó templomnak némely romjai még láthatók az egri várban, keleti része ki van ásva; de nem ismerjük a még földdel földött nyugatit. Azonban, mint ezt Ipolyi által adott régi rajzai bizonyítják, a XV. századi ujtás csak keleten működött, és a nyugati részre nem terjedt; mert Braun Hogenberg 1617. megjelent rajza két durva négyyszögü tornyot mutat, melynek szűk félkörrel zárt ablakai és félköríves friespárkányzata az ó-román stíly korába tartoznak. E rajz szerint (l. Ipolyi id. munk. I. tábláját) az ikertorony a mellékhajókon kiszökött. Egy, ugyanezen táblán levő későbbi rajz még a főkaput és a mellékhajó félkörben zárt ablakait is mutatja, sőt az ablakok közt támak is láthatók, melyekről nem tudjuk, vajjon ezek nem a XV. század ujtásának köszönhetők-e? Bartakovics érsek alatt ásatások történtek, hanem csak a templom keleti részén; fölötte kívánatos volna azokat nyugat felé folytatni;

lehető, hogy itt is akadnánk, mint akadtunk Kalocsán, a sz. István korabeli kisebb templom alapzatára. Mindenesetre tisztába jönnénk az egyház román stíly részére, és annak összekötésére a legutolsó csúcsíves részszel.

A győri székes-egyház.

Erről irt Ipolyi a „Religio“ czimű folyóirat 1860. évf. I. félév 41. 45. és 46. számában, és Römer a „Győri füzetek“ I. köt. 272—277. l. Mindkét szerző román korúnak mondja a két mellékhajónak félkörű apsisát (apsidiolę), a hajdani nyugati torony melletti lépcsőházát, és alkalmasint a főfalakat is (kivéve a padláson emelkedő falak bizonyítják, hogy a román templom a mostaninál magasabban fekvő boltozattal birt. Meglehet, hogy a templom pilléreneinek belseje, magva, szintén még a román templomból maradt fenn, és hogy ezt később kő, téglá és vakolat mintegy köpenyével csak körülvették. Itt tüzetes vizsgálat szükséges. A legrégebb sz. István korában emelt templomnak semmi nyomát nem ismerjük Győrött.

A kalocsai metropolis a XIII. században.

Ez már kifejlett román, sőt átmenet stílyú igen díszes templom; 18. fametszetünk adja a kalocsai metropolist, még pedig a XIII. századbeli építkezést, melynek alapzata nagy részén a mostani felépült, a legsötétebb színnel. Látjuk, hogy itt két, rendszeresen kifejlődött tő vagy pillér-tő-sor a hosszhajót három hajóra osztja, melyekhez északra és délre nevezetesen kiszökö kereszthajó csatlakozik. A két pillértő-sor a kereszthajóban oszlopsorrá (az oszlopoknak négyyszögü talapzatát mutatja rajzunk) változván, egy benső szentélyt, sanctuariumot, fogja körül; ezt az ide folytatott két mellékhajó átkarolván, körutat, „charolle, Umgang“ képez, melyből ismét öt körívbe zárt kápolna szökik ki. Az elrendezés egészen

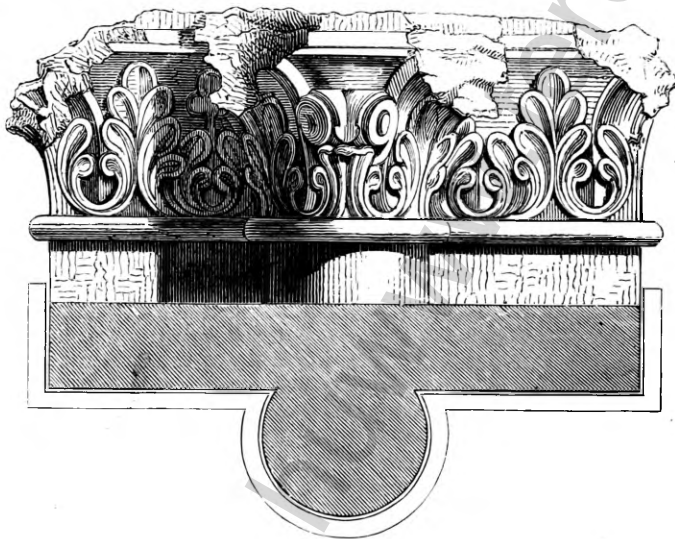
francia, és Franciaországban ily szentélyfőt „à chapelles rayonnantes“-nak nevezik, németül „Kapellenkranz“, mi sugárzó kápolnának mondjuk. Ezen elrendezés az átmeneti korban támadt, midőn t. i. a román, a köríves styl átment a csúcsívesbe, és ezen utóbbiban is a legtökéletesebb alapterv elrendezéseként megmaradt, leginkább Franciaországban.

E templom maga korában hihetőleg Magyarországban legpompásabbja volt; mert építészeti dísztagjai fehér márványból készültek, ilyenek voltak főképen kapitaeljei, míg az oszloptő (legalább a feltakart déli kapuzaton) vörsmárvány anyaga; hozzá járul, hogy a templomnak köve zöldes trachyt volt, tehát e színek összegéből polychrom épület eredt, mely a magyar hármast színt mutatta.

Igen rövidke történelmi adatból tudjuk, hogy a metropolis 1230-ban mindenesetre annyira kész volt, miszerint abban a zágrábi püspök és a rasechai templariusok közt felmerült vitát kiegyenlíthette a kalocsai érsek e templomban. Az építkezés tehát 1230 előtt esik, hihetőleg Ugrinus vagy Ugolinus alatt, ki az érseki széken 1219—1241-ig ült és a sajói csatában elesett.

Különböző időben a mostani templom környékén több szobrászati munkát találtak, melyeket már Kunst érsek (1852—1866) gyűjtött, egy szintén a mostani kalocsai érsek Dr.

Haynald Lajos rendeletére és költségére 1869-ben tett ásatások alkalmával új tárgyak kerültek elő; mindezeket ma a m. n. muzeumban láthatni, hova az érsek munificentiája útján jutottak. E szobrászati munkák, valamint az általam vezetett ásatások alkalmával tett pontos méretek és kutatások eredménye ama rajzban restauratio, melyet 18-dik ábránk mutat. A legnevezetesebb részletek másai

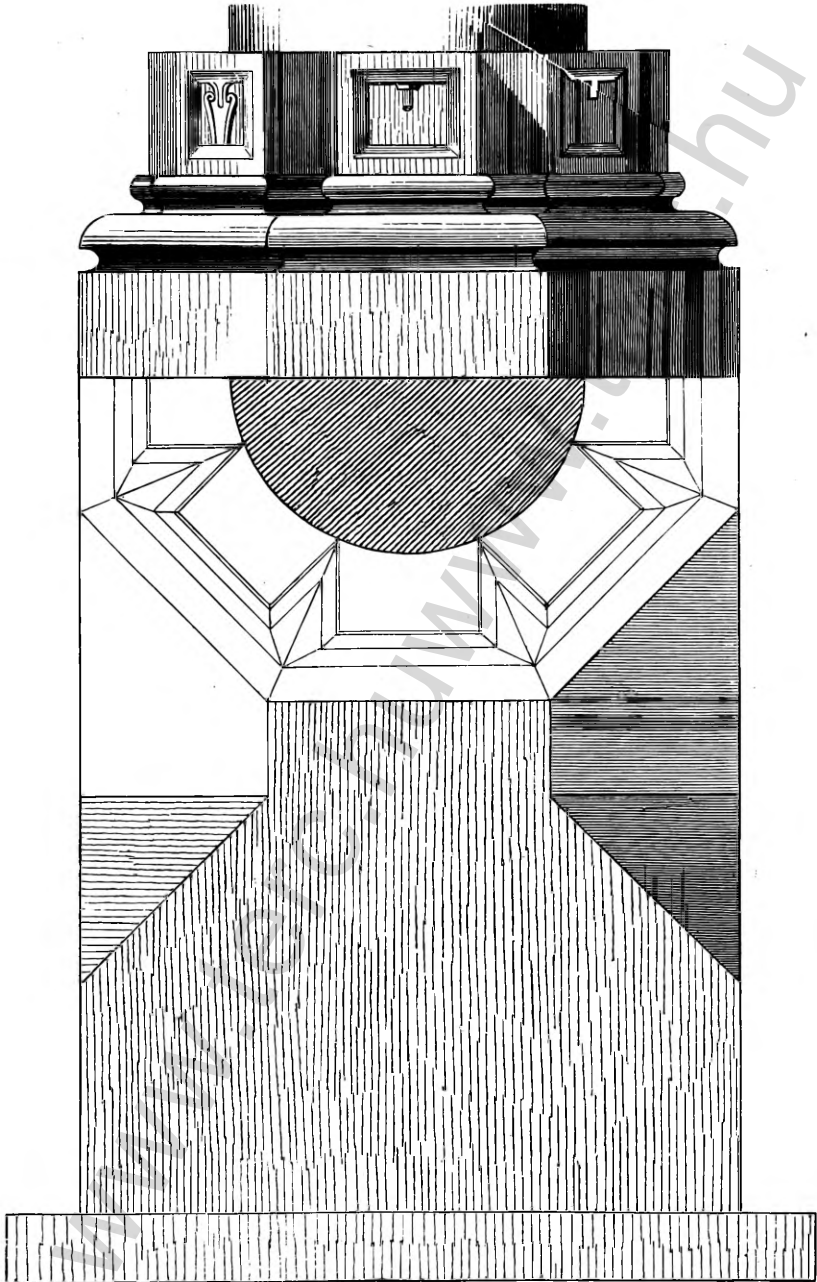
93. ábra.

az antik korinthiaiból eredt, melynek akanthus levelei durvábbak ugyan, hanem mégis tetző román módra vannak átalakítva, stylizálva; az oszlopfőn a korinthiaianál sokkal nagyobb csiga látható, mintha a kőfaragó előtt az ioniai csiga lebegett volna. Mindez, valamint az oszlopnak nagy kiszökése is francia iskolára mutat.

94. sz. ábránk előadja a belső szentélynek oszloptalapatát és lábát, az oszlop kezdetét és ezen építészeti tagoknak alaptervét.

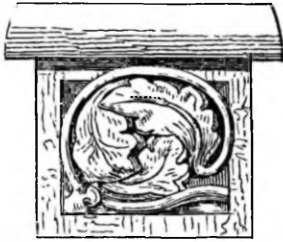
Mint ezt 18. ábra mutatja, ezen oszlop allja még megvan a mostani templom falai-ban; mert elhagyva a körut és a sugárzó kápolnák csak alapzatban meglevő részét, a régi belső szentélyen végezték a jelenlegi metropo-

itt következnek.
Pilaszerfő, mely a sugárzó kápolnák egyike előtt találtatott 1869-ben, helye volt a két sugárzó kápolna közti falon, hordta a körut boltozatának gerinczeit. A pilaszerből $\frac{3}{4}$ testével oszlop szökik ki. Pilaszerünk kapitaelje

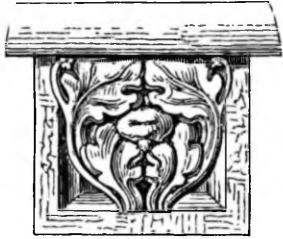
94. ábra.

list, midőn t. i. ama belső szentélynek oszlop-
allját a mostani sanctuariumba befalazták. Itt
is minden a francia iskolát árulja el; ugy azon
körülmény is, hogy oszlopokat alkalmaztak pil-
lérék helyett, to-
vábbá a lábnak
egész alkotása, kü-
lönösen pedig igen
mély bevágásai, de
főképen az oszlop-
nak feltűnő kar-
csúsága, midőn át-
mérőjük csakis 14
hüvelyknyi, mely

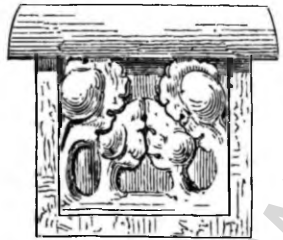
95. ábra.

merészséget leginkább a francia iskolában ta-
lálunk, és csakis az oszlopok csekély távolságá-
ból egymáshoz és

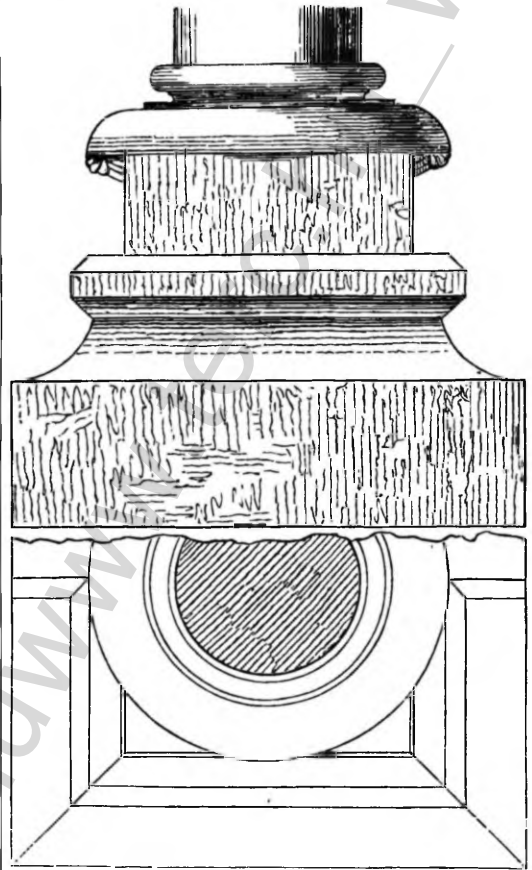
96. ábra.

módon, nyolcz köböcskével eszközölték, mind-
egyik homlokán másmás díszítés fordul elő;
ime a köböcskék
három díszesebb
példányai:

97. ábra.

ábránk, átmérője az előbbiének csak felével
bir; miért is azt csak a mellékhajó fölötti kar-
zatra, vagy olyan karzat alá helyezhetjük,
mely a mai orgona karhoz hasonlót netalán
támasztotta; itt a kivágás a lábon (99. áb.)
a két hengertag közti horony még mélyebb és
nehezebb miveletű, mint az előbbi példányon.

98. ábra.

Ezen darab ugy tetszik, a főhajót a mellékesektől el-
választó pillértőnek marad-
ványa, itt ismét uj alakzása-
l találkozzunk, sőt még a
francia iskolát is közelebbről meghatározhatjuk; mi-
dőn tudjuk, hogy a burgundi
iskola sokáig megtartotta az
antik oszloprendnek caneli-
rozását, mely itt legalább
a kapitaelnek párhuzamos kivájásain lát-
ható.

99. ábra.

Bertalan, ki építkezésünkkel egykorulag

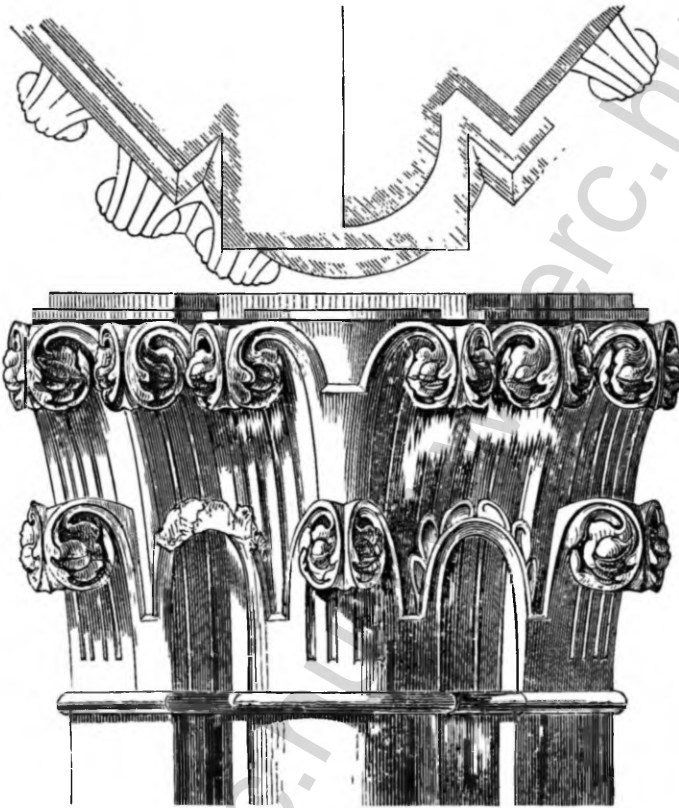

ült a pécsi püspöki széken, és kinek köszönhetjük a francia szobrászok által készített pécsi domborművet, valószínűleg befolyással volt a kalocsai metropolis építésére; az ő ajánlatára jöhetett ide Burgundiából Márton építész, kinek sírköve a mostani templom szentélyének külsején be van falazva. (101. ábra.)

A mostani templom nyugati homlokzata előtt találtuk az itt adott kiszűkítő oszlopot, mely részét tette a főkapuzat bélétnék. Levelei nem emlékeztetnek az antik korinthiai akantusra, hanem már egészen eredetiek; mintául a vidék növényeinek levelei vannak véve, hanem úgy átalakítva, hogy a kő tömörségének és a simulásnak a kapitael kasához, mely itt inkább egyszerű henger. megfeleljenek. A bimbók nagy kiszűkítését e kapitael közösen bírja a 100. fametszeten adottéi-

val, csakhogy itt úgy szólván az áthidalás tömörebb, s ezért a kapitael is épőbb állapotban ránk maradt.

103. ábr. látjuk a déli homlokzat kapuzatának maradványait. A XIII. század temploma mélyebben feküdt a mostaninál, mert azóta Kalocsának fölepe emelkedett; ezen fölep alatt találtuk tehát az ide rajzolt maradványt, melyre a jelenlegi déli hosszfalat emelték. A fentebb említett három színű polychromiát biztosan itt láttuk az oszloplábak fehér márványán,

100. ábra.

antik korinthiai akantusra, hanem már egészen eredetiek; mintául a vidék növényeinek levelei vannak véve, hanem úgy átalakítva, hogy a kő tömörségének és a simulásnak a kapitael kasához, mely itt inkább egyszerű henger. megfeleljenek. A bimbók nagy kiszűkítését e kapitael közösen bírja a 100. fametszeten adottéi-

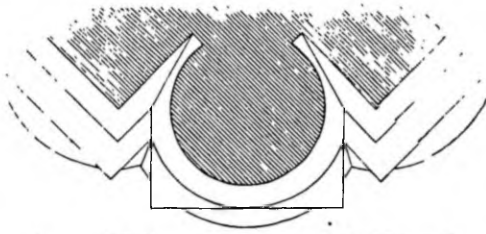
tővének vörös márványán és a falnak zöld trachytjén; több, nagy vörös-márványtáblán emelkedik az egész kapuzat.

Még Kunst érsek idejéből származik a 104. és 105. ábrák gyámköve, mely az egyedüli, melyen emberi alak fordul elő. A középső alakok elég durván vannak faragva, de mégis érde-

MARTINVS
RAVAGV
LAPICIDA
LAETHIC

101. ábra.

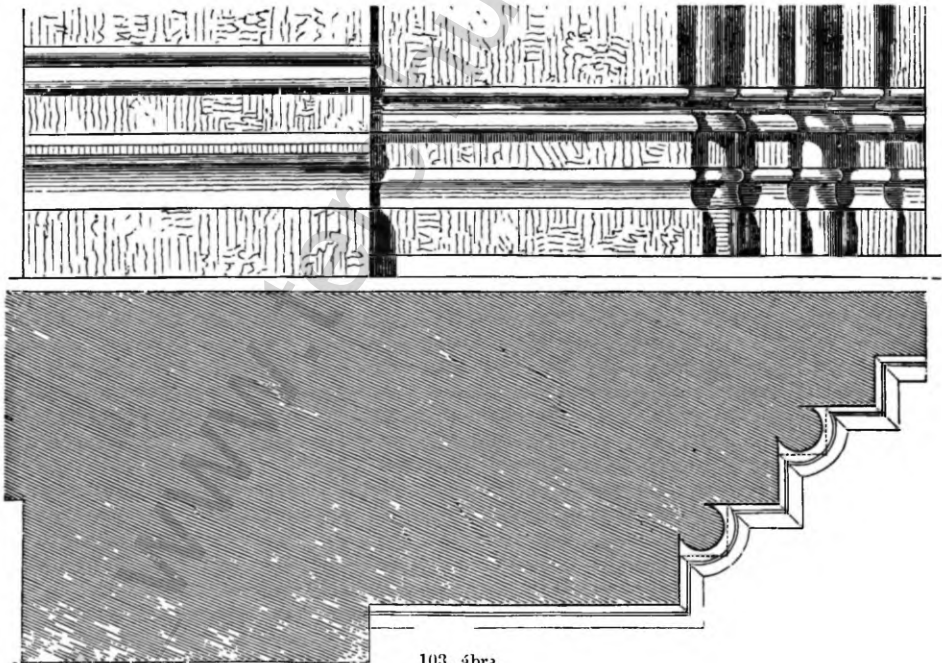
kések annyiban, mennyiben kettején talán akkori nemzeti viseletet találunk, mely bő, az ember dereka körül megkötött köntösből áll, melynek nincsen lehajtható gallérja. Ámbar az alak ül, mégis úgy tetszik, mintha köntöse legalább térdén alul ért volna; feltűnő a kötény alakú lefüggő posztó, vagy más szövetdarab, mely fölött az övről lefüggő pénzes zacskó(?) is látszik. Csak az egyik alakon jelenik meg szakál és bajusz. A ruházat nem üt el nagyon attól, melyet a kisbényi templom egyik

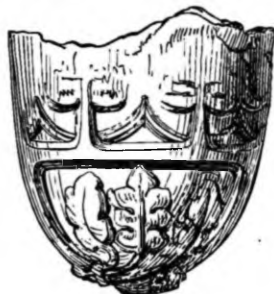
102. ábra.

kapitaeljének két vadásza visel; mindkét mű igen hasonló koru, de mindkettőnek felfogása és előadása elüt a pécsi, szintén egykoru domborművekeitől.

A 105. ábr. látható két meztelen alak, az antik atlantok módjára, magasra emelt kézzel támasztja a fejük fölötti építészeti részeket; itt a boltnak kezdetét mint gyámkő. Különösen stylisálva jelenik meg a köztük levő, ritka lombbal ellátott élőfa; ehez hasonlót szintén egykoru francia műveken találunk.

103. ábra.

104. ábra.

105. ábra.

A gyula-fehérvári székes-egyház.

A gyula-fehérvári székes-egyházat röviden emliti Storno Ferencz erdélyi ut-

járól tett ama jelentésében, melyet az „Arch. Értesítő II. köt. 1. s k. l. közlött. Ugyanezen évben, azaz 1870-ben körutat tett Erdélyben b. Schulz Ferencz is, melyről szintén van rövid jelentés az „Arch. Értesítő“ II. köt. 141. s k. l. E jelentésben is csak kevés sor vonatkozik a gyula-fehérvári székesegyházra, melynek styljére és alaprajzára nézve Schulz kiemeli, hogy ez, kivált a templom belsejében oly tiszta, oly okszerű, részletei oly művészileg szépek, hogy külföldön is kevés jobb románkori épületet találunk.

Tüzetesebben, hanem még sem annyira, mennyire e kitűnő épület megérdemli, leírta Müller Frigyes a „Jahrbuch d. k. k. Central-Commission“ stb. III. köt. 149. s k. l. ily cím alatt: „Die kirchliche Baukunst des romanischen Styles in Siebenbürgen“; három kőmetszetű tábla és 14 fametszet¹⁾ hozzáadásával. Müller is tökéletesen elismeri az épület nagy fontosságát és kitűnő helyét a magyarországi emlékek közt.

Müller az építkezésre vonatkozó két okmányt közöl; az egyik, mely 1287. kelt, a templom falainak magasabbra emeléséről szól, a második, 1291-ben kelt, betetőzéséről. Az emelés és az új fődél szükségessé vált, miután a vizaknai Alardus fiai a székesegyházat 1277-ben kirabolták és felgyújtották. Az első okmány egyszersmind bizonyítja, hogy a templom már 1287. előtt létezett, ámbár eredeti minőségére ezen okmányból nem ismerhetni. Azonban az alaptervnek ritka szabályossága alig engedi a kőtemplom keletkezését korábbra tenni, mint a XIII-dik század derekéra, alkalmasint a tártjárásra közvetlen következő évekbe; mi annál valószínűvé válik, ha a gyula-fehérvári székesegyház építészeti díszzeit összehasonlítjuk a jáki templom igen analog díszivel, tudván, hogy az utóbbi 1256-ban szenteltetett fel.

Emliti továbbá Müller a gyula-fehérvári egyháznak a XIII-dik század után történt több rendbeli restaurációját, és a mostani szentélynek 1755-ben, az újabb, hanem mégis a régiebb csúcsíves szen-

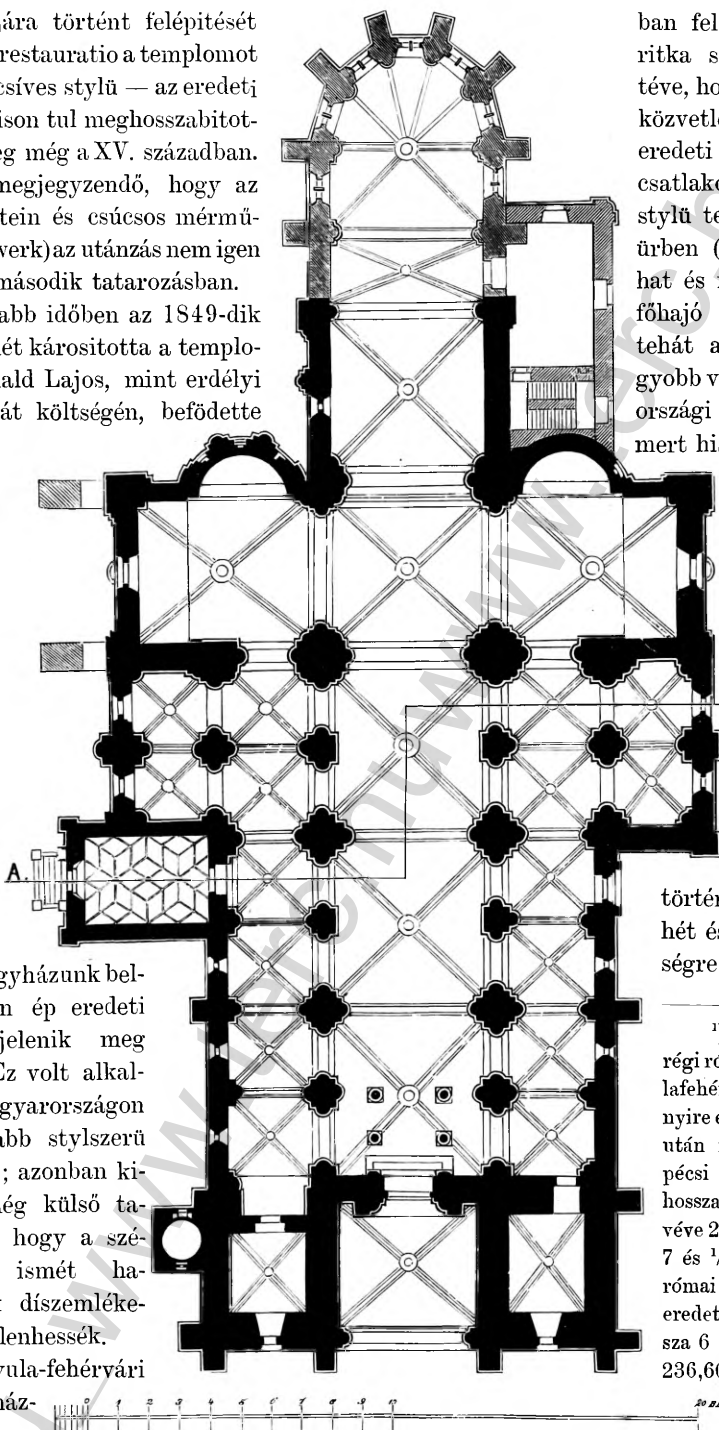
¹⁾ A bécsi bizottság szivességéből megnyervén a 14 faducz clichéit, ezeket adom, valamint az alaptervet is.

tély mintájára történt felépítését. Egy régebbi restauratio a templomot — már csúcsíves stíly — az eredeti félkörű apsison túl meghosszabbította, hihetőleg még a XV. században. Azonban megjegyzendő, hogy az ablak bélletein és csúcsos mérművén (Maasswerk) az utánzás nem igen sikerült a második tatarozásban.

Legújabb időben az 1849-dik ostrom ismét károsította a templomot; Haynald Lajos, mint erdélyi püspök saját költségén, befödte a templomot, és belsőjét helyreállította, megtisztította a sok meszelési rétegtől, kiegészítette a hiányzó részeket az épen maradt régiek útmutatása sze-

rint, s így egyházunk belsője egészen ép eredeti színében jelenik meg előttünk. Ez volt alkalmasint Magyarországon az első újabb stílyszerű restauratio; azonban kívánatos még külső tatarozása is, hogy a székesegyház ismét hazánk egyik díszemlékeként megjelenhessen.

A gyulafehérvári székes-egyház-

ban feltűnő az alapterv ritka szabályossága. Feltevéve, hogy az eredeti apsis közvetlenül a megmaradt-eredeti hosszszentélyhez csatlakozott, az átmeneti stíly templomnak hossza űrben (im Lichten) éppen hat és fél egységet, azaz főhajó szélességet mért, tehát aránylag a legnagyobb volt ismert magyarországi kortársai közt; mert hiszen a pécsi templomnak hossza csakis öt és fél egységre terjed, s ez is csak meghosszabbítása után; midőn pedig a gyulafehérvári szentélyt csúcsíves stílyben meghosszabbították, ez egész egységgel történvén, hossza éppen hét és fél főhajó-szélességre növekedett. ¹⁾ A

¹⁾ A pécsi egység 40 régi római lábát mér, a gyulafehérvári $36\frac{1}{2}$ (a menyire ezt kismérvű rajzaik után meghatározhatni); a pécsi templomnak egész hossza 5 és $\frac{1}{2}$ egységre véve 220, a gyulafehérvárié 7 és $\frac{1}{2}$ egységre véve 273 római láb, vagy pedig az eredeti templomnak hossza 6 és $\frac{1}{2}$ egységet véve 236,60'; így is nagyobb volt a pécsi, már

valamivel régibb kalocsai metropolissal a gyula-fehérvári székes-egyház közösen bírja a nálunk ritkább kereszthajót, még pedig igen

nagyot; midőn szélessége, éjszokról délre, ürben többet mér három egységénél, hossza pedig, keletről nyugatra, többet két egységénél. A hosszahajó két nagyobb, egy-egy egységet mérő osztályra van osztva, hanem

ugy, hogy közepeán kisebb pillér áll, melynek segítségével a két mellékahajóban négy-négy, a középhajó kettejének megfelelő osztályt lehetett elrendezni. Ekképen elérhető volt, hogy bár a főhajó osztálya még egyszer oly nagy volt, mint a mellékahajóé, mégis mindkettőt a legegyszerűbb és legegyszerűbb négyeges keresztbolttal lehetett beföldni. Az éjszaki torony szintén négyeket képez, de a déli, a kiépített,

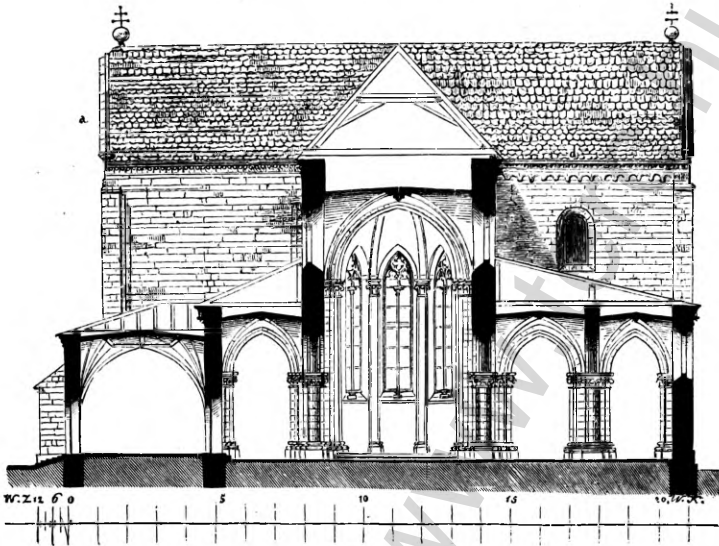
meghosszabbított székes-egyháznál (l. a pécsi mérvekre nézve „Grabungen des Erzb. v. Kalocsa“ 101 s. k. l.). A középkorban az építészek a római lábat használták.

hosszukás, egyik sem szökik ki a hosszahajó hosszfalán. Igen rendszeres végre a pillértő alakzása, valamint a nagyobbé, ugy a kisebbé is; amannak négy oldalán egyenmértvűleg szökik ki féloszlopa, míg emennek csak három fél-oszlopa van; mert a templom tengelye felé nincsen a nagyobb középhajóban gerincz, melyet hordania kellene.

A keresztahajó töve ropant nagy; mivel ez hajdan, a négyzet fölött, kúpot hordott, melynek maradványai még ma is láthatók a padláson.

107. ábra mutatja templomunk kereszt-szelvényét az alaptervnek *A B* vonalain. Itt mindenekeelőtt feltűnő a csúcsívnek vegyítése a körívvel. Nem szólnunk a közepén megjelenő későbbi szentélyről, hosszura nyújtott csúcsíves ablakaival; mert ez már a későbbben

fejtegetendő stylnek szüleménye; de szólnunk az északi mellékahajó és a keresztahajó csúcsíveiről, melyek ellentétben állanak a néző jobbán

107. ábra.

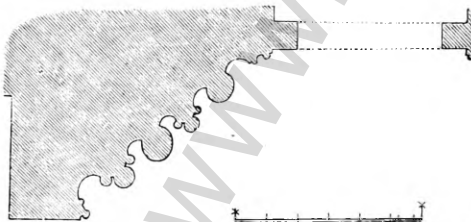

108. ábra.

látható kereszthajó félkörű ablakával és az afölötti félköríves- és fűrész-friessel. A két stylnak vegyítése épen az, mi az átmeneti kort jellemzi és templomunk keletkezési korát a XIII. század inkább második, semmint első felébe helyezi. Azonban ezen megjegyzés csak Európa keleti részére, különösen hazánkra nézve áll; mert a XIII-dik század első felében Franciaországban már is tökéletes csúcsíves stylnel éltek, Németország nyugati részén pedig a legrégibb csúcsíves templom, az 1225-ből származó trieri b. asszony temploma. A néző balján megjelenő

szentélyére még sokkal későbbi előcsarnok épen már a renaissance styln mutatja.

108. ábránk távlati rajzban egy pillérnek

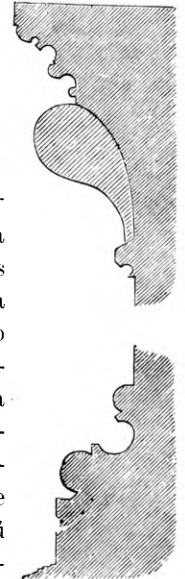

111. ábra.

kapitael-részét mutatja, a nagyobb féloszlopnak kapitaelje össze van kötve díszai által a

kisebb pilaster fejével. Itt nyakával mintegy összefűzött két madarat látunk, mely emlékeztet hasonló, két hatytyut ábrázoló székes-fehérvári domborműre (132. ábra). A gyulafehérvári sokkal finomabb munka lévén, tanuskodik a szobrászatnak jelentékeny haladása mellett; de igen finom nem csak a madár, hanem a körüle fonódó venyige, sőt az egész kapitaelnek silhouettje is sokkal tetszőbb, mondhatnók kecsesebb a székes-fehérvárinál.

Finom a 109.

109. ábra.

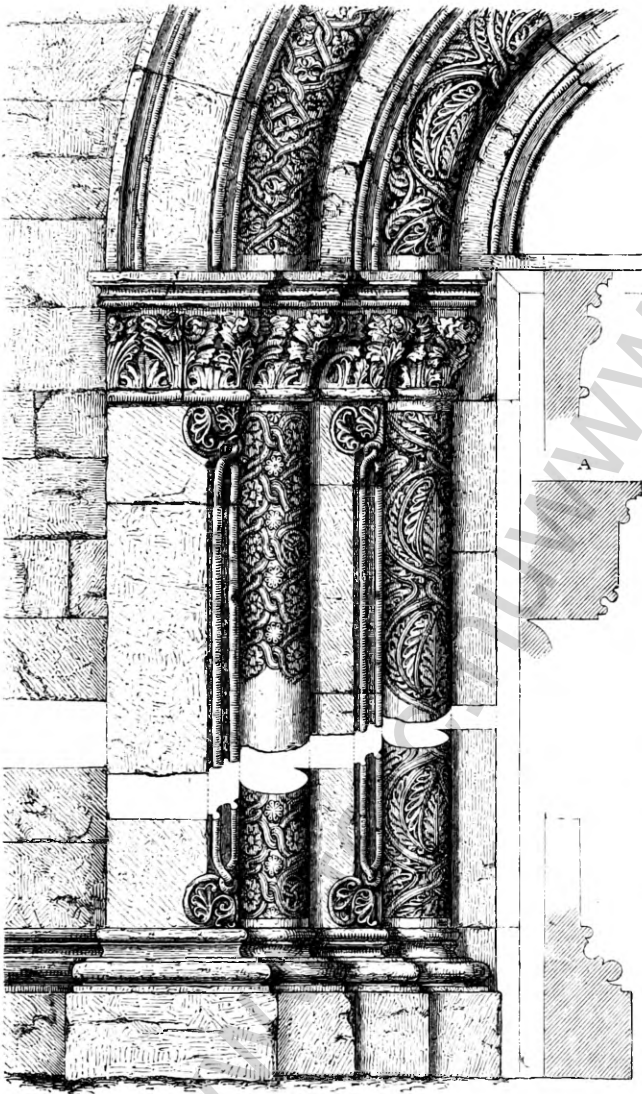
sz. alatti gyámkőfejének silhouettje is; kasa, mint a korinthiai kas homoru, kecses hajlásu. Látjuk ezen ábrán a pillér lábát is, mely régibb alakzást mutat, mintha hosszabb időszak létezett volna a pillérek alsó és felső részének befejezése közt. E pillérlábnak kivált nehézkessége feltűnő, ha azt az egynevű kalocsai tagokhoz hasonlítjuk; más részt az ezen össze-

hasonlítás előadja a két különböző iskolát is: a németet Gyula-fehérvárott, a francziát Kalocsán.

Ismét finomnak kell mondanunk a 110.

nek; mert hengerei még félkörűek, és a középső körte sem oly karcsu, mint későbbben lenni szokott, de mégis már megvan orra (die Nase), mely rendszeren előfordul a csúcsíves

115. ábra.

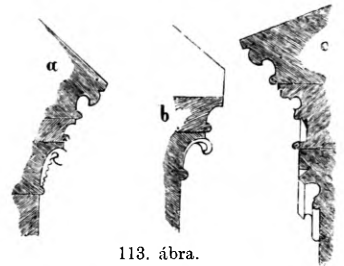
ábránk gyámkövének kőművesi és szobrászati munkáját. A gerinczek szelvénye még nem felel meg tökéletesen a csúcsíves styl gerinczé-

114. ábra.

112. ábra

stylben és a horonyok is mélyebbek, mintsem a román stylben. A vállkő még emlékeztet a megfordított attizáló lábra. Kapitaelünk rózsaín némi merevséget eláruló stylisatiót látunk, melynek ellené-

113. ábra.

ben a szabatos kivített dicsérnünk kell: de sokkal nagyobb dicséret illeti a legelső helyen alkalmazott leveleket, melyekben a természetes merevség is könnyűded mozgalommal le van győzve.

111. ábránk adja az éjszakai kapu bélétnék alaptervét, melyet nem igen dicsérhetünk, mert abban nem találjuk helyesen ellensúlyozva a domboru és hcmoru tagokat. 112. sz. alatti talapzata (Socket)

igen dús tagozatu, itt az attizáló láb, felül egészen átdolgozva, alól még némileg régibb román alakzásában jelenik meg. Ily fölülte dús tagokkal ellátott talappárkányzat jellemzi a késő román és átmeneti stylt; a gyula-fehérvárit látva, emlékezzünk hasonló dús tagozatra, mely a budavári parochialis tornyon előfordul.

113. ábránkon látjuk a templom főpárkányzatainak szelvényeit, melyekről szintén elmondhatni, hogy az átmeneti kornak szerfölötti tagbőségében részesülnek, mindazáltal a diszességet azoktól nem lehet eltagadni, *a*)-ban és *b*)-ben a horony lombozatot vesz fel, minőt, oly gyakran látunk a francia horonyokban, ritkábban a németországiakban. Jellemzetes *c*-nek legfelső helyén előforduló madár csőre is, melyet az antik párkányzattól átvettek szintén a francia iskolában. A fűrész- és félköríves fries a román építézet általános jellege, melyet e stylben már igen korán találunk alkalmazva. 114. ábránk a templomnak egyszerűbb koronapárkányzatát ábrázolja, melyben az uralkodó tagok épszögűek.

Különös dicséretre méltó a déli kapu, mely a késő román styl remekművei közé

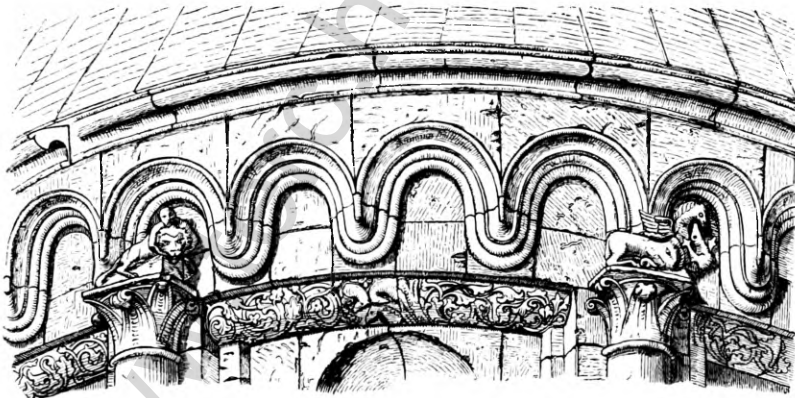
sorozandó. Itt a dusan díszített tagokat az egyszerűvel oly izléssel látjuk felváltva, hogy az összes valóságos aesthetikai hatást idéz elő a nézőben. Itt az ékesítések könnyüded folyékonyságának és egymásba füzésének netovábbjával találkozunk az oszlopok tövében, és az azoknak megfelelő ívezet henger-tagjaiban. Épen oly kitünő a kapitael keces lombozatának fölülte szabatos kidolgozása is, kivált ha tekintetbe vesszük, hogy nálunk a kőfaragói

116. ábra.

és szobrászati munkát a középkorban rendszeren elhanyagolták, és hogy az ebbeli ügyesség hazánkban igen ritkán mutatkozik.

E kapu félkörű mezején, tympanumában, jelenik meg Krisztus áldva és egyszersmind tanítva két apostol társaságában, a jobb-ján állóban szakálla és kora miatt. Péterre, a másikban, fiatalságát tekintve, Jánosra ráismerünk. A felfogás a komoly méltóságot jól tünteti ki, és a ru-

117. ábra.

ha redőzetét is elég természetesnek mondhatjuk.

Állat- és emberi alak elég bőven jelenik meg az apsiadiolok külsején, mint ezt a 117. számú, az északi mellékhajó záradékát másoló ábránkon látjuk. Az egyik oszlop fölött Sám-

son fojtja meg az oroszlánt, a másikon griff kűszködik más phantastikus állattal.

Az északi kereszthajó falában több dombormű van befalazva. 118. ábra ezek közül két alakot ad, melynek egyikében, jobbjában tartott kulcsa után, Péter apostolra ráismernünk, a másodikat a kezében tartott könyv után szintén apostolnak vehetnők, ha csak a fején látható, az apostoloknál nem szokásos sapka őt nem inkább prophetaként tüntetné fel.

Valamint a templom külsején, ugy belsejében is találunk régibb domborműveket berakva az újabb épület falaiba. Van nevezetesen az

118. ábra.

1755-ban emelt szentélyben, régibb helyről átvive, két sz. Mihály arkangyal a sárkánnyal. Ezen ismétlés a székes-egyház címéből, mely sz. Mihályé, magyarázható. Ugy Kassán is, a régi sz. Mihály-kápolnában ezen arkangyal több ízben fordul elő; Kassán, mint sírkápolnához illik, mérlegelő biróként; Gyula-Fehérvárott a sárkány alakban képviselt gonosznak legyőzőjeként. A gyula-fehérvári két dombormű egyaránt érdekes és becses. Alig tudok művészeti tekintetben ehhez hasonlót, egykorut hazánkban idézni; sőt mondhatom, hogy a két relief az első rangot megtartja a külföldi tisztán

román reliefek közt is. Érdekes volna azt a m. n. museum számára lemintázni.

A gyula-fehérvári székes-egyházban van három Hunyady és két Zápolya eltemetve; az előbbieik emléke még a csúcsíves, a két utóbbié már a renaissance korába tartozik. A sok tekintetben megrongált emlék további károsítását el akarták kerülni ugyan, de hogyan? Midőn a sarkophagokat fa-lécezetel (!) bekerítették. Nem érdemelné ily emlék a bekerítést bronze- vagy legalább is vas-rácsozattal? Ezeknek is gypsmintáját várva-várjuk a n. museum gyűjteményei számára, mivel nemcsak történelmi, hanem művészeti tekintetben is különös figyelmet érdemelnek.

Koller (Prolegom. in hist. ep. Quinquecl. 70. l.) a sz. István által alapított tiz első magyar püspökséget a következőknek tartja: I. Esztergam, II. Kalocsa, III. Veszprém, IV. Eger, V. Győr, VI. Csanád, VII. Vác, VIII. Nagy-Várad, IX. Erdély és X. Pécs.

E tiz püspökség jelen egyházai közül egyetlen egy sem vihető vissza sz. István korára; és földalatti alapzatuknak csak egyét ismerjük, melyet biztosan sz. István korából valónak tarthatni, ez az 1869-ben felásott kalocsai.

A román korban, azaz a XII-ik század beállta körül épített székes-egyháznak már többje marad meg, részben vagy egész tervben. Az utóbbiak közé tartozik a pécsi és a gyula-fehérvári, az előbbieik közé a győri és talán a veszprémi altemplomnak némely részlete; kevésbbé pontos rajz után ismerjük az egrit és az esztergamit, az 1869-dik ásatás után a kalocsait. Legkisebb tudomásunk sincsen a nagyváradiról, a vácziról, a csanádíróról és a bácsiról, ha csak az utóbbinak helyét nem találtam a bácsi temetőben, hol azonban a területén levő legújabb koru sírok a kutatást folytatni nem engedték; a nagyváradinak, váczinak és csanádinak helyét sem ismerjük.

III. Béla alatt létezett három nevezetesebb káptalannal bíró praepositura : a székes-fehérvári, a nyitrai és a szepesi; az elsőnek templomáról fentebb szólottunk.

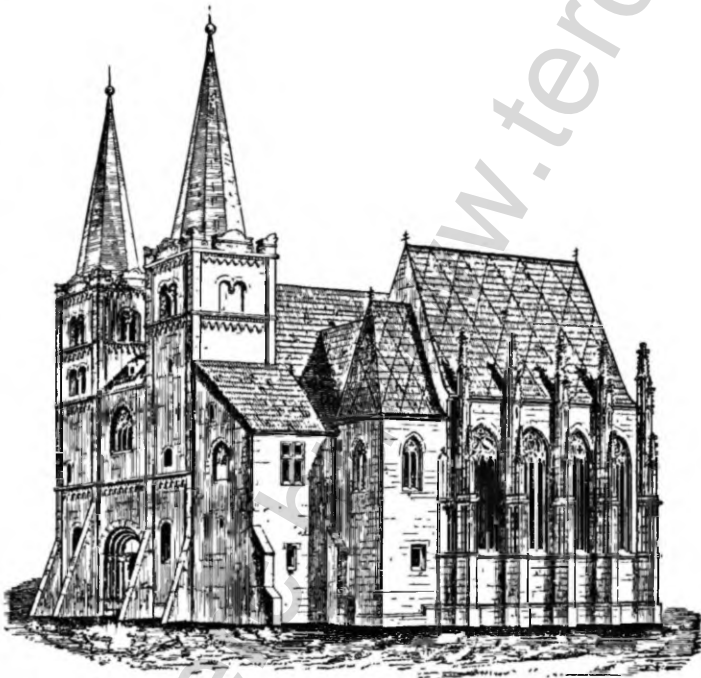
Nyitrán, összekötve a mostani székes-egyházzal fennmaradt nagy félkörű kora-román apsis, három kerek ablakkal és oltáraszta-lkóvel; azonban ezen apsison nem fordul elő oly dísz-részlet, melynek nyomán építési korát lehetne meghatározni. Ezen apsis elébe építették a csúcs-íves korban ama gerinczes keresztbolttal ellátott osztályt, melynek fülkéiben, a monda szerint, sz. István a praepositura kanonokaival imádkozott. A fülkék csúcs-íve, a boltgerinczek szelvénye, a nagy apsisba vezető ajtó alakja, szóval minden részlet ellenkezik a mondával, és tanúsítja, hogy ezen osztály századokkal sz. István után építettett.

A szepes-váralljai praepositurának temploma.

A szepes-váralljai templom az 1776-ban történt püspökség alapítása óta székes-egyház; leírta Merklas a „Mittheil.“ VI. köt. 1861. évf. 200. s. k. l. mellékelve lithogr. táblán távlati képét és 15 fametszetet; az utóbbiak közül

adjuk a templom román részleteire vonatkozókat. De lássuk előbb a távlati képet.

Az átmeneti korból való ikertorony, a délen ahhoz csatlakozó melléképülettel jelen tárgyalásunkhoz tartozik; míg a csúcsíves Zápolya-féle kápolna a XV-dik század végének szüleménye, arról tehát csak későbbben szólhatunk. A nyugati régi homlokzatnak eredeti részét

119. ábra.

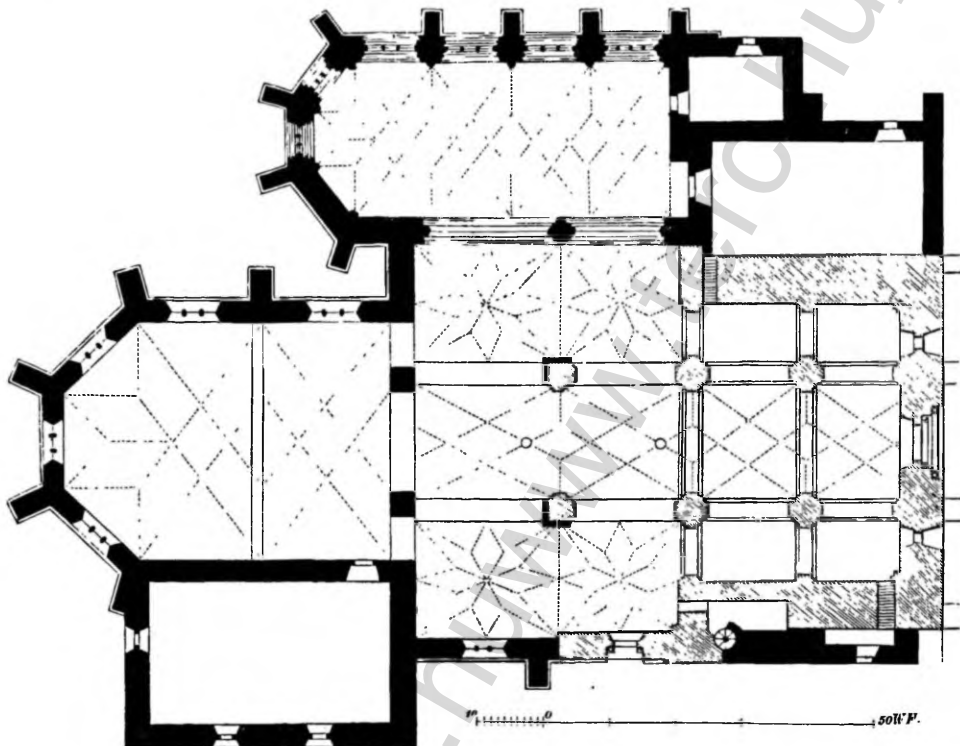
képezik a félkörrel zárt főkapu és a tornyoknak, valamint keskeny egyszerű, ugykettős ablakai és az emeleteknek félköríves friessel ellátott párkányzatai. Későbbi hozzáadások az esetlen támak, a tornyok allján, a főkapu fölötti csúcsíves ablak, és minden, mi a tornyok négyege fölött látható, neve-

zetesen a czopfos attika, mely, mint a vidéknek Lengyelországból jött különcsége, igen gyakran fordul elő a szepesmegyei építményeknél, sőt még Sárosba is elterjed.

A mostani épület, mint alapterve (120. ábra) mutatja, három különféle korszakban emelt főrészből áll : a legrégebb a világosabb színű, ennek keleti részét a XV. században lerombolták, és helyette tágas szentélyt építettek; a század vége felé pedig Zápolya István, János királynak atyja, az igen csinos, dél felé fekvő kápolnát csatolta.

A legrégebb templom praepositura-templom volt; a praepositurát pedig, egész valószínűleg III. Béla alapította; tehát ennek eme-

még pedig a már nevezetesen fejlődött román stílusban; sőt meglehet, hogy az első épület csakis szükségleti volt, és a mostaninak legré-

120. ábra.

lése a magyar emlékszerű építészek lendületének korába esnek. Egyébiránt e templom a

gibb részei egészen a tatárjárás után keletkeztek, mit a főpillérnek alkotása igen valószínűvé tesz.

121. ábra.

tatárjárás alatt szenvedett, s ezt alkalmasint Mátyás prépost (1239—1258) restaurálta,

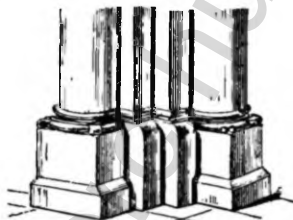

122. ábra.

121. ábránk tövé még csak a négy nagyobb féloszlopot vagy gerinczhordót mutatja;

mely négyszöge oldalán kiszökik; a tő, két párban áll a nyugati karzat alatt; ily nyugati karzat (Querempore) nálunk nem mindennapi, és régibb korból még csak a pécsi székes-egyházban fordul elő; holott Németország Harczvidékén mindennapi. E szepes-váralljai tőpillér a fejlődtebbek közé tartozik; de még tökéletesebb az, mely a templom közepén áll (122. ábra); mert itt a négy öreg gerinczhordón (alte Dinste) kívül még kisebb is (junger Dinst) elfordul, s így a régi keresztbolt nyolcz gerinczének támasza és felosztása már is a töben jelenik meg. Az utóbbi tőpillért erősítették, mint ezt az alapterven az ahhoz csatolt söté-

féle kápolnának három ablaka is; de bennünket e helyütt kizárólag a régi pillértőnek rajza érdekel, részint a karzat alattié, részint a templom közepén állóé.

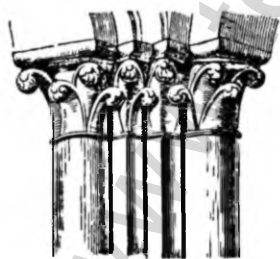
125. ábra.

124-dik ábránkon látjuk a nagyobb, az öreg gerinczhordók kettejének kapitaeljét, és

123. ábra.

tebb rész mutatja, akkor, mikor a későbbi boltozatot rárakták; a boltozást a karzat alatt is megújították.

124. ábra.

123-dik ábránk mutatja az egész épületnek hosszszelvényét és az ujjb szentélyt; a déli fal áttörésén túl megjelenik a Zápolya-

köztük az épszögü kiszökéseket, mint ezeket az alaptervben 121. ábránk mutatja; a kapitaelk lombozata igen egyszerű; díszesebb csakis a levelek tetejének tekerése, mintegy bimbója, a vállkő is igen egyszerű.

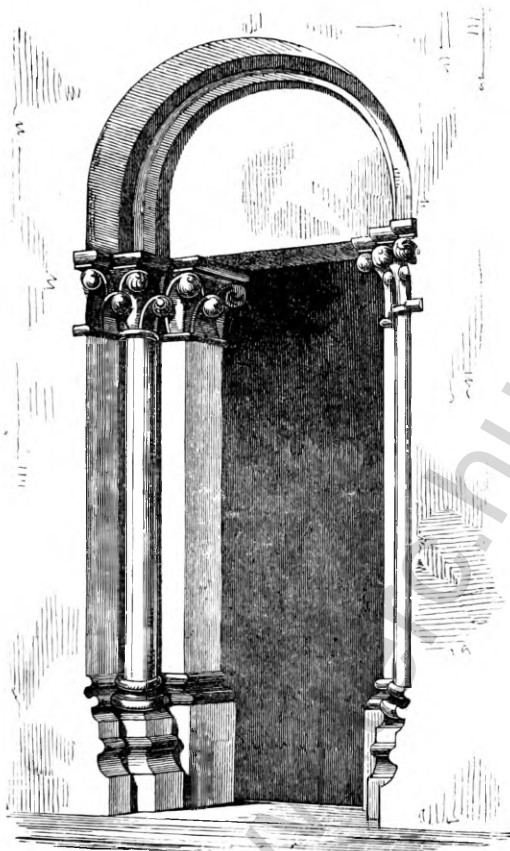
126-dik ábránkon látjuk a pillértő lábát, mely a szokásos attizáló, csakhogy horonyának alakját esetlennek kell mondanunk. Az egész (126. ábra) nem oly meredek ugyan, mint ezt a közönséges román attizáló oszloplábakon látni szoktuk, hanem a horony mintegy metsző, visszatetsző hegygyel bír.

126. ábra.

A régi román stylü templomhoz tartozik éjszakai falát áttörő kapuja is (127. ábra), melynek béllete egy-egy féloszloppal van díszítve. Félkörü mezején sem dombormű, sem festménynek nyoma nem vehető észre.

A nyugati homlokzatnak kapuja gazdagban van díszítve, midőn bélletének minden oldalán már két oszlopká áll. Félkörü mezején későbbi kép van festve.

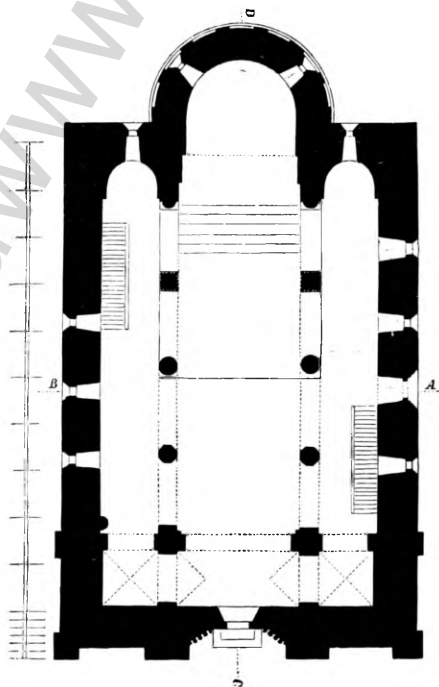
127. ábra.

Igen nevezetes volna a magyar középkori építészet fejlődésére nézve a szepes-váralljai vár is (das Zipserhaus), hacsak nem vesztí el eredeti jellemét későbbi ismételt újításai és átépítései által úgy, hogy már inkább csücs-

ívesnek kell tekintenünk. Robert király korában, a XIV-dik század elején már fennállott, s így igen valószínű, hogy alkalmasint mindjárt a tatárjárás után felépült. A tatárjárás alatt alig létezett, különben a szepesiek inkább ide menekültek volna, mint a pusztá „Lapis refugii-ra.“ Kellott tehát e várnak átmeneti stylü részleteinek lenni, de ezek a későbbi tartozások alatt elpusztultak.

Szerzetesek templomai.

Van két egymáshoz igen hasonló szerzetesi templom hazánkban, melyeket, bár keletkezési korukat nem ismerjük, s nem is tudjuk

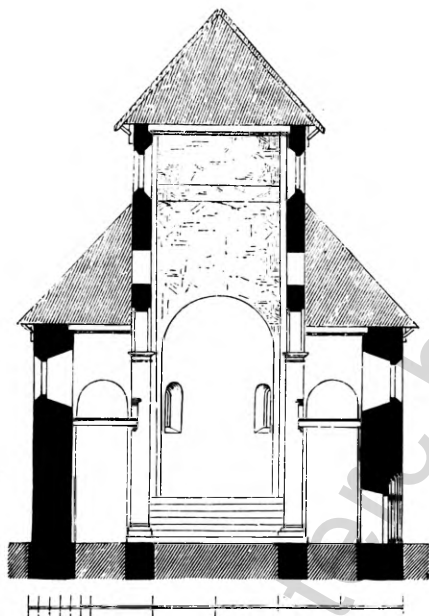

128. ábra.

minő szerzet építette, mégis, styljök után az ó-román korba kell helyezniük.

E két templom az ákosi, Szaboles megyében és a harinai (Münzdorf vagy Mönchs-dorf) Doboka megyében. Az utóbbit öt illus-

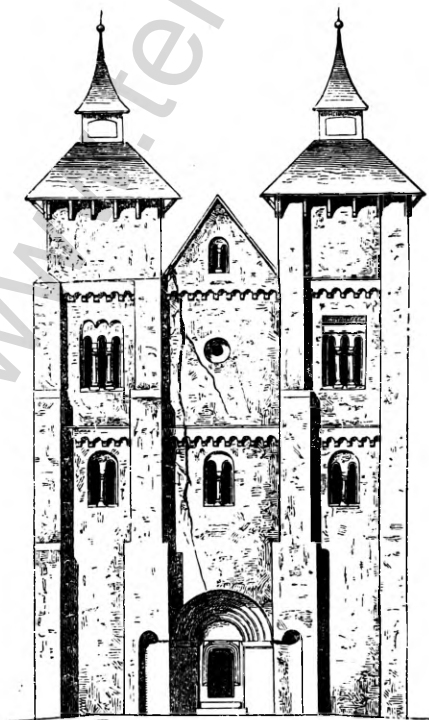
tratio kíséretében, melyett itt adunk, leírta Müller Frigyes a bécsi „Jahrb. d. k. k. Central-Commission III. kötetében (181—185. l.). Harina, egy 1246-ban kelt okmány szerint az erdélyi püspök birtokai közt említetik; Müller véleménye után a templom csakis a tatárjárás után épült; mindazáltal, midőn itt sehol sem jelennek meg átmeneti alakzatok, az egyházat az ó-román typusai közé sorozhatjuk. Újabb korra egyedül aránylag igen nagy magassága és falszalagainak (Lissenen) az e korban szokásosnál valamivel nagyobb kiszökése mutatna.

129. ábra.

Ha a 128. ábra alaptervét a többi négy ábrával összehasonlítjuk, ki fog tetszeni első pillanatra az aránytalan magasság, midőn az nem csekélyebb a templom hosszajó hosszánál, de egyszersmind ki fog tetszeni a téglafalak nagy vastagsága is, mely annál feltűnőbb, miután nyomát nem találjuk, hogy az egyháznak beboltozása már eredetileg volt-e tervezve; más részt nem áll arányban ezen vastagsággal az elég gyöngye belső támaszok

ereje. Ezeknek három párját látjuk; a szentélyhez legközelebb álló pár négyszögű, de négyszögét kis félhengerek fogják körül, melyeket csak is félhengereknek nevezhetünk; mert az oszlopfőt nélkülözik. A középső pár valószínű oszlop, az utolsó nyolcz oldalu, tehát minden pár más más alakot vesz fel. Különös a kereszt-idomu torony-pillér, mely szintén eltér a falak vastagságától, sőt nevezetes az

130. ábra.

is, hogy a sehol sem kiszökő toronynak falvastagsága nem nagyobb a hosszajójánál. Egyébiránt a tornyok alatti csarnok, a magyar provincialismus értelmében, itt is a mellékhajók folytatásaként tekintendő. Nevezetes még a szentélynek nagy kiszökése kelet felé, és a mellékhajók egyenes zárása kifelé, bár a templom belsejében félkörű apsioidallal bírnak. Sem a mellék-, sem a főhajó ablakai nincsenek elrendezve osztályuk értelmében,

hanem egyenmértvü elosztásuk inkább a külfal elterjedéséhez van mérve. A hat lépcsővel magasabb szentély altemplomot, vagy legalább cryptát gyaníthatna alatta, azonban előleges ásatás alkalmával ilyenre nem akadtunk.

A templomnak nyugati homlokzata (130. á.) elég díszes volt, mielőtt a főkapuzat oszlopai kitörtek; díszesek a ketős és hármastoronyablakok és a három emelet elválasztó gyámköveken nyugvó félköríves fries is, mely egészben a pécsi tornyok még díszesebb mellpárkányzatára emlékeztet.

A tornyok nincsenek befejezve.

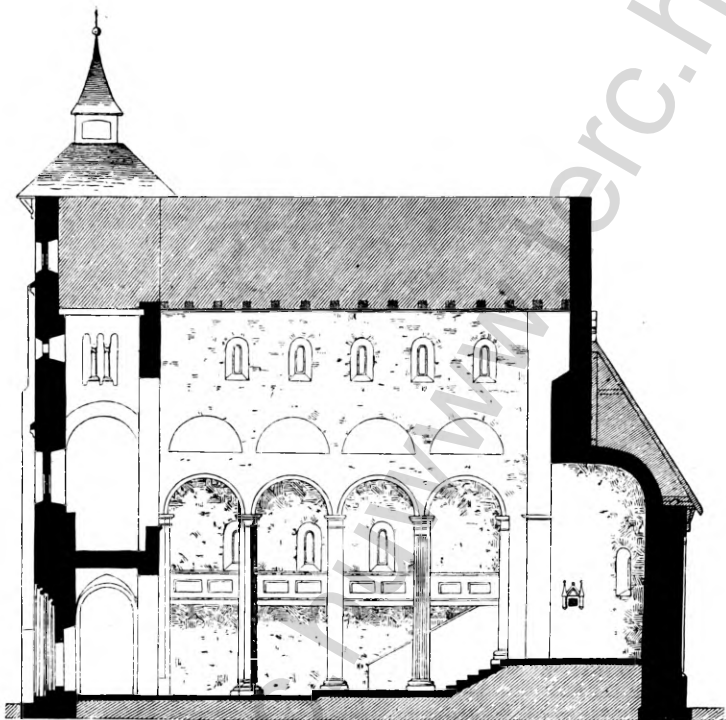
A déli homlokzaton (132. ábra) szintén csinos oszlop-béltetű kapuzatot találunk, és látjuk, hogy a szentélyt is kívülről ékesíteni törekedtek; de faloszlopok helyett itt csak falszalagot alkalmaztak, mely egymással szintén félköríves friessel van összekötve.

A templom állapota, mint ezt rajzunk is mutatja, igen rossz; a magyarországi műemlékek ideiglenes bizottsága tehát segédelmet szavazott annak tatarozására, tekintve, hogy ezen egyház az analog ákosival hazánkban külön tyrust mutat; másrészt, mert a harinai ág. vallásuak, kik ezen egyház birtokában

vannak, igen szegények. Az ákosi templom jelenlegi birtokosai reformatusok, kik jobb karban tartják egyházukat.

A benzéses rend hazánkban a legrégebb; e rendet már sz. István apja hívta meg, és szükségleti épületeknek kellett lennie Pannonhalmán már a XI-dik század kezdete előtt is; de még meglevő legrégebb benzéses rendű maradványt mégsem itt, hanem a tihanyi altemplomban ismertünk fel.

A benzésesek után Magyarországra jöttek, 1130-ban II. István által meghíva, a

131. ábra.

premontreiek, legrégebb nagyváradi perjelségök épületei nem léteznek többé, ugyszintén a Csorna és Jászó főhelyek zárdái is egészen ujak.

Tizenkét évvel a premontreiek után érkeztek 1172-ben II. Geyza alatt a cisterciták, későbbben III. Béla nekik ugyanazon kiváltságokat adományozta, melyeket hazájokban, Franciaországban élveztek. Főhelyök a zirczi, pilisi és pásztói főapátságok voltak; a piliszi-keresztesinek csak föld alatti alapzatai léteznek, melyeknek felásatása gazdag eredményt ígér. A zirczi épületek valamennyie új, de emlékül fennhagyták a régi templomnak

egyik pillértövét, melynek arányaiból és díszéből kiviláglik, hogy az átmeneti korban átépített főtemplom nem csak nagy, hanem gazdagon ékesítve is volt. Ezen főapátságot hihetőleg Imre király 1198-ban alapította.

E három rend legrégibb fennmaradt épületeinek mindnyája még az átmeneti stylt mutatja, míg a kolduló barátok legrégibbjei már is a csúcsíves stylben épültek.

Mint már említve volt, Magyarországon a francia fejlődéssel ellenkező eset áll be: azaz, míg Franciaországban e-

lőbb a szerzetes, az apátsági templomnak stylje fejlődik, és csak később a székes-egyházaké: nálunk ellenkezőleg, nemcsak a fejlődés, hanem még az ujjaépítés is elébb a székes-egyházaknál áll be, s csak innen megy át a szerzetesek templomaira. Más részt megjegyzendő, hogy legrégibb székes-egyházaink, s ezek közt főképen a pécsi, német; legrégibb apátsági templomaink inkább francia emléket vesznek mintául.

A lébényi apátsági templom.

A legrégibb fennmaradt apátsági templomnak a lébényt (Leiden) Mosonmegyé-

ben, kell tekintenünk; mert ezt a hédervári családból származó Chepan és Póth testvér a XIII. század kezdetén alapította, és, mint Fuxhoffer-Czinár „Monasteriologiájukban“ mondják, az apátsággal együtt a benczéseknek

adományozta. Az adományt II. András király 1208-ban megerősítette (Fej. Cod. dipl. III. l. 59.). A templom jelenleg parochialis, belsejét Eszenwein tervei szerint stylszerűleg tatarozták; külsejét folyvást tatarozzák, mihez az ideiglenes országos bizottság már több ízben segítséget nyuj-

tott csekély budgetjéből; mert ezen emléket mostani ismereteink szerint oly típusnak kell tartanunk, melynek mintája sok régi magyar apátsági templomok elrendezésére nevezetes befolyást gyakorlott.

Ha már most magának a lébényi egyháznak külföldi mintáit keressük (a zárda egészen elpusztult), ezeket leginkább hasonló alakban Franciaországban fogjuk találni, még pedig legközelebb a Pyrenaeusok vidékén, a „haute Garonne“ nevű megyének „St. Just de Valcabrière“ és „St. Gaudens“ templomaiban, mindkettő közel fekszik egymáshoz. Harmadik hasonló templom a „Garonne“ megyé-

132. ábra.

ben fennmaradt „St. Aventini“; negyedik szintén déli Franciaországban, a Rhone melletti „Drôme“ megyének „St. Paul trois chateaux“ nevű helységében fennmaradt. Azonban hasonló elrendezésű templomok Franciaországban más vidékén, habár nem is oly sűrűn fordulnak, elő, és hogy csak egyre hivatkozzam, emlitem „Finistère“ megyének „St. Mathieu“ apátsági egyházát. Németországban van ugyan szintén, de már kevésbé a lébényihez hasonló templom, s így a miénknek mintáját kizárólag Franciaországban feltehetően kell mondanunk, még pedig déli Franciaországban.

Nálunk a lébényi templom typusként tekintendő, azaz oly mintául, melyhez több későbbben épített egyház alkalmazkodott, általános elrendezését elfogadta, utánozta, habár ezen mintától a részletekben többé-kevésbé eltért, és korábit a későbbivel, gyakran a styl követelése ellen, vegyített, ebben követven korának megváltozott ízlését.

A lébényi templomot, összeségében, a romanismus, vagyis a kör-íves stylnek második, előhaladt korába kell soroznunk; sőt vannak abban részletek: u. m. a tornyok alatti és közti csarnoknak csúcsíves gerinczes boltjai, a hajóknak nagyon kifejlett tövei, a kiszökésökkel már a támakat megközelítő falszalagok (Lissenen) stb., melyek az átmenet korába utalnak.¹⁾

Egyházunk három-hajós; a középhajó minden oldalán három tövel van elválasztva a mellékhajótól; a negyedik tőpár az ikertornyok erősebb pilléreivel forr össze. Keleten rendszeresen a három hajóhoz csatlakozik

három oltárhely, mindegyik félkörben; a középső a tulajdonképi szentély, félkörét apsisnak nevezzük, a mellékhajók félkörét apsidolnak. Nyugaton áll az ikertorony, mely közt a főkapu nyilik a torony közti csarnokba; más, díszes kapu töri át a déli homlokzatnak falát.

Eddig az elrendezés az általánosan szokásos; de a mi templomunkat külön iskolához tartozónak nyilvánítja, mely még közel áll a basilikáéhoz, az, hogy nincsen külön hosszszentélye, azaz, hogy az apsis és a hajó közt nincsen hosszabb négyszög, mely a szentélynek hosszkitérését nagyobbitaná; továbbá, hogy nincsen át- vagy kereszthajója, mely a szentély és a hosszhajó közé állván, az utóbbin éjszak és dél felé kiszöknek; végre, hogy a két torony nincsen elkülönítve a két mellékhajótól. Az egyik vagy másik momentum, vagy ennek kettese fordul elő a fent idézett francia mintákban, míg nálunk mindhárom együtt mutatkozik. Ezért már többen (Kugler, Lübke és mások) észrevették, miszerint ezt magyar, habár nem iskolának, mégis provincialismusnak kell tartani: a hosszszentélynek és a kereszthajónak távollétét és a tornyok alatti csarnokoknak szakadatlan összekötését a mellékhajókkal. Az első két körülmény a teljes, rendszeres fejlődésre hátrányos, az utolsó előnyös; mert a templomnak hosszkitérését tetemesen szaporítja; másrészt hosszú tapasztalásra alapított bátorságot mutat, mely a tornyok alját oly nevezetesen meri áttörni.

A templomban nevezetesen kifejlődött töveket (ugy nevezzük az alakzásban haladt pilléreket: pile, pillier, Schaft) találunk. A négy keresztboltnak közepén álló tő fölött emelkedni kell: négy hevederívnek és vagy négy élnek (Grath) vagy gerincznek (Rippe); ebből következik, hogy ezen négy ív és négy gerincz hordására szükséges támasz is meglegyen a tövön, a hevederek számára négy erősebb, a gerinczekére (Diagonalrippe, ogive)

¹⁾ A lébényi templomot tüzetesen és jelesen írta le Essenwein, a nürnbergi német museumnak igazgatója, a bécsi „Mittheil. d. k. k. Centr. Comm. II. kötetében (1857. évf.); e bizottság szívességéből származnak fiametszeteink is. Essenwein nem említi templomunk francia eredetét, hanem, úgy tetszik, inkább német iskolából valónak tartja.

néggyöngébb, mi pillérünkben valóban megvan: miért is kitérjük, hogy templomunk már eredetileg is beboltozásra volt tervezve, ám- bár meglehet, hogy a boltot eleinte nem alkalmazták, hanem a hosszhajót, régibb szokás szerint, csak vizirányos, gerendás famenyezettel fedték be. De a három nyugati csarnok bizonyosan már eredetileg is volt boltozva, mit a toronycsarnoknak 136. ábra a) alatti gerincz és a torony közti csarnok b) alatti gerincznek már is átmenetkoru szelvénye két-ségen kívül helyez.

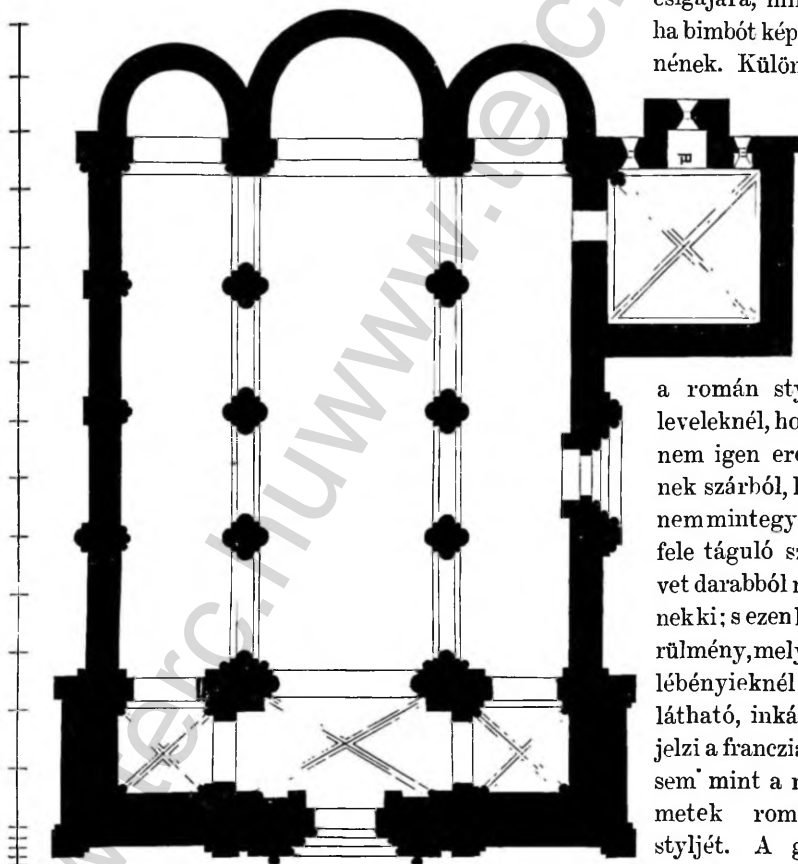
A tövek hengeralaku tagjait, daczára, hogy van kapitaelök, törzsük és lábuk, nem tekintik tőkéletes oszlopoknak; mert nem önálló, hanem a tővel összeforrt tagok és mert átmérőjük aránya a többnyire igen magas törzshöz sem oszlopszerű; ezért más nevet kaptak, midőn a németek, aránylagos vastagságuk értelmében

„Alte und junge Dinsten“-nek nevezik, mi öreg és kis gerinczhordóknak mondhatjuk, mivel azok fölött emelkednek a boltgerinczek.

A gerinczhordók kapitaeljét teszik: vállköve, a tulajdonképi oszlopfő és az ez alatti gyűrű. A vállkő (Kaempfer) rendszeren a román stílusban nem egyéb megfordított attikai láb-

nál; az oszlopfő áll két sor levélből, az alsó sűrűbb és kevésbé követi valamely létező növénynek alakját, stylisálnak nevezzük tehát; a felső sornak levele ritkább és inkább ragaszkodik meglevő természetes növényhez; levelei tetejökön mindig összecsomósodnak, emlékeztetve az antik kapitalek e helyen előforduló

csigájára, mint-ha bimbót képeznének. Különös

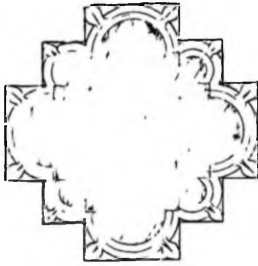

133. ábra.

a román stílus leveleknél, hogy nem igen erednek szárból, hanem mintegy lefele táguló szövet darabból nőnek ki; s ezen körülmény, mely a lébényieknél is látható, inkább jelzi a francziák, sem mint a németek román stíljét. A gerinczhordónak törzse egész ki-

terjedésében sima, a nagyobbaké rendszeren kevésbé szökik ki a fő-testből, mint a kisebbeké. Kivételt a simaságra nézve sokszor képeznek a kapuzati béléteknek díszített, sőt csavart faloszlopkái. Hol a henger össze van kötve pillértettel, ott átmérője nem keskenyedik felfelé, de ezen eseten szabadon álló oszlopnál elég gyakran áll be.

Gerinczhordóink külön lábon emelkednek (135. ábra); ezen láb az antik attikai láb módosítása, elferdítése, azonban az antik tagok

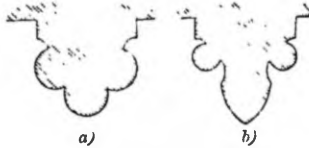
134. ábra.

egymás közti állását megtartják, úgy a legfelső és legalsó hengertag, mely horonyt foglal

135. ábra.

maga közt. A hengeralaku egész láb épszögű táblán nyugszik; és midőn itt a láb kerék

136. ábra.

peripheriája és tábla sarka közt üres háromszög támad, ezt kitöltendők, ide sarklevelet szoktak alkalmazni, melynek alakja annál durvább, minél régiebb. A lébényi sarklevél (139. ábra) már nevezetesen kifejldött alakot mutat.

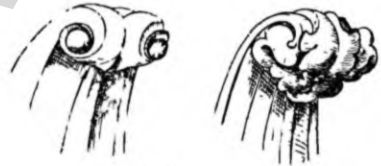
A templom belsejének keresztoszelvényét (Querdurchschnitt) mutatja 140. ábra, hosszszelvényének (Längendurchschnitt) részét 141. ábra. Az utóbbiban látjuk az apsis fölötti félkúpot és annak két ablakát (egészben három van), továbbá az alsó félkörű íveket, melyeket, mivel a középhajót a mellékestől elválasztják, választó íveknek „Scheidebogen“ neveznek, magasabb helyen látható a főhajónak későbbi boltja e hajónak tulajdon ablakaival. Keresztoszelvényünkön (140. ábra) észre vesszük,

mily módon emelkedik a középhajó a mellékesek fölött, és hogyan hágy az utóbbiak fél-teteje maga fölött még helyet a főhajó magas

137. ábra.

ablakai számára. A boltok itt projectióban csúcsíveseknek tűnnek fel, ámbár azok tulaj-

138. ábra.

donképen köríves keresztboltok. Csakis a nyugati három csarnoknak boltja csúcsíves.

139. ábra.

Vizsgáljuk templomunk nyugati homlokzatát (142. ábra). Ez három tagozatra oszlik: az iker-torony megfelel a két mellékhajónak, a középső

rész, melyben a főkapu nyílik, a középhajónak. Nevezetesek a toronyok támai (Streben); úgy kell azokat nevezni, mert sokkal nagyobb kiszőkesséssel bírnak, semhogy azokat még fal-szalagoknak tekinthetnők; de különböznek az utóbbiaktól azzal is, hogy emeletes osztályokkal bírnak; felső osztályában a tám még keskenyedik is; közép helyet foglalnak tehát el a támok és

fal-szalagok közt, vagyis átmenetet képeznek a fal-szalagtól a valóságos támhoz. Látjuk a tornyok alján még a félköríves frieset (Kleinbogenfries), mely hat-hat félköríves kiszökésben az alsó párkányzat alatt fekszik. Ezen tag igen jellemző a román stylben, ámbár, mint említve volt, nem annak találmánya. Nevezetes az is, hogy a tornyok alján nincsen ablak, mi az erődtornyok jellege, és ez azért van nehogy, a támadó ellenség itt bemenetet találhasson. Ellenben nagy ablakot találunk a tornyok felső kétemeletén, az egyik kettős, a felső épen hármás. Az ostromlottak védje innen történt, és az erődtornyok ezen szerkezete átment a templom építésre.

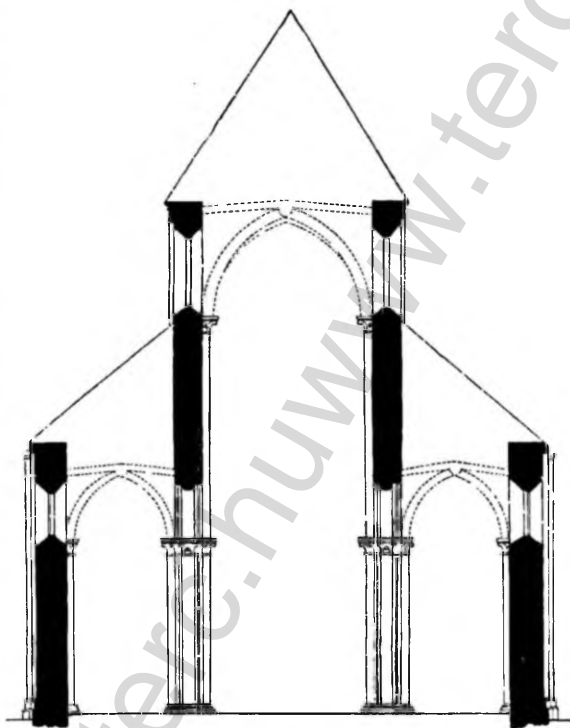
Az ablakosztályok választékát oszlopok képezik, melyek, mint a temploméi, el vannak látva kapitaellel, nyakgyűrűvel, törzsszel és attizáló lábbal, azonban különböznek vál-

köveikkel, vagyis nincsen is tulajdonképi vállkövük, hanem van e helyett különös rakvány (Aufsatz), melyre azért van szükségük, hogy e fölött fogadhassák a toronyfalnak nagy vastagságát, melynek közép mélyedésében állanak. A rakványnak tehát a falvastagsághoz mérve be- és kifelé kiterjednie, tágulnia kell, mint ezt 144. és 145. ábra mutatja. Ezen oszlopok kapitaeljei különbözők, de egészben oly alakúak, minőt tévesen köbfélének (Würfelkapitael, chapiteau cubique) neveznek; mond-

juk tévesen, mert e kapitaelnek nem erednek a köbből, hanem a félgömbnek négy oldalán tett elszelése által, köböt 145. ábránk csak két kapitaelje képez; ez volna tehát köbkapitael a többi gömbszelvényesnek ellenében.

A nyugati homlokzatnak főkapuzata fölött van egy kerek ablak, minőt a francia templomokban e helyütt mindennapi, csak-

hogy ott sokkal nagyobb szokott lenni. Ezt „rosace-nak“, Rosen- vagy Radfenster-nek nevezik; abban rendszeren küllöt alkalmaznak, mi rózsablatknak nevezhetjük. Későbbben ily ablak fölött még súlymentő csúcsívet is vontak, hogy ilyen itt még nem fordul elő, az épület nagyobb régisége mellett tanuskodik. Ezen rózsablat fölött csak szűk falrészek jelennek meg, melyek fölött az elég meredek orom emelkedik, mihez a magas hajó teteje támaszkodik. A középső osztály

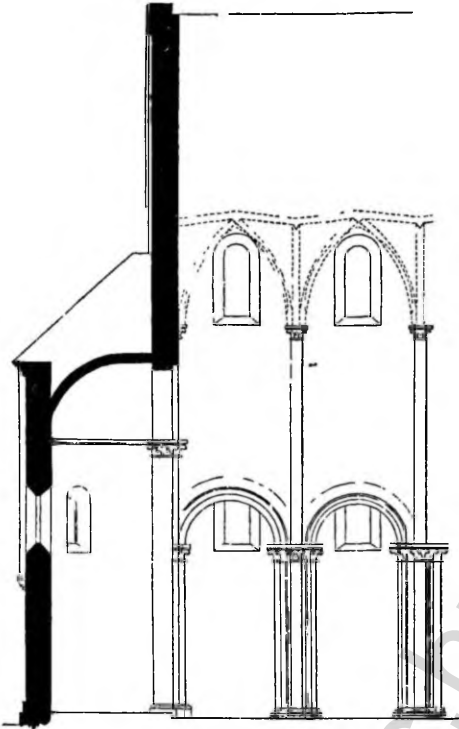
140. ábra.

felső részét tulegyszerűnek, csaknem dísztelennek kell mondanunk.

Annál díszesebb a kapuzatnak emelete¹⁾. Minden oldalán van négy-négy oszlopka, mely fölött ugyanannyi tagozott gerincz emelkedik (a francziák ilyféle ívet „Archivolte“-nak neveznek), körülvevén ívezetökkel az alattok

¹⁾ L. ennek rézmetszetét a „Mittheil. d. k. k. Cent. Comm. II. köt. (1857. évf.) II. tábláján 35. laphoz.

nyíló egyenes zárású felső kőszöböt és ez alatt az ajtó-nyílást. A felső kőszöb és az ívet közt van a félkörű mező „tympanum“, mely rendszeren domborműt vagy legalább falképet

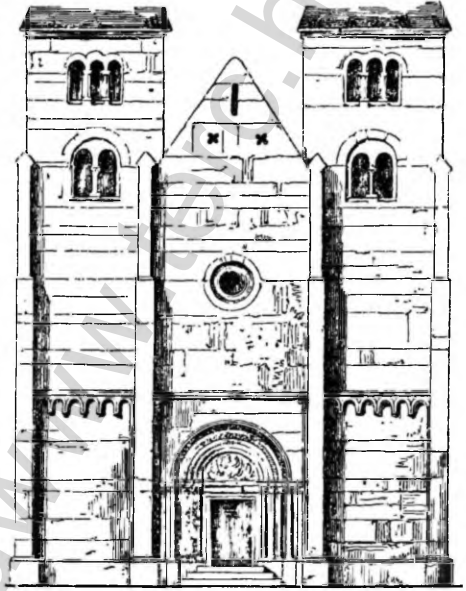

141. ábra.

mutat. Meglehet, hogy ilyen volt Lébényben is, de jelenleg még nyoma sem látható a sima és egyszínű mezőn. Mi itt is francia nemzeti tervező mellett szól az, hogy ezen alsó építkezés ismét körül van véve épszöggel, mely a középső támpok bal oldalán emelkedő fal-oszlopokon nyugszik. Épszögű párkányzata igen keskeny, és a tornyok félköríves friesével ugyanazon magasságban terjed el.

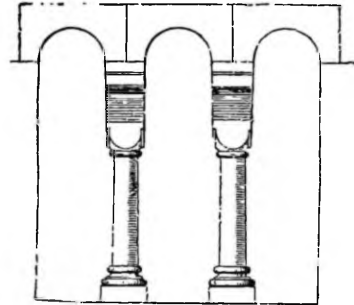
A kapuzat oszlopainak hat törzse, mint ezt a 146. ábra mutatja, egészen sima, csak a legszélső két oszlopnak törzse nyolczszögű. A kapitalek levelei a temploméihez hasonló nővényleveleket mutatnak; csak hogy a felső sor levelei még sokkal inkább szöknek ki, és

egyik oszloptól a másodikhoz terjednek el. Itt nem volt szükség különös tömörségre; mert itt az egész oszlop összeforr a tömör hátfallal vagyis kapubéllettel. Különös az, hogy a kapitalek felső és alsó levél sora

142. ábra.

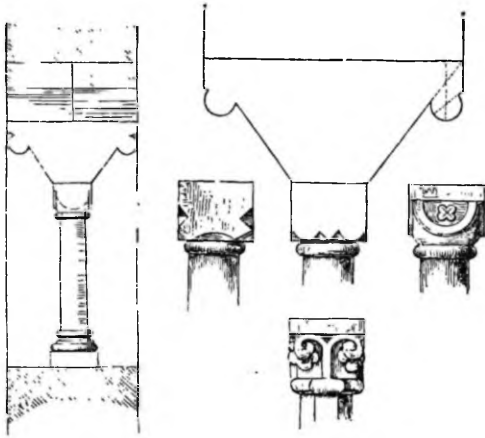
közt levélkoszoru vonul el, mely külön lemezken nyugszik. Az átmeneti stylre mutat a kapitalek vállköve; mert ez nem négy, hanem nyolczszögű; főtagozata a megfordított atti-

143. ábra.

záló oszlopláb, a törzs alatt a láb rendes állásban látható. De ha sima is az oszloptörzs, annál gazdagabban van diszítve a mellette

levő falfelület, melyen még az antikhoz hasonló volutákat is látunk, szóval az építés itt igen ízletes és finom.

144. ábra.

145. ábra.

147. és 148. ábránkon látjuk a szélső nyolcz-

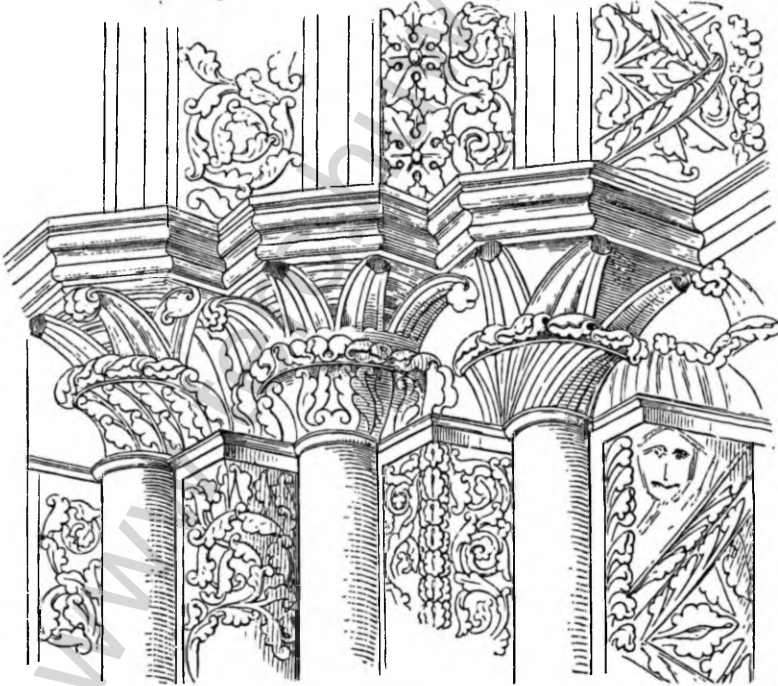
szögű kapuzatnak két kapiteeljét, s 149-kén azonoszlopét, mely a kapuzat épszögüke-
reténekkét oldalán áll.

Igen díszes a lébenyi templomnak keletihomlokzata, melyen látjuk: a két kisebb apsidiol közti főapsist, a

sanctuarium külsejét, (Chor, choeur); látjuk a középhajónak magasabbra emelkedő egye-

nes falát, melyhez támaszkodik a két mellék-hajónak felteteje (Pultdach); végre látunk két, a mellék-hajón kiszökő tagot, mely, mint a tornyokon előforduló hasonló tag, középhe-lyet tart a fal-szalag és a valóságos tám közt.

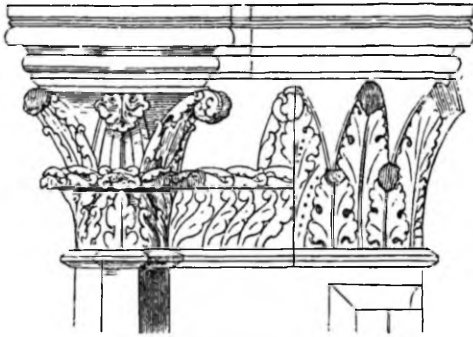
A középhajó magas apsisa három ablakának oldalán négy fal-oszlopka szökik ki a félkörű falból (151. ábra). Ezen oszlopok lába, kapiteelje és vállköve styljében egészen hasonló a többi templom oszlopkáinak vagy gerincz-hordóinak ugyanazon nevű tagok styljéhez és alakjához. 152. ábránk az apsis-oszlopkának lábát adja, amint ez felemelkedik az ablakok alatti gyámköként szolgáló párkányzat. Az oszlopok közt látjuk a román építészetet jellemző félköríves frieset, melynél észreveendő az, hogy nem, mint másutt a kapitealeken nyugszik, hanem a kapitealek oldalán egyszerűen el van metszve, s így a kapitealek

146. ábra.

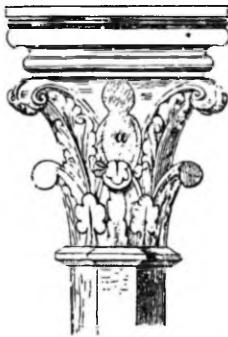
mintegy mélyedésben fekszenek. Más sajátága ezen friesnek az, hogy, mint a) b) c) d) szelvénye mutatja, nevezetesen kiszökik a falon, holott rendesen laposabbszokott lenni; a mellék-apsisok, vagy apsi-diolokfrie-se különbözik a főapsistól, mint ezt ábránk c) d) betűs szelvényén látjuk. Állítják, hogy a fél-

köríves fries, mely allján nem elvágott, hanem szintén félköríves, osztrák provincialismus; azonban ily alaku fries másutt is fordul elő,

147. ábra.

alig mondhatni tehát Austria sajátságának. Az apsisnak faloszlopai közt nyiló három

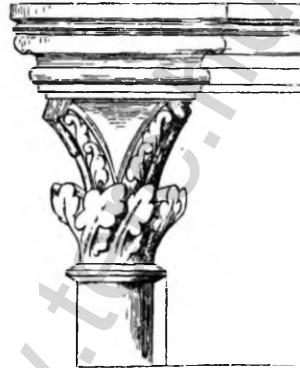

148. ábra.

ablak, valamint számára, úgy alakjára nézve is rendszeres.

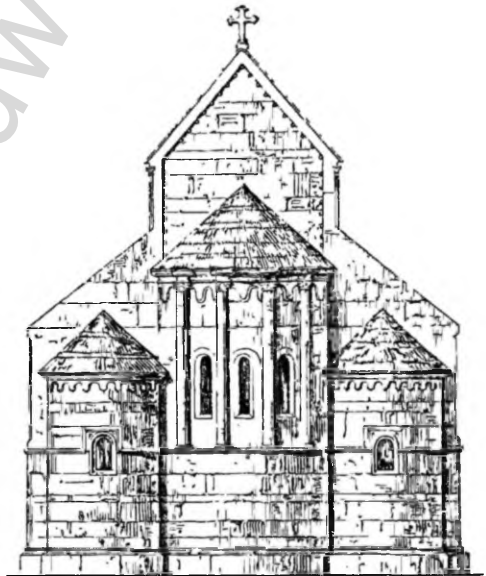
Nevezetesebbek a főapsisénél az apsi-diolok ablakai, részint bélétek igen dús tagozata, részint azon mód után, melylyel itt a főapsis oszlopainak alatti párkányzat a kerek zárásu ablakot épszögével bekeríti. Törött utján a párkányzat megváltoztatja szelvényét, mint ezt 153. ábránk mutatja. Feltűnő, hogy templomunk igen jó constructiójának és szorgalmas befejezésének daczára, az ablakok ívei, valamint itt, úgy a hajókban sincsenek rendszeresen építve, azaz, hogy azoknak félköreit nem ékkövek (Keilstein) szerkesztik, hanem

két vizirányosan elhelyezett kő találkozik az űrnek zárása helyén, és abba egyszerűen van vágva az ezen űrt elzáró félkör.

149. ábra.

Sajátságosan díszítve van még a főapsison túlemelkedő középhajónak egyenes fala és orma is. Itt látunk szélső párkányza-

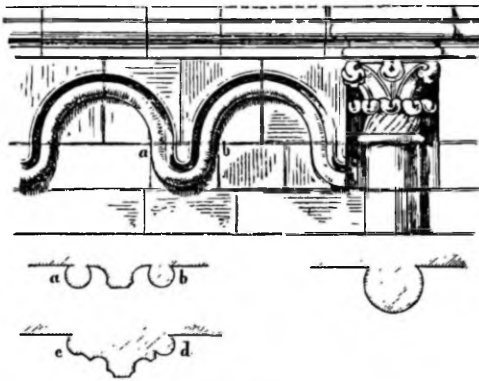

150. ábra.

tot, mely lemezből, fél-hengerből és horonyból áll, ez alatt pedig a fal sarkának kivágásában (en creux) faloszlopka jelenik meg. Párhuzamosan ezen párkányzattal az ormon és alatta

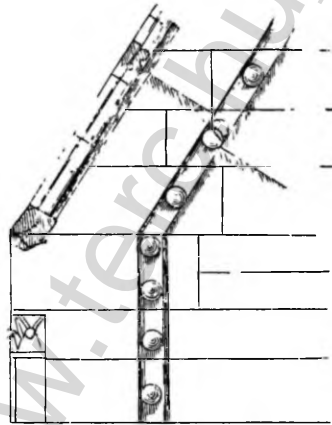
egyenesen folytatva van sekély horonymélyedés (Kehlung), melyből sűrűn rakott golyók

telő tagok, melyekkel körülfogott minden mezőben egy-egy ablak nyílik. Az általános talap párkányzata áll egy hengertagból, le-

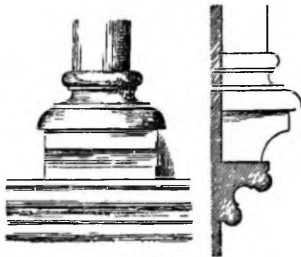

151. ábra.

kiemelkednek. Ugyanilyen mélyedéssel találkozunk a templom hosszhomlokzatain is, azon-

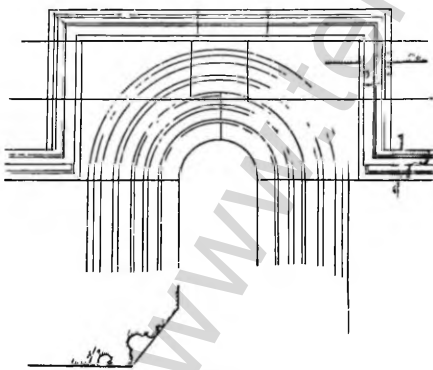
154. ábra.

152. ábra.

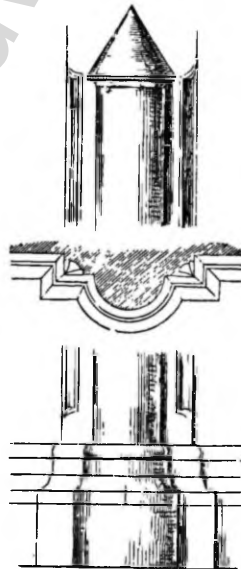
ban itt a golyók csaknem mindnyája kitört. A templom északi és déli, azaz hossz-

mezből, félhoronyból és ismét lemezből. Ezen párkányzaton emelkedik az említett keretelő tagozat, állván félhengerből és két oldalmélye-

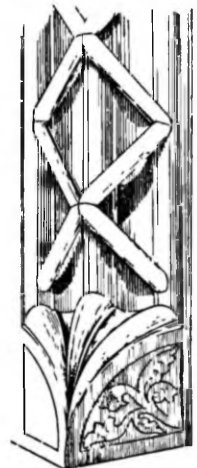

153. ábra.

homlokzatán, első sorban nevezetesek a táмок és fal-szalagok közt középhelyet tartó kere-

155. ábra.

156. ábra.

désből, melyből hajdan szintén golyók emelkedtek. A félhenger fent félesűrűk kőtetővel végződik. A fő- vagy koronapárkányzat nem

létezik többé. Az ablakok igen keskenyek, de megvannak a templom éjszaki oldalán is, hol kisebb templomainkban gyakran hiányoznak.

A templom déli oldalán, a nyugatihoz hasonló díszkapuzat látható, egészben egyszerűbb, hanem nevezetes az itt másolt (156. ábra) tagja után. Fülkefele mélyedésben állanak, s ezt keretelik félhengertagok, melyekhez ismét dőlt négyszögöt (Raute) képező hengerek csatlakoznak. Ezen tagok alól és felül görbitvék, hegyesen végződnek.

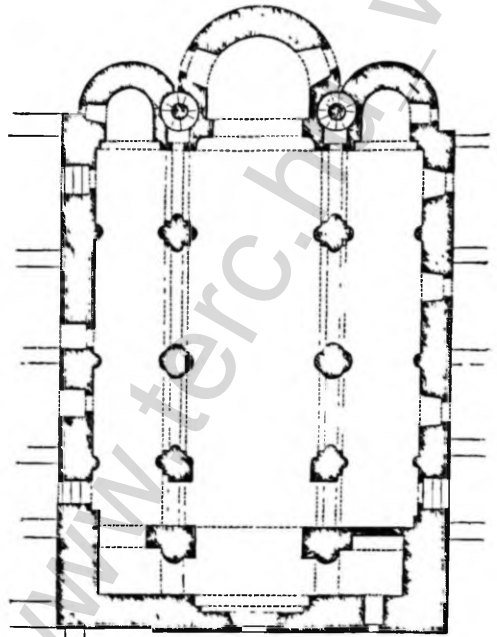
A dőlt négyszögök egészen szabadon vannak kidolgozva, s így hatásos árnyékot vetnek az alattok levő mélyedésbe. Ezen alakzás az átmeneti korban szokott előfordulni, melyet sajátságának tekinthetünk. Találták ezt a budavári plébánia-templomnak déli kis kapuzatán is, mely századokig volt eltemetve az elfedő falazás alatt, de látunk hasonlót a bécsi sz. Istvánféle egyháznak ugynevezett óriás kapuzatán és más egykoru templomokon, úgy Francia-, mint Németországban. Kidolgozása igen haladt, ügyes technikát tételez föl, minővel a romanismus csakis legmagasabb polezán birhatott.

Ide csatoljuk néhányát azon magyarországi templomoknak, melyeknek hasonlósága a lébényivel, de más részt tudva levő eredete vagy részleteik alkotása a mellett szól, hogy a lébényi egyház mintája után épültek. Talán a legrégebb ezek közt volt:

A kaplonyi (Szabolcs m.).

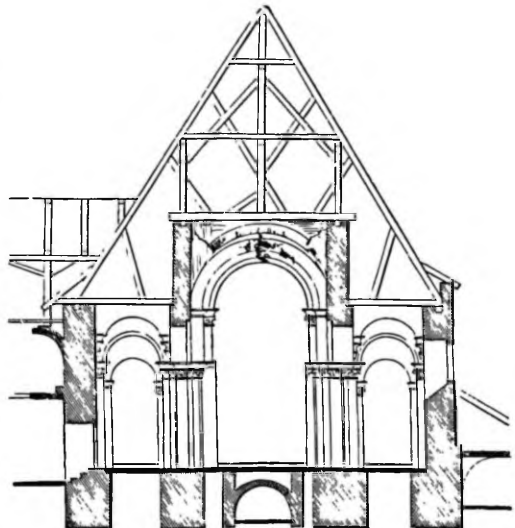
E templomot ¹⁾ legujabb időben, igen rongált állapota miatt, újraépítették, csak körfalai maradtak meg; azonban Ybl építész itt adott rajzát közzétették a „Mitth. der k. k. Centr. Commission első (1856 évf.) kötetében, hol azonban az egyház nem Kaplonyon, hanem tévesen N.-Károlyban létezőnek állitattik. Ha rajzunkat az egynemű lébényi egyházzal 133.

¹⁾ L. 157. és 158. ábránkat.

157. ábra.

és 140. ábra adott rajzokkal összehasonlítjuk, feltűnő a két épületnek szembeszökő analo-

158. ábra.

giája. Mi azonban a kaplonyit újabbnak tartani kényszerít, az, részint nagyobb távolsága az emlékszerű építészet középpontjaitól, de még inkább a kettős lépcsőház a főapsis oldalán, mely egyházunk sajátságai közé tartozik, és azt is gyaníthatja velünk, hogy az apsiolok fölött toronyféle emelés legalább tervezve volt, minő hasonló körülmények közt megvolt sz. Adalbert esztergomi metropolisában. Fuxhoffer-Czinárnál a kaplonyit, mint zárdatemplomot nem találjuk említve, mégis elrendezésének hasonlatossága a lébényivel és stjljéből kitetsző régi kora nem hágy semmi kételkedést, hogy e templom is Magyarország három legrégebbi rendje egyikének tulajdonítandó.

Az aracsi t. (Torontál m.)

E templomot a Monasteriologia eredetileg a benzéseknak tulajdonítja, és alapítását helyesen a XIII. századba teszi. ¹⁾

Ezen alapterv feltűnőleg hasonlít a lébényi templom alaptervéhez. Lényeges eltérés, melyet különben az alapterven nem vehetni észre, az iker torony hiánya és az egyetlen torony áttétele az éjszaki mellékhajó keleti osztályába; e torony azután, az alatta levő osztály idomának megfelelőleg, nem négyeges, hanem kelettől nyugatra hosszukás, de felső emletén mégis rendszeres nyolczszögbe volt törve. Volt-e analog torony a déli oldalon is? E kérdésre inkább nemmel felelhetni; mert itt a hosszfal fél lábbal gyöngébb, mint az éj-

¹⁾ Exstittisse Abbatiam de Aracha seculo XIII. post invasionem Tartarorum, indubium est; nam in Synodo Strigoniensi anno 1256, celebrata post Festum S. Martini post paucos alios Abbates subscriptus legitur Nicolaus de Aracha. Quam Abbatiam, cum cuicunque alteri Orlini tribuendi fundamento careamus: eam illi Benedictinorum assignamus; cujus Ecclesia seculo XIV. Fratribus Minoribus collata. (Monaster. I. 294. l.) Leírtam az „Arch. Közl. VIII. k. I. füzetében; hol romjainak távolvi képét is áltam rézmetszetben.

szaki. Egyébiránt nem tagadhatni, hogy az aracsi építész sokkal bátrabb volt a lébényinél, hogy templomát eredetileg nem csak tervezte, hanem befedte is boltozattal és hogy épülete osztályait sokkal hosszabbakká vagy tágasabbakká tette a lébényieknél. Mindebből kiviláglik, hogy az aracsi templom, alkalmassint több évtizeddel ifjabb a lébényinél, de másrészt mégis hihetőleg még a tatárjárás előtt épült. A vidék kőanyagot nem nyujtván, a templom zömét téglából építették, csak a dísztagok és a tövek ruházata (Verkleidung) áll faragott kőből. A tő kétféle, egyszeri octogon (két pár) és díszesebb féloszlopos tőpár az első osztály keleti végén; és ezen tőpár díszesebb voltánál fogva vagy kereszthajót akar legalább jelenteni, vagy pedig hosszszentélyt; mindenesetre e tő-pártól az apsis felé terjedtek el a szerzetesek helyei.

Az apsisokon kívülről, mint Lébényben, féloszlopok voltak díszül alkalmazva, ezen féloszlopok a főapsist öt részre osztották. Másutt a nyugati előminták példájára az apsisok félkúpját csörök alaku fa-fedellel betetőztették; itt ellenben, keleti szokás szerint, a kőanyagú félkúpot fa-födél nélkül hagyták, legalább ily födélnek semmi nyoma nincsen a homlokfalon.

A kapitalek állapota általán igen megrongált, mindamellet a stylisült növény természetű mintájára még ráismerhetni, és ez vagy a sóska (rumex acetosella) vagy a czi-nadonia (chelidonium majus) levele, hanem úgy átidomítva, hogy a levél végén erős és alkalmasint nagyon kiszökő bimbóvá foglaltatott össze. Azon kapitael, mely a főapsis és déli apsiol közti faloszlopot koronázza, még emberi alakot is mutat kiemelkedve, a levéldíszén, szétterjesztett karjával a fölötti emelkedő válkövet tartva. Az alak igen megrongált állapotú. Több alakos kapitael nem maradt meg.

Nevezetes a nyugati homlokzat nagy rózsaaablaka, melyen még béléte nyomai is

láthatók; de nem tudjuk, birt-e valaha küllővel. A főhajó magas ablakai igen keskenyek, és igen magas helyen kezdődnek, faragott kőruházatu bélétek igen egyszerű. Díszesebb ezeknél a torony két ablaka, kettős osztályuk fölött itt már tompa csúcsívet látunk.

A főkapu egészen eltűnt, csak annyit tudhatunk, hogy béléte nem igen szökhetett ki a homlokfalon; általán véve templomunk kiszökései csekélyek, csak keleti részén volt tám alkalmazva.

Mondják, hogy az arabsi templomrom az 1863. év dec. 13-án sokkal jobb karban volt; midőn ugyan is Lucza napján, rendkívüli szélvész ledöntötte mellékhajó falait és tornyának felső részét, most a rom elkerülhetlen és tökéletes veszte felé közeleg; mert nincs ahhoz közel fekvő helység, melynek számára parochialis templommá lehetne alakítani.

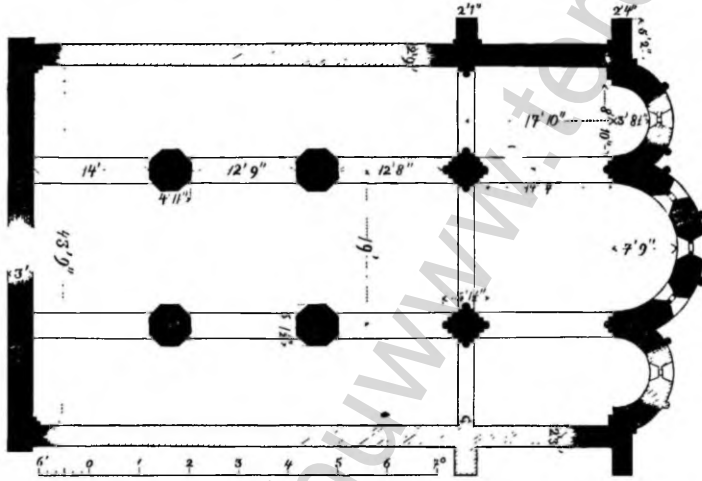
A jáki t. (Vas m.)

Ezen benzés apátsági templom a magyarországi késő-román egyházaknak gyöngye, de megbecsülték is szomszédaink, midőn igen nagy mérvű rézmetszetekkel illusztrálva kiadták a bécsi régészeti bizottság évkönyvei (Jahrbücher) I. kötetében, és jeles réz- és fametszetekkel illusztrálva a „Mittelalt. Kunstdenkmale d. österr. Kaiserstaates“ I. kötetében 1858-ban.

A pompás épületnek keletkezési kora leg-

ujabb ideig ismeretlen volt, míg Ráth Károly nem találta fel a „Győri füzetekben“ közzétett azon okmányt, melyben tanukról volt szó, kiket a jáki templomban, 1256-ban ennek ünnepélyes felszentelési napján „in consecratione ipsius monasterii“ feleskettek. A jáki egyház a magyarországi késő-román vagy még inkább átmenet stül templomok, valamint legdíszesebbje úgy legifjabbja is. Ezen

adat azért is igen érdekes és fontos, mert ismerete előtt hittük, hogy a tatárjárás 1241-ben hárt képezett, melyen tul román, melyen innen csúcsíves stylben építettek nálunk. Ezen adat a dömölki tem-

159. ábra.

plomnak 1252. évét, a min ez előtt kételkedni kellett, igazolja és erősíti. Másrészt, ha a jáki templomot a tatárjárás előtt megkezdetnek tesszük fel, a tatárjárás alatt nem enyésztek el régibb templomaink; és valóban fenmaradt ezeknek szép száma. A barbárok az egyházakat csak kifosztották és felgyújtották, hanem sajnálták a munkát, melyet azoknak teljes lerombolása követelt. Ily alapos lerombolás csak a mult században és a jelennek elején állott be, midőn a régi emlékeket új építkezésre használható kéznél fekvő kőbányaként tekintették.

A jáki templom elrendezésével egészen a lébényinek rendszerébe tartozik; itt is a hosszhajót négy pillérpár elosztja három hajóra, a tornyok alatti két csarnok épen úgy nyílik, mint Lébényben, a két mellékhajóba,

hiányzik itt is a kiszökő, sőt általán a kereszt-hajó, csakhogy a félkörű apsis előtt hosszszentélyt látunk, és hogy a pillértő egyenlő nyolcz gerinczhordó féloszlopból van szerkesztve.

Nemcsak a főapsisnak, hanem minden apsidiolnak is van három ablaka. A középhajó magassági aránya, épen úgy mint a lébényi templomé,

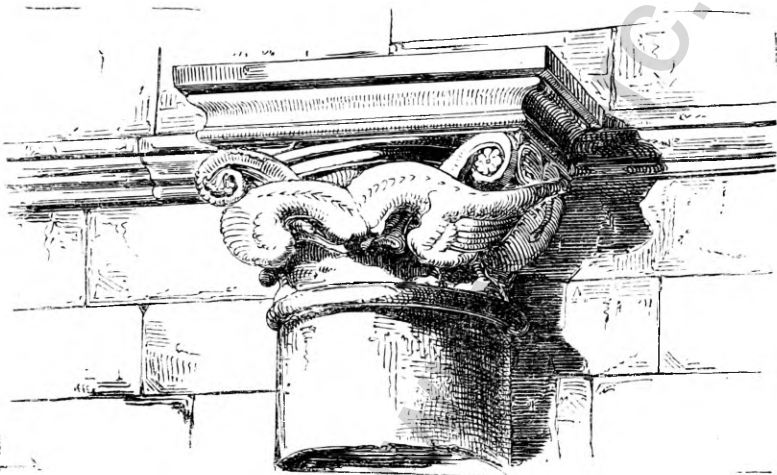
megfelel a csúcsíves stylnek, ámbár itt mindenütt csak körívvel találkozunk. Sem a fősem az északi mellék-hajónak nincsen ablaka, mi elég meg-

lepő pompás építményünkön, mely már eredetileg boltozásra volt tervezve, ámbár a mostani bolt nem az eredeti; egyik mellék-hajójában még a pillértő is újabb korból származik.

A pillértő kapitaeljei alacsonyak ugyan, hanem igen kies alaknak, vannak alakosak is, az u. n. chapiteaux historiés, mint az itt másolt, melyeken az állatok szabatosággal faragvák. Eitelberger is nagyon dicséri e kapitaeleket, midőn azokat a legszebb románok közé sorolja.¹⁾ A váll-kő új, legalább keces hajlásában új tagot, a karniest, mutatja, és az oszloplábon is a mély francia horonyt vesszük észre.

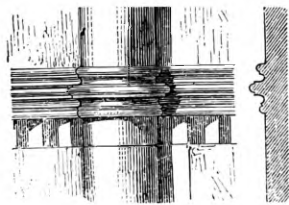
¹⁾ Ein deutliches Bild der Kapitaelbildung gibt die Halbsäule, welche an dem Pfeiler des nördlichen Thurmes erhalten ist, sie zeigt ein vortreffliches Thierornament, das in seiner technischen Ausführung zu den schönsten romanischen Ornamenten gehört. (Mittelalt. Kunst-lecken I. S. 84.)

Pompásnak mondható a templom keleti homlokzata dúsan feldisztat három apsis félkörével. A középső nem emelkedik ugyan a főhajó magasságáig, hanem mégis sokkal magasabb a két mellék-hajó apsidiolainál úgy, hogy magassága két részre van osztva közbeeső közép párkányzattal (161. ábra). E pár-

160. ábra.

kányzat mintegy kettős atizáló lábat képez, melyben a gyöngébb hengertag allján ismételtetik. Körülveszi a falból kiszökő oszlopkát, mely az apsis magasságában öt részre osztja, és gyűrüt képez ezen oszlopkán, minő igen jellemző a kifejlődött román stylben. Az oszlopkák lába is keces alakú, és nevezetes arról, hogy talapja canellirozva van, mi burgundi eredetre mutat;

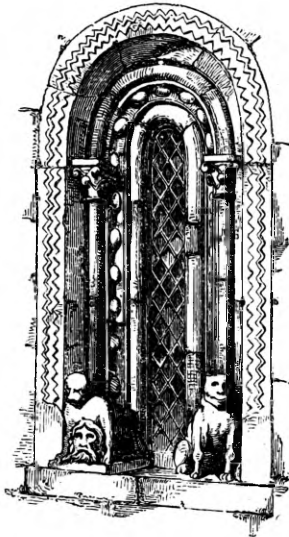
161. ábra.

mert Burgundiában látjuk folytatva az antik oszlopcanellirozásnak gyakorlatát. Egy némely oszloptő alatt az ugynevezett gyémántdísz is fordul elő, melyet az átmeneti styl különösen kedvelt.

Az apsis osztályában, a közép párkányzat alatt, sekély fülkét látunk, melyekben haj-

dan dombormivű alakok voltak elhelyezve, ma csak töredékeikben léteznek.

Az apsisnak felső osztályába van törve a szentélynek három ablaka, melynek középső-

162. ábra.

jét 162. ábra mutatja. Első helyen nevezetes a két majomféle alak, melyeknek egyike ember-

főt tart előlábai közt, mi jelképes értelmű és nem csupa ékesítés: rendszeren a gonosznak erejét az ember fölött jelenti. A keretelés fölötté gazdag, és soktaguságá-

val összeszorítja az ablak tulajdonképi üret; van itt hengertag, horony golyódíszszel, belső fal-oszlopka és zigzaggal ékesített szalag vagy lemez. Az egész ablak ismét a már érin-

tett két külső fal-oszloppal van összefogva, melyek három gyámkövön emelkedő löherívecskét foglalnak maguk közt; végre ezek fölött következik a dúsgazdag koronapárkányzat.

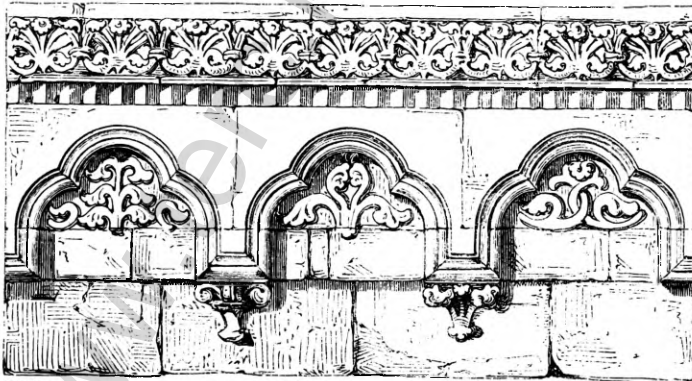
163. ábránk adja e löherívecskéket, változó díszeivel és azok fölött először a fűrészfrieset, e fölött a karniest kitünő kecses lombékesítésével, a legfelsőbb tag egyszerű lemez. A 30 és fél láb magas apsison tuemelkedő főhajónak homlokán látunk rózsaaablakot, s e fölött öt félkört lépcsőzetes emelkedéssel; tehát itt is díszes elrendezést.

Az apsidiolok magassága csak 17 és fél lábnyi, mintegy a főapsis középső párkányzataig érő.

164. és 165. ábra az apsidiolok két fal-oszlopaát adja; ezek felülete is oszlopok által mezőkre van osztva, melyek közt mindegyiknek három, valamivel egyszerűbb, hanem mégis igen díszes ablaka nyílik.

166. és 167. számban látjuk a faloszlopok lábát szemközt és szelvényét; erről is mondhatjuk, hogy inkább a Francia, semmint a német iskola teremtményei.

Az apsidiolok koronapárkányzata (168.

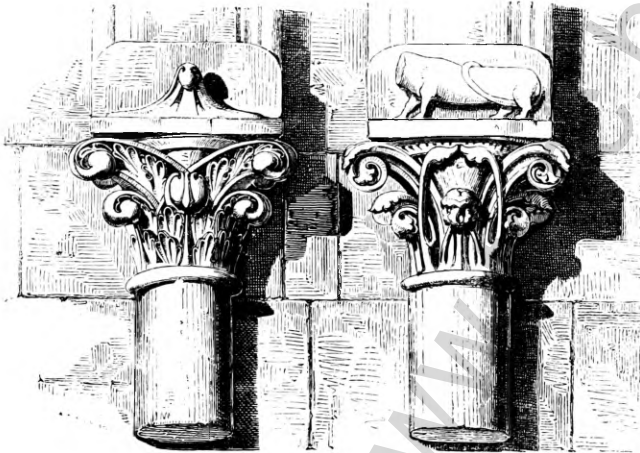
163. ábra.

168. ábra) csak keveset egyszerűbb a főapsisénél; legfelsőbb tagja lemez, ez alatt van törött pácza a felső és alsó sorban, a középsőben saktábla, következik a rendszeres fűrész-

fries és ez alatt a félköríves, melynek minden félkörében más-más növénydíz mutatkozik. Az egyik apsidiolnak bemélyedt fülkejében az itt adott dombormivű mellkép látható; szakállas

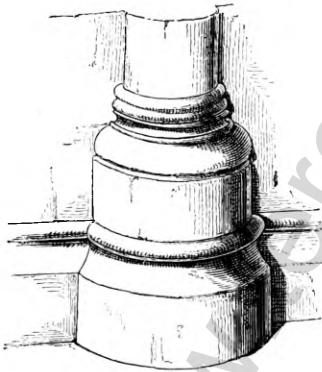
férfit, ki balkezében liliumhegyes sceptrumot tart, jobbjával felemeli ruháját, mely alatt két béka kikandikál;¹⁾ jelképes ábra, melynek határozott értelmét megmagyarázni eddig nem sikerült; ámbár hasonló képek igen számosan fordulnak elő a középkor egyházain.

A templomnak hosszoldalai is díszesen vannak mezőkre osztva a keleti homlokzathoz hasonló fal-oszlopokkal. Az északi hosszoldalnak egyik nagyobb mezeje ismét kisebb mezőre van osztva, melyben 170. számnak

164. ábra.

165. ábra.

166. ábra.

domborműve látható: ismét szakállas férfit, ki növénylevélbe végződő két sárkányféle állatnak nyakát szorítja. Ezen előadás analog az előbbivel, és pontos jelképes magyarázata szintén foglaltatja a középkori régészeket.

¹⁾ Lásd 169. ábránkat.

A nyugati homlokzat díszes volta megfelel a keletiének. Templomunk igen tömör ikertornya közt nevezetesen kiszökik a főkapuzat, melyet sok tekintetben a bécsi sz. István

székes-egyházának u. n. óriási kapuzatával összehasonlíthatni.¹⁾ Rendszeresen a két torony apróbb részletei különböznek egymástól, Jákon egyenlők; négy osztályra van osztva az ikertorony, az osztályok fűrész-félköríves-fries-

párkányzattal elválasztva: az alsó emeleten csak részfele szűk ablak töri át a tömör falat; a második emeleten van ugyan nagy rózsza, hanem keskeny nyílásokkal, melyek a rendes küllő közti réseket pótolják; a harmadik és negyedik emeleten egyaránt oszlopkával két részre osztott keskeny ablakot látunk; a csűröktető uj.

Legdusabb minden tekintetben a nagy kapuzat, melyen észrevehető a mesterek törekvése tömörebb román ékesítő tagoktól átmenni könnyebbekre,

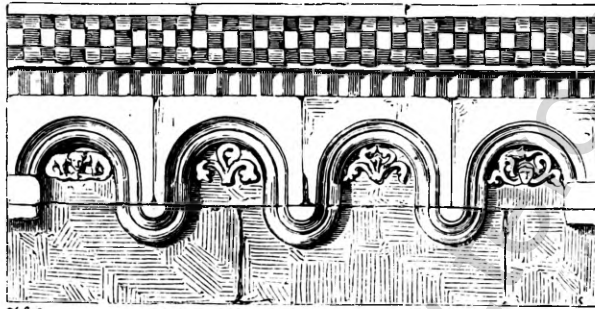
167. ábra.

¹⁾ Díszes, Hieser építész rajzai után készült rész-metszetben adják a „Mittelalt. Baudenk.“ a jáki templom külsejét; jelen munka pedig ugyan e külsőt photographiai képekben mutatja IV. V. VI. és VII. tábláján. A photographiát Beszédes készítette Esztergomban.

a mint ezek inkább s inkább a templomot és a tulajdonképi ajtónyílást megközelítik ; kívülről megjelenik vastag, egyszerű maeander, arra következik a még a falba faragott zizzag, melyet követi a könnyű, egészen szabadon kiszökő zizzag, megváltozott alakban, minőt az ujonnan fel-födözött budai vár parochialis templomának déli kapuján is látunk. A kapubélletet, — minden oldalán, — hat oszlop képezi, melynek külsője phantasticus négylábón emelkedik, töve díszes, de a leg-

Krisztusnak mellképe. Maga a kapuzat ívezete részben félkörű, részben igen tompa csücsívű. Kapuzatunk ívezete fölött van, mi nálunk elég ritka, épszögü orom és ennek és az ívezet

(archivolte) hegye közt kettős kisablak, és ez alatt tizenegy, egymástól oszlopkával elválasztott fülke. A legmagasabban Krisztus áll, jobb-jával áldva, baljában könyvet tartva, jobbra-balra Krisztustól öt-öt, szintén könyvvel ellátott apostol, a tizenegyedik és tizenkettedik, helyszüke miatt, a

168. ábra.

169. ábra.

170. ábra.

közelebbi párnak töve ismét sima és a tő-díszesítés ismét csak a belső oszlopknál foglal helyet. A kapitaelek fölött az ó-keresztény építészetben szokásos, a doriai echinustól elkorcsosodott nehézkes rakványt látunk, melyet az erős ívezet fogadására szükségesnek tartottak. Az egyenes zárású osztatlan ajtó fölötti félkör-mezőben, mandorlában, melyet két angyal tart, megjelenik az áldását osztó

két toronyba mélyedett fülkébe jutott. Az orom fölött látunk két kettős szűk ablakot, és ezek fölött a toronyénál kisebb, hanem hasonló áttörésekkel ellátott rózsablakot. A magas orom, tatarozása alkalmával, elvesztette koronapárkányzatát, de megtartotta a keleti orommal analog félköríves fries díszét. Valamint a bécsi óriási kapuzat és az e melletti homlokfalon, úgy Jákon is előfordul

nak majd fülkékben, majd szabadon álló szoborművek: embermellképek, négylábúak, különösen oroszlanok, szóval itt mindenütt minél gazdagabb díszítés után törekedett a mester, és talán az utána következő építészek is úgy, hogy a jáki templomban a késő román és átmeneti kor stíljének egyik legpompásabb példányával birunk.

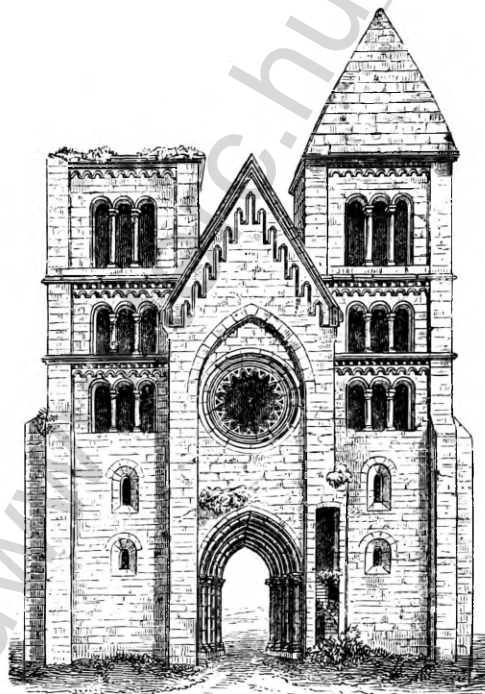
Zsámbék. (Pest m.)

Zsámbékon van igen nevezetes templomromunk, mely egy premontrei zárdához tartozott.

Itt a lébényi általános elrendezés és köríves-alakzás mellett már is oly idomokat látunk, melyek a teljesen kifejlődött csücsíves stílnak sajátjai; e templom tehát az átmeneti kort igen jellemzőleg képviseli; midőn a jákinál több lépéssel közelíti meg a középkornak legkiválóbb építészetét. Építkezési ideje ismeretlen; a „Monasteriologiából“ csak annyit tudunk, hogy 1258-ban a premontreiek e nevezetes birtokadományt nyertek, ¹⁾ meglehet tehát hogy ennek folytán zárdájukban rendkívüli változtatások történtek. Franciaországban hasonló stílyú építmények már a XII. században fordulnak elő, a Rajnán a XIII. első évtizedeiben; ha a stíly hazánkban fejlődött volna, a zsámbéki templomot ifjabbnak kellene tekintenünk a jákinál, de tudván, hogy hazánkban a kora-román alakzatokat használták egyidejűleg a késő románokkal és az átmenetiekkel, a zsámbéki templomnak építési évét a XIII. század csaknem első hat évtizedében kereshet-

¹⁾ Ad Ecclesiae dotem pertinebant praedia : Pátka Szerdahely, alias Keuzrekezy ; Répás, circa Hathalom ; tertia pars terrae Samboch, et medietas silvae eiusdem, per praedecessores Comitis Cynardi de Zolga-Győr (Geur), Magistri Smaragdi Praepositi Albensis electi Colocensis, et Gyleti fratris eorum anno 1258. consentiente Bela IV. Rege donata. (Monaster. II. p. 58.) A templomról szól Eitelberger a „Mittel.Denkml. I. kötetében. honnan 168. és 169. ábráinkat vettem.

jük, még pedig, ha a zárdá lakosai közvetlenül Franciaországból jöttek, korábban, ha Németországból jöttek, későbbben.

171. ábra.

A lébényi és jáki egyházak fölötti haladás, a zsámbékinál mutatkozik, legalább kívülről polygonnal zárt szentélyében, az osztályok határai közt jól elhelyezett, és nevezetesen kiszökő támain, de főképen az ikertorony alljának mesteri elrendezésén, és a két torony közti kapuzatnak igen nevezetes kiszökésén.

172. ábránk adja ezen nevezetes templomnak romját Feszl Frigyes építész egyik ¹⁾

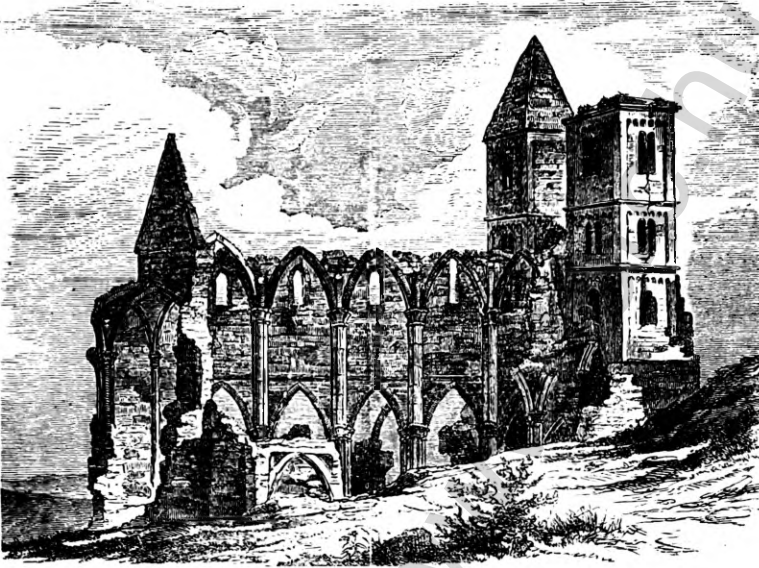
¹⁾ Feszl Frigyesnek különös kedvelt tárgya volt a zsámbéki rom ; ő ezt igen sok és igen csinos aquarellekben lefestette, melyek egyike az 1873-dik bécsi világtárlaton is szerepelt. Magam Gerster építésszel több ízben felmértem az egyházat, és annak és a kassai Erzsébet-templom méreteiből sikerült a középkori mesterek arányosítási törvényét és alkalmazási módját megtalálnom.

igen sikerült rajza után, melyből látjuk, hogy az egyház belsejében már mindenütt a csúcsív van alkalmazva, de a közép-hajó magas ablakai még megtartják a félkör-zárást; az egyik toronynak megmaradt siskája itt hívebben van adva, mint 171. ábránkon, mindkettőn látjuk, hogy itt még nem bontakoztak ki a nehézkes román torony-építészetből.

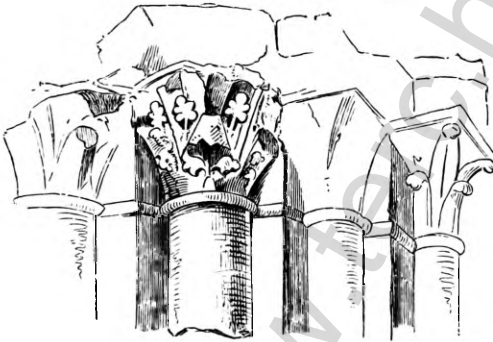
öreg gerinczhordóból, és két kisebb oszlopból, mint gyöngébb gerinczhordóból áll. Itt is még a román styl az uralkodó.

Igen nevezetesnek mondhatjuk a 171. ábránkon rajzolt nyugati homlokzatot. Az ikertorony, mint érintém, még a nehézkes alaku román, mindnégy emeletén

172. ábra.

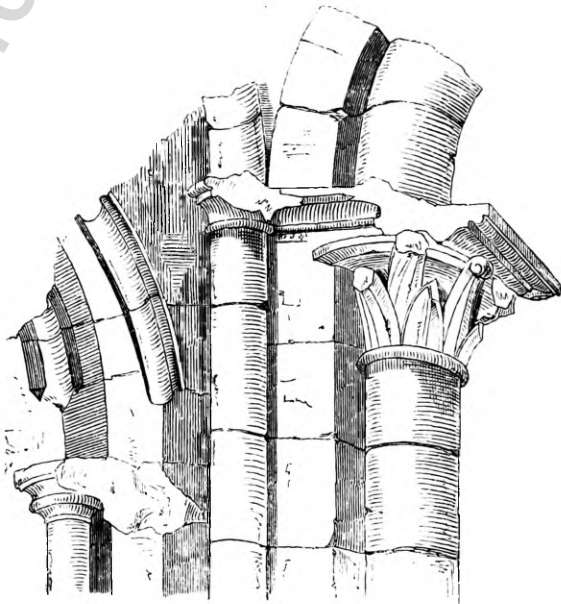
megtartja a tömött négyszögöt és nem törik

173. ábra.

173. és 174. ábránk előadja a tőpillér oszlopai kapitaaljeinek mostani állapotát; nagyon megrongált ugyan, hanem azon mégis meglátszik a francia iskola, ugy szintén a 175. sz. oszlop- vagy pillérlábon is.

176. ábránk a fal-pillérek vagy pilasterek alaptervét mutatja, mely nagyobb vagy

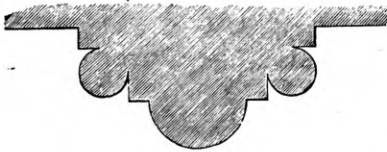
174. ábra.

még a könnyebb nyolczszögbe. Alsó emeletének két egymás fölötti ablaka, tág ugyan kívülről, de belső üre csak lőrésféle keskeny ürrrel bír.

A többi emeleten két oszlopával elosztott hármast ablakot látunk. Mint ezt 175. ábránkon láthatni, a torony oldal-ablakai egyszerűbbek, csak kettősek. Itt észrevehetjük azt is, mint tudták megegyeztetni a tornyok igen vastag falait az ablakot osztó oszlopkák gyöngöseségével: állították egy középső, a fal vastagságát ke-

175. ábra.

176. ábra.

resztülmetsző keskeny falnak két végére egy-egy oszlopkát, mely körülbelül az antik u. n.

„Ante-aknak“ megfelel. Az emeletek fűrész- és félköríves friesszel vannak elválasztva egymástól; a toronynak már nem csekély táma csakis a második emeletig e-

177. ábra.

melkedik. Az ikertorony közti osztály ismét inkább közelíti meg a csúcsíves styl szellemét. Nagy kapuzatának oszlopbéltől hordott ívezete tompa bár, hanem mégis csúcsíves; kár, hogy annyira meg van rongálva. E kapuzat fölött látunk nagy rózsza-ablakot, melyet jobban kereknek (Radfenster) nevezhetünk, midőn itt küllöt kell feltennünk, mely

idővel letört, de még nevezetesebb ezen alakzásnál az, hogy ezen rózsza-ablak fölött súlymentő csúcsív emelkedik. Az oromnak dísze hasonló a jákiéhez, csakhogy itt nem egyszerű félkörök, hanem lóherívek fordulnak elő, melyek sűrűen állnak, és zárásukkal már inkább a csúcsíves styl ebbeli tagjainak megfelelnek.

Horpács. (Sopron m.)

Horpácson, a régi premontrei zárda-templomnak zöme fenmaradt, azonban maga a templom több nevezetes tatarozáson ment keresztül úgy, hogy jelenleg csak néhány oszlopai, belsejében, külsejében pedig az elég ép, dús gazdag kapuzat tanuskodnak régi fényéről. A Monasterologiában (II. k. 21. l.) olvassuk, hogy a perjelséget a XIV. század végén alapították „Fundata dicitur Praepositura haec ad finem saeculi XIV.“ Azonban ennek világosan ellentmond az átmenet korát eláruló, fenmaradt kapuzat, mely megközelíti a lébényit és jákit. Röviden leírta az itt adott rézmetsetek kíséretében Eitelberger a „Mittelalt. Denkm.“ I. köt. 90. és 91. l.

E három kapitael¹⁾ a templom belsejéből van véve; alakja kecses és könnyüded, sőt az egyikben megjelenő két állatfőről joggal el-

178. ábra.

179. ábra.

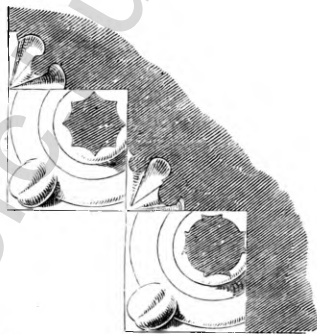
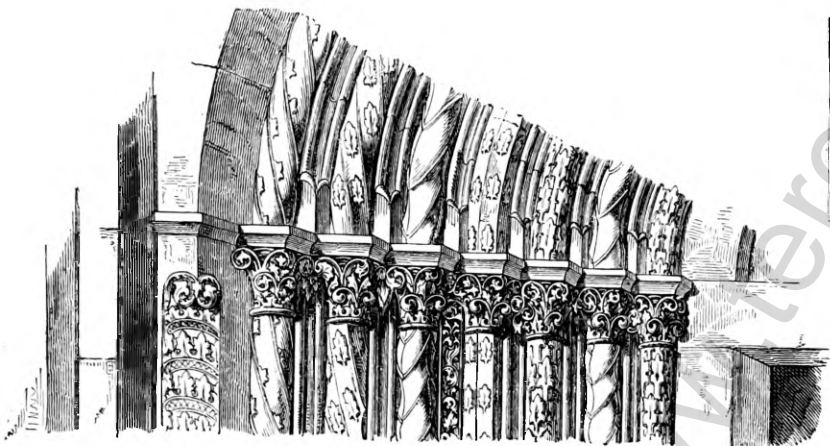
180. ábra.

¹⁾ Lásd 178. 179. és 180. ábránkat.

mondhatni hogy kitűnő, valamint felfogása, úgy technikája által is.

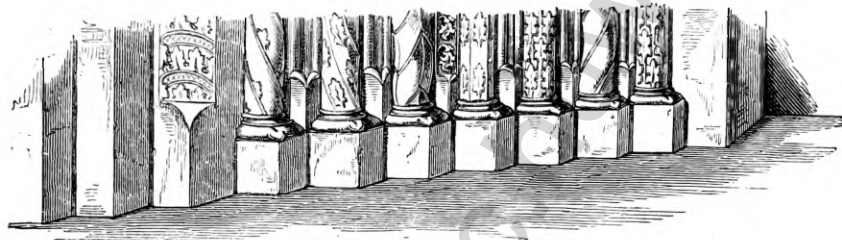
Ime a még elég ép kapuzatnak felrajza

A jáki kapubéllet hat oszlopa itt még egy hetedikkel van szaporítva, mindnyája szabardon áll a fal épszögű lépcsőzetes fülkéjében,

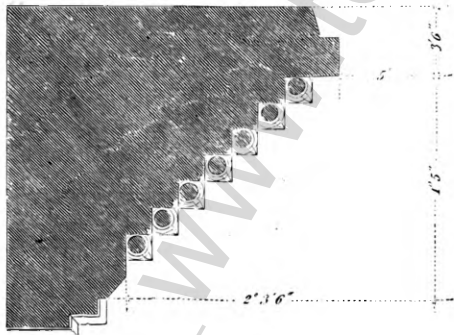
183. ábra.

mely a szokásos román módra sarkán van kivágva. Az oszlopok minden töve külön-külön díszszel van ellátva, hanem kapitaalje és lába egyenlő; töve mintegy nyolcz csanellul bir, a vállkö igen egyszerű, csak lemezből és kajácsból álló; ily egyszerű alakzást

181. ábra.

és 182. és 183. ábránkon alapterve és két oszlopláb terve.

182. ábra.

mutat az oszloplábnak durvának nevezhető sarklevele is, mi fölötté feltűnő a többi talán tulterheltnek nevezhető ékesítés mellett, és az oszlopból kies franciai izlésű alakzása oldalán. A béllet szerkezeti háromszöge egyenlő szárú, melynek hypothenusáját érintik a lépcsőzetes bélletkiszökéseknek hegyei. Eitelberger a kapuzatot kitűnőnek mondja. „Es wird wenig Bauten geben, die sich einer solchen Eleganz der Formen rühmen dürfen.“ Ha ezen kapuzatot, a zsámbéki templomot, sőt még a kisbényit is tekintjük; látandjuk, hogy a magyarországi premontreiek a XIII. század dereka körül sokat tartottak templomaik ékességére,

és hogy a kivitelben is szorgalmasan őrködtek a szabatoságra. „Domine, dilexi decorem domus tuae.“

Visszatérünk a benzés rendhez, és tekintsük azoknak kisebb mérvű templomait, valamint azon nagyobbakat is, melyek a lébényi mintától eltérnek; amazok közt pedig első helyen áll a deákmonostori templomka.

Deákmonostor. (Pozsony m.)

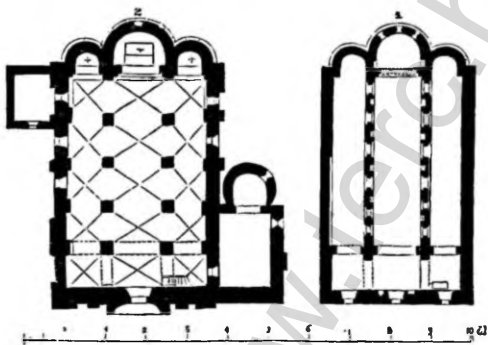
E templomkáról jeles monographiát irt Ipolyi „A deákmonostori XIII. századi román basilika. Pest 1860.“ cím alatt. A rajzokat hat táblán adta. Ha csakis a csekély mérveket tekintjük, az épületet inkább két emeletes kápolnának kellene neveznünk; de ily elnevezésnek másrészt ellenmond a felosztás három hajóra, és a nyugati homlokzaton emelkedő ikertorony. Ipolyi az építkezést 1228-ra teszi; másoltatta is igen megrongált falképeit, melyek azonban mégis, mint Magyarországnak talán legrégebb középkori falképei, nem cse-

mitorium volt. Ipolyi érvei, nézetem szerint, kényszerűek, és igen jól férnek össze a középkori benzések grangiaival, azaz: a szerzetesek, kivált a benzések mezőgazdasági telepítvényeivel, melyeken a templomon kívül alig volt falazott, lakásra való hely. Deákmonostoron a templomkán kívül még csak a déli oldalán emelkedő épület, melyet refectoriumnak tarthatunk, tartósabb anyagból volt szerkesztve, a többi, hihetőleg faépítmény, utolsó nyomig eltűnt. Miután e templomkán is nevezetes változtatások történtek, egyedül alaptervét hasonlíthatjuk össze a lébényivel, de itten a legnagyobb analogiát fogjuk találni: három félkörű apsisal zárt három hajót, kereszthajó nélkül, az elválasztó, itt sokkal durvább, pillérpárok ugyanazon számát, a mellékhajók folytatását a torony alatti csarnokba, és a négyeges ikertornyot a közte való kiszökő főkapuzattal. Legújabb időben a templomkát tágitották Schulek tanár terve szerint, melyet a bizottsági építész a pannonhalmiak és bizottságunk felszólítására stylszerüleg elkészített. Deákmonostor ma is pannonhalmi birtok, de maga a templomka jelenleg parochialis, nem pedig benzés zárdá vagy gazdasági telep.

A báthmonostori grangia-templom. (Bács m.)

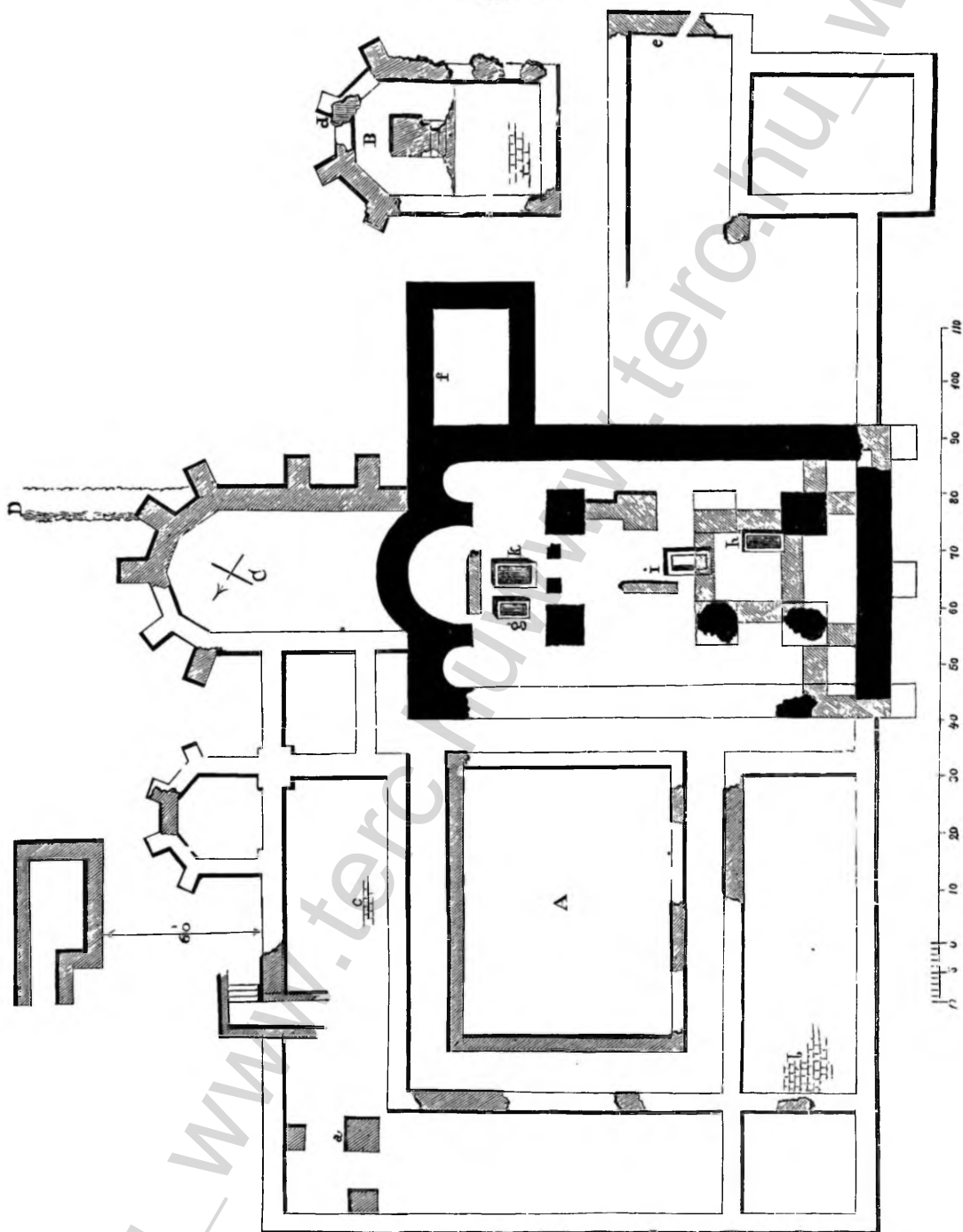
A deákmonostorihoz igen hasonló intézménye volt a benzéseknek Báthmonostoron; itt is eleinte csak grangia-templom épült, hanem sokkal nagyobb, mint a minő a deákmonostori. Az előbbinek alapzatát 1871-ben a kalocsai érsek, Dr. Haynald Lajos felszólítására és költségén felástam és úgy találtam, hogy a XIII. századbéli grangia-templomot későbbben hosszú csúcsíves szentély hozzáadásával tágitották, ugy szintén egész apátsági zárdát hozzácsatoltak.

Száz nyolczvanötödik ábránk adja a báthmonostori építménynek legrégebb állapotát

184. ábra.

kély érdekléssel bírnak. De mi mindezeknél nevezetesebb, az, hogy Ipolyi ezen két emeletes épület alsó emeletében rendes templomkára ráismer, ellenben a felső templom-részből csak a középhajót tartja isteni tiszteletre szenteltnek, míg a két, attól fallal elrekesztett mellékhajó a szerzeteseknek háló-helyül szolgált, dor-

185. ábra.

és későbbi csatolványait; amaz fekete színnel van kitüntetve.

Az eredeti báthmonostori grangia-templom nagyon hasonlított a deákmonostorihoz, és kivált az igen erős tőpillérek és feltűnőleg vastag hosszfalak megerősítették oly véleményben, mely szerint itt is volt felső emelet midőn az egész könnyéken semmi más román építménynek nyomát nem találtam, ugyancsak hinnem kellett, hogy itt is a gazdaságra felügyelő szerzetesek a felső emelet mellékhajójában lakhattak. Nevezetes volt a fő oltár alatti két sarcophag, az egyik téglából falazva, a második még a római kornak maradványa, az utóbbi jelenleg Báthmonostoron a templom előtt látható. Ugyan a templom előtt áll az itt adott, régebben talált dombormű is.

A dombormű alkalmasint az eredeti templom egyik oldalajtaja fölött elterjedvén, annak mezejét, tympanumát díszítette. A kő hátán római felirat, igen megrongált állapotban látható; de Torma Károly barátom ezt mégis szerencsésen elolvasta s ebből kiderült, hogy a követ Ó-Budáról, vagyis a régi Aquincumból hozták ide.

Építészeti tagok igen csekély számmal és igen rongált állapotban találtattak, de ezek közt mégis oly gerincztörödékek, melyek keletkezésüket (a XIII. század első felében) elárulták.

Találtunk még e két érclemezt is.

186. ábra.

187. ábra.

188. ábra.

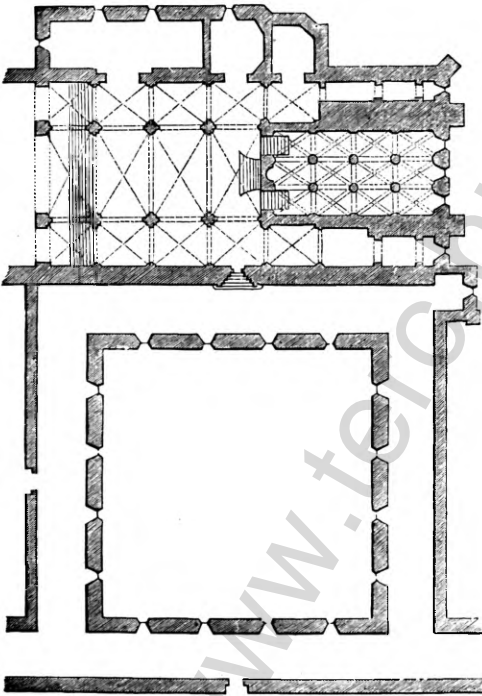
Az egyik felugró (rampant) oroszlánt, a másik sast ábrázol a középkor czimerszerű stíljében, a sas régebbi zamatu az oroszlánál.

Tüzetesebben leírtam a báthmonostori ásatások eredményét többször id. „Grabungen“ című munkámban.

Tárgyaltam röviden a lébényi templommal többé-kevésbé rokon szerzetesi egyházakat; átmegyek a többi inkább ismertekre, melyek a lébényi tyrustól távoznak, még pedig első helyen a benzések főtemplomára, a

Pannonhalmira.

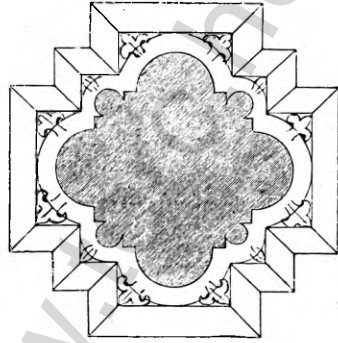
A pannonhalmi vagy sz. mártóni főapátság templomot másod ízben (mint nagy részben ma is áll) építette Uros főapát (1206—1244) 1225 táján (Monast. I. köt. 69. s k. l.), még pedig saját költségén, melyhez II. András király nem járult.

189. ábra.

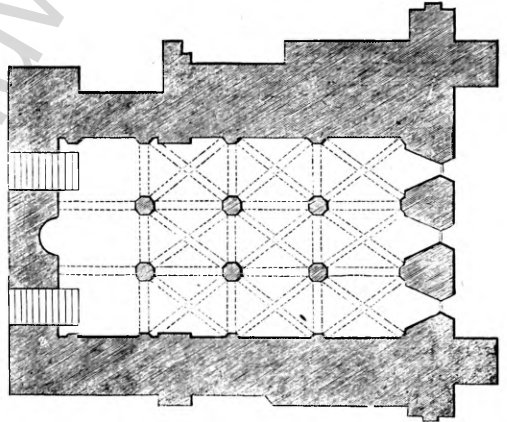
E templomnak elrendezése különbözik a lébényiétől; három hajóra osztott négyszög van előttünk (189. ábra), melynek nincsen

sem négyzete (Vierung), sem kereszthajója, hanem van egyenes fallal zárt szentélye, mely nevezetesen felemelkedik az alatta levő altemplom fölött; ehez a főhajóban két lépcső ve-

190. ábra.

zet, a magas szentélybe pedig egy, az előbbiektől emelkedő lépcső. A hajókat pillértől választja el egymástól; az utolsótól nyugatra minden építkezés új. A pillértől idoma az át-

191. ábra.

meneti koré, négyeg, melynek oldalán négy öreg és sarkán négy kisebb gerinczhordó szökik ki, azonban a középhajó tengelye felé fordított öreg-gerinczhordó nem lent, hanem csak nagyobb magasságban szökik ki külön gyámkövön állva, a pillértől, nehogy a főhajó szűk területét még inkább megszorítsa. A szentélynek hálóboltja új, 189. rajzunkon

nem látszik; mert itt az altemplomnak boltja van adva; a többi bolt keresztalaku, négyeges a mellékhajókban, hosszukás négyszögű a főhajóban.

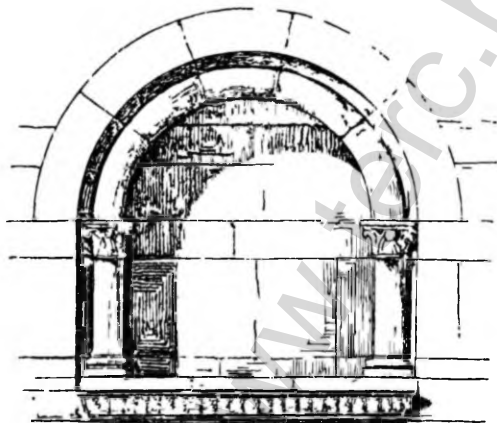
191. ábra adja az altemplomot, ez szokás szerint oszlopokkal (egyikét 192. ábra adja) három egyenlő, szűk hajóra van elosztva. Nyugati oldalán látunk két a templomból levezető lépcsőt, keleten három kis ablakot. A két lépcső közt van márványszék vagy trón, melyet sz. István korából felmaradtnak mondanak; azonban egész idoma későbbi korra mutat. A hat oszlop alakja igen jól felel meg rendeltetésének, tömör lába úgy, valamint kapitaelje is, melynek vállköve már is csúcsíves boltozatot hord. Az altemplom déli falába van bemélyedve a 193. sz. a. fülke, melyet minden egyszerűsége mellett mégis díszesnek

visszaemlékeztet arra, hogy nálunk nem igen szorosán választottak a részletek közt.

A lépcsőzetet Karner főapát (1699—1708) restauralta; úgy szintén a pompás vörösmárványkapuzatot is, mely a keresztfolyósóból a templom déli falán keresztülvezet. Maga a keresztfolyósó uj (Karner idejéből való?), hihetőleg csak általános elrendezését és pusztá falait tartották meg. A mostani főapát, Kruesz Chrysostom, Storno Ferencz által oly stilszerűleg kiigazította az egyházat, hogy ez a XIII. század stylje külön példányaként díszlik hazánkban.

192. ábra.

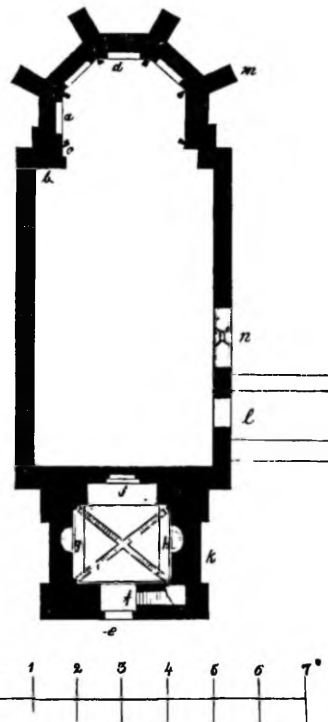

193. ábra.

mondhatni; ezen fülke előtt, nyugat felé száll le az altemplomba a felső templomnak pilastere, mely régibb tekintettel bír, mint az altemplomnak akármely részlete, s ez az, mi megint

Dömölk. (Vas m.)

Ezen benézés apátságot és falképeit tárgyalja Römer a „Magyarorsz. Rég. Emlékek“

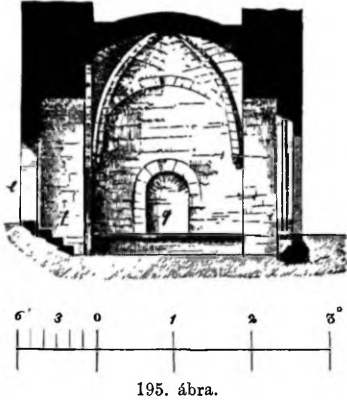

194. ábra.

III. köt. I. részében, hol helyesen megjegyzi, hogy fenálló temploma részben még a XIII.

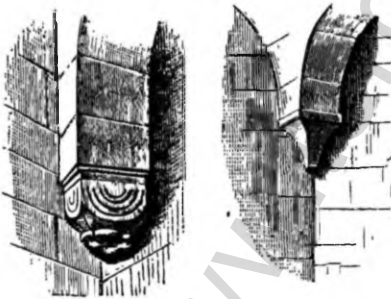

századnak mive, ezt különösen állíthatjuk toronyáról, melynek hosszszelvényét 195. ábra mutatja. Az eredeti félkörű apsiszt később lebontották, és csúcsíves polygon-szentélylyel helyettesítették.

195. ábra.

A torony román kora mellett tanuskodik nemcsak tömör fala és boltja, hanem 196. és 197. ábránk is, melyen a román stýl világosan megjelenik. Az épület, rongált állapotában nem szolgál többé isteni tiszteletnek, hanem egyszerű pajta. Nevezetes ezen építmény régi, alkalmasint XIV. századbeli falképeiről,

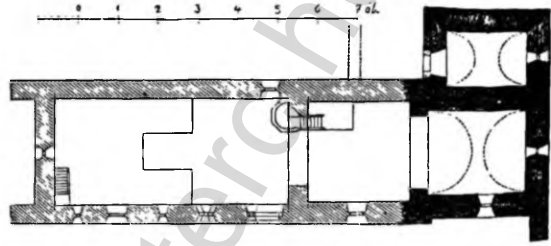
196. ábra.

197. ábra.

melyek négyét Rómer id. m. II. T. chromolithographiában adja: sz. Bertalan, ki lenyúzott bőrért boton hordja vállán, medaillon valamely igen megrongált szentnek mellképével, az anyagi üdvözlet és egy friesféle dísz.

Pécsöl. (Zala m.)

A pécsöli, hajdan benzés templomot, 1861-ben a reformátusok, kiknek birtokában

198. ábra.

volt, lebontották; már bontása közben Hencz és Bergh építészek az épületet felmérték.

199. ábra.

198. ábra adja alaptervét, 199. hosszoldalt és 200. tornyát a még fenálló szentélylyel.

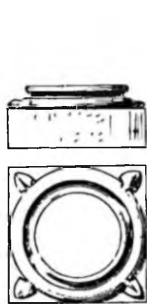

200. ábra.

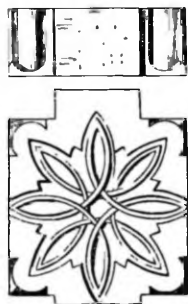
201. ábrán látunk egy igen elegáns oszloplábat; 202., 203. és 204. a lebontás után

fennmaradt egyes építészeti részletet; 205. a toronyajtót; mi minden az átmeneti korra mutat. Rómer e templomot is tárgyalja id. munkájában. Pöciel (Pechul villa) mint a vesz-

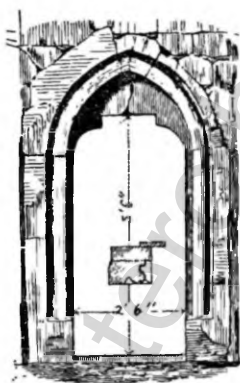
ölében. Ennek ellenében megjegyzendő, hogy a lábak nem ülökké, hanem lépdelökké, és

201. ábra.

202. ábra.

205. ábra.

206. ábra.

prémi egyház birtoka, már 1082-ben említetik, s később az 1222-dik évben, melyben II. Endre király hat helységet ad cserébe az egyház más helységeiért.

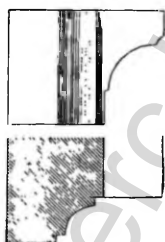
Fölötte nevezetesek voltak ezen templomnak falképei, melyeket Rómer 1 tábláján chro-

hogy meztelenek mi Anna- és Máriánál nem szokásos. Az ablak bélletén 206. ábránk hat- szögű díszje látható.

A már tárgyalt horpácsi és zsámbéki premontrei templomon kívül nevezetesek még e rendnek következő egyházai: az árpási, a kisbényi, az ócsai és a türgyei.

203. ábra.

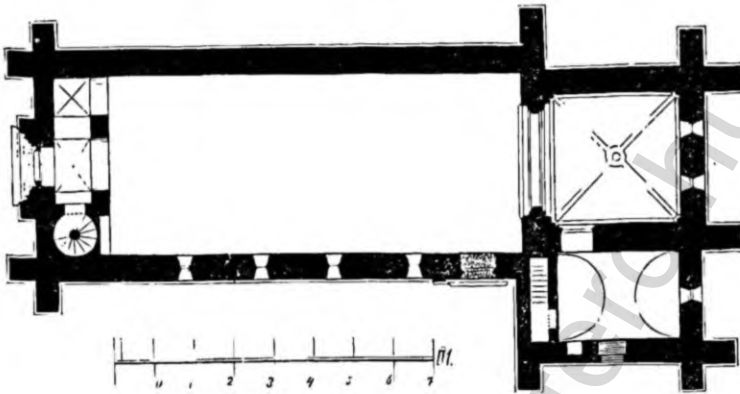
204. ábra.

molitographiában közöl és magyaráz. Ritka, nálunk páratlan előadás az itt előfordult meny- nyei mise, „liturgie divine“ melyben maga Krisztus az áldozó; e mellett látjuk jobbján a keskeny ablak alatt egy nimbusos nőt, ke- reszttel kezében, arcza le volt dörzsölve és annak jobbján, egy képnek csak allját, melyen egymás fölött felfelé kisebbedő három lábpár jelenik meg. Rómer a gyakran előforduló „Me- tertianak“ magyarázza, azaz sz. Annának, ki Máriát s ez ismét a gyermek Krisztust tartja

Árpás. (Győr m.)

Az árpási, vagy is móríczhidai sz. Jakab- ról címzett prépostságról tüzetesebben írt Rómer a „Győri tört. és rég. füzetek“ II. és III. kötetében. Árpás legrégebben említettik egy 1086-ban kelt okmányban; de a prépost- ság alapító-levele csak 1251-ből származik, melyet „Mórícz Mester nyitrai főispán a rábai, azaz: móríczhidai prépostság számára kiadott, s hol pons vetus magni Mauritii Comi- tis-nek neveztetik“ a helység.

Mint 207. sz. alaprajzunk mutatja, e templom csak egy-hajós, de bir mégis iker- toronnyal, keleten egyenes zárású, a hajónál keskenyebb szentély végzi az egyházat; ily egyenes vonallal zárt szentélyt már a pécsöli templomban is látunk, ez kevésbé költséges, mint akár a román félkörű apsis, akár a

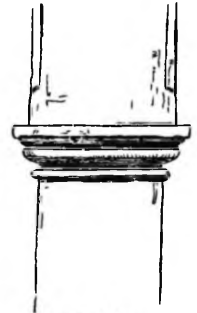
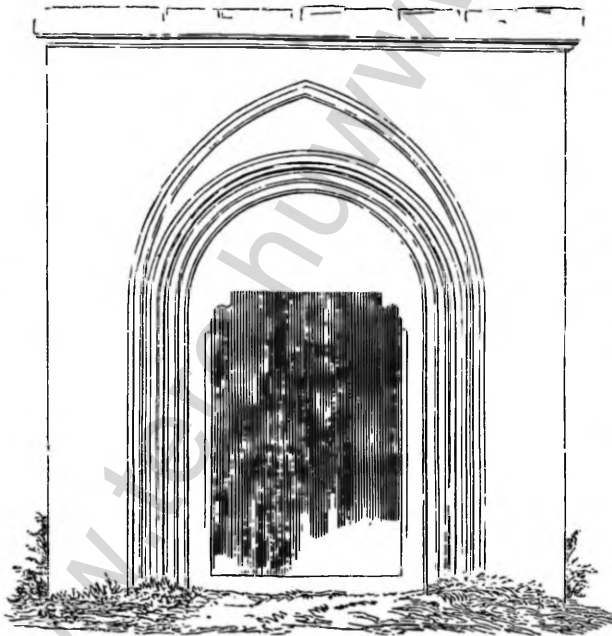

207. ábra.

csúcsíves polygon-zárás; eltekintve az előbbi | úrpási négyeges szentély fölött a legegyszerű-
kupjának nehezebb előállításától, mely sokkal | rűbb keresztbolttal beérhették; a hosszajó

208. ábra.

209. ábra.

210. ábra.

erősebb falat követel, és eltekintve a polygon- | eredetileg alig volt boltozva. Rómer helyesen
nak csillagalaku bonyolódottabb boltjától. Az | az átmeneti korba teszi az építkezést; mert

e kor mellett hangosan szólnak kifejlett támai, míg 208. és 209. ábráink mindenestre még a román stylre utalnak.

Az itt adott főkapu arányai szintén mindkét stylben részesülnek; román stylü inkább a szélesség irányában kiterjedő, mondhatni, nyomott kapunyílás és az azt körülvevő félkör-ívezet, mely fölött a súlymentő hegyes ív már is a csúcsíves stylnek teremtménye.

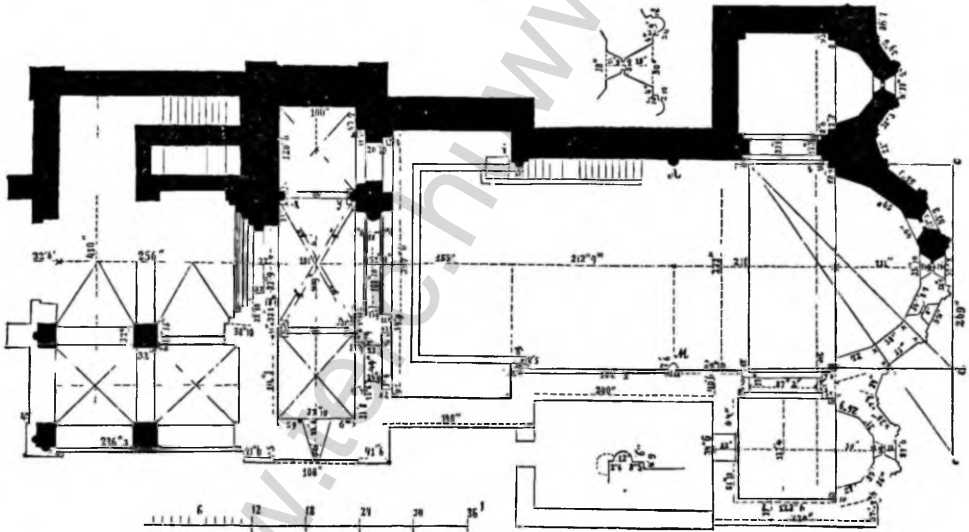
Kis-Bény. (Esztergom m.)

Valamint az előbbi, ugy a kis-bényi templom is jelenleg parochialis; az utóbbiról szólottam „Arch. Közlemények“ III. kötete (1862. évf.) I. füzetében. Építkezése az 1217. évre esik.

Alapterve nálunk egyetlen. Keleten látunk nagy, a tizennégyszög felével zárt apsiszt,

kapu előtt van egy, a templom legnagyobb szélességét elfoglaló előcsarnok, mely hajdan nyitva volt, mire legelőször Ipolyi figyelmeztetett, és mi szintén nálunk csak itt fordul elő. Alaptervünk egyik oldalán a nyitott előcsarnokot mutatja, a másik a mai állapotot, mely a m. tud. akademia régészeti bizottsága óvásának daczára az 1862-dik évi restaurációnak sajnos eredménye. A főkapu két oldalán emelkedik, a nyugati karzat fölött, az ikertorony.

Magyarországon a bényihez hasonló alapterv, tudtommal, több nem létezik; és Németországban is ehez hasonló csak oly altemplomokban fordul elő, hol az altemplomnak hossz-hajója keskenyülve a felső egyház főhajója alá nyulik. Ellenben Franciaországban van számtalan a bényihez analog alapterv; még pedig ezen ország minden megyéjében; ilyen, hogy csak

211. ábra.

és annak oldalán a tízszög felével zárt két apsidiot, mely két apsidiol nagy kiszökésével mintegy kereszthajót képez. Következik az osztatlan hosszhajó, mely nyugat felé, épszög alatt kiszökvén, kétszer tágul, először a nyugati karzat (Querempore) előtt, és ezután még egyszer e karzat alatt. Az igen díszes fő-

pár példát hozzak fel, az Allier megyének cognati, a Bouche du Rhône megyének montmajouri, a Charante megyének mauthiersi templomáé stb. stb. csak hogy a francia templomokban, mint a bényi, osztatlan hosszhajók mellett három hajósak is fordulnak elő és hogy a főapsis előtti négyzet fölött többnyire nagy

középponti torony emelkedik. A bényit, de még más premontrei templomokat tekintve nem kételkedhetünk, hogy e rendnek tagjai leginkább Franciaországból jöttek hazánkba, mi épen nem feltűnő, midőn királyaink a XII. század végén és a XIII. első felében nekik adományozott szabadalmait szem előtt tartjuk. Azonban Bényben még így is sajátos marad hosszahajójának kettős tágitása és a nyílt narthexféle előcsarnok.

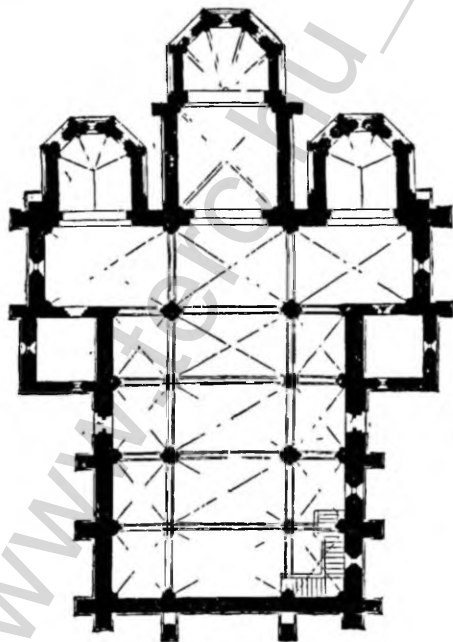
Nevezetesek a bényi kapitaelek is; egyiken talán a legrégebbi rájuk jutott magyar öltönyt látunk két vadászon; bő, térdén alól érő zekét; álló gallérral és nemez (?) sark nélküli csizmát; az arc beretvált, csak a bajusz van meghagyva.

A templom előtt van egy sirkerti kerek kápolna, de ezt annyira elferdítették, hogy eredeti állapotára többé nem ismerhetni. A bényi sánczokról volt szó a bevezetésben.

Ócsa. (Pest m.)

Az ócsai templom keletkezési idejét pontosan nem ismerjük, de stíljé ezt a XIII. század dereka körül helyezi; irtak erről (a m.

még külföldön is meglehetősen gyöngye lábon állott.

212. ábra.

212. ábránk előadja az ócsai templomnak alaptervét a 213. déli homlokzatát. Az elrende-

213. ábra.

tud. akadémia évkönyvében is), hanem oly időben, mikor a középkori építészet ismerete

zést illetőleg Francia- és Németországban egyaránt ez szokásos, nálunk nem; mert eddigi pél-

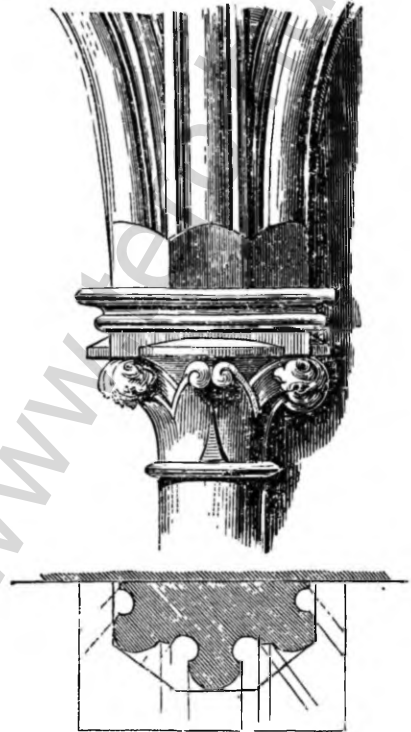
dányaink közt csak három, kereszthajóval ellátott templomot találunk: a gyulafehérvárit, a kalocsait és a bényit, a többi mindnyájában hiányzik az áthajó, mely az ócsai egyházban egész határozottságban jelenik meg, sőt az ahhoz csatolt függelékekkel még némileg nyugat felé is kiterjeszkedik; de másképen ezen egyház is részt vesz nagy, nyitott-torony alatti csarnokaival a magyar provincialismusban. Az apsis és apidiolok mind belül, mind kívül polygon általi zárása és a támak nevezetes kiszökeése elég késő korra mutatnak; ellenben a tömör, csak igen szűk ablakkal ellátott torony, a templom ablakainak szűk volta és zárása félkörben, a mindenütt alkalmazott félköríves fries, a kapuzatnak elrendezése, mindez még a romanismus korába tartozik, s így az ócsai templomot Magyarország legujabb átmenetkoru templomai közé kell számítanunk. Hibájának tekinthetjük, hogy a főszentélynek és a két mellékszentélynek nincsen közös fala, hanem van e két osztály közt igen szűk tér vagy síkator. Rajzunk is, melyet a „Mittelalt. Kunstdenkmale“ I. kötetéből átveszünk, annyiban hibás, hogy mindenütt keresztböltöt mutat, holott a hosszahajó csak vízirányos famennyezettel bír. A szentély külfalán még sz. Kristófnak óriási, hanem igen elhalványodott képe látható. Jelenleg a templom a reformatusok birtokában van.

Türgye. (Zala m.)

A türgyei praepositurát épen a tatárjárás évében 1241-ben alapította Dénes bán (Dionysus Banus de S. Gerardo. L. Monasteriol. II. 62.), tehát az építkezés a XIII. század dereka körül esik. 1699-ben a praepositurát visszanyerték a premontreiek; a régi elenyészett zárda helyett ujat építettek.

A régi templom alapterve nem mutat különöst: három-hajós, hosszukás négyszögű, alól egészen nyílt ikertoronynyal. A középha-

jónak megfelel a valamivel keskenyebb szentély, melynek egyenes zárása a mult század beálltakor épült fel.

214. ábra.

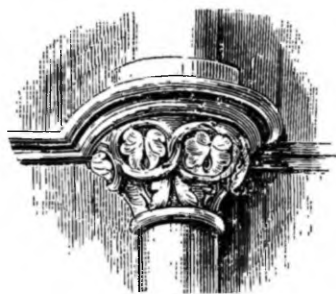
A tőpillérek egyszerűen nyolcszögűek, de a magasban emelkednek azokból gerincz-

215. ábra.

hordók, melyek valamint keces alakzásukkal, úgy levéldíszökkel is francia mintákra utal-

nak. 214. ábra kapitaelje csak egy sorlevelet mutat, de kelyhe kies hajlásu. 215. ábránkon phantastikai állat jelenik meg, és e mellett valóságos francia módra stílisált levelek; míg

216. ábra.

216. ábránk gyűrűbe foglalt levelei emlékeztetnek az analog, szintén egymásba font horpácsi gyűrűkre, és tudjuk, hogy a horpácsi templom is premontrei volt.

A cisterci rendnek még egy nevezetes fennálló, és egy romba dőlt templomát ismerjük, mely átmeneti stíly: amaz az apátfalvi, ez a cikádori.

Apátfalva. (Borsod m.)

Az apátfalvi vagy bél-három-kuti zárda történetét, az illető okmányok hozzácsatolásával tüzetesen írta meg Ipolyi az „Arch. Közlemények“ VI. k. I. füz. (1866. évf.); leírta továbbá e zárdának még fenálló, ma parochialis templomát; és magam hozzácsatoltam építészeti arányainak taglalását.

Villard d'Honnecourt XIII. században élt francia építész, ki Magyarországon is tartózkodott, rajzalbumot hagyott maga után, melyben az apátfalviéhez igen hasonló alapterv fordul elő; (l. a „Közlemények“ 49-dik lapját)¹⁾ ezt pedig a cisterciták egyházainak mintaterveként tekinthetjük, mint azt sz. Ber-

¹⁾ A „Közlemények“ idézett füzetében a leírás-hoz hét igen csinos réztábla van mellékelve, melyet Párisban Soudain és Doby metszett.

nát egyszerűsítve kívánta, ki a rendet ismét szigorubb szabályok alá foglalni egész életén át törekedett. Igaz ugyan, hogy a cisterciták nem mindenütt követték példáját, és hogy vannak a pompás, benzés-templomokkal vetélkedő egyházaik is; de épületeik nagy többsége, és ezek közt az apátfalvi is, követi az egyszerűsítés szabályát. Ez pedig egyszerű egyenes zárásu szentélyt és mellék szentélyt kíván, kizárja a nyugati ikertornyot, és általában csak kis fatornyot (Dachreiter) enged meg; a templom belsejét szintén egyszerűsíti, és ellenzi kivált a symbolicus falképeket és az alakos mosaikféle padolatot.

Ezen tekintetekben példány az 1237-ben IV. Béla által építettett apátfalvi templom, mely jelenleg az egi seminarium birtokához tartozván, elég jó karban áll előttünk. Példányainkban ez az ötödik templom, mely határozott, az emelkedésben is megjelenő kereszthajóval van ellátva, s így valóságos latin keresztet képez, midőn a főhajó, a kereszthajó és a szentély a többi részek fölött felemelkedik. A hajókat elválasztó pillérek is igen egyszerűek, négyszögü prizmák, melyek sarkai kissé le vannak szelve, a bolt hevederei és gerincei pedig csak a pillér felső részén, vagy épen csak a magas falból kiszökő gyámköveken nyugsznak. Ezen gyámkövek is egyszerűek, nem vesznek fel növénydíszít, mely csakis a kevés féloszlopkák kapitaeljein, hanem itt elég díszesen jelenik meg. Ezen oszlopkák lába a szokásos attizáló, a francia iskolának sajátos, az alsó hengertagba bemélyedő horonynyal; a pillérek talapja még egyszerűbb. A választó íveken és magas boltokon már is tompa csúcsív jelenik meg, de az egyszerű béllettel ellátott ablak valamennyie még fél-körívvél záródik, vagy felveszi az egészen kerek alakot; ily kerek vagy rózsaalakot látunk nemcsak a főhomlokzaton (ez még küllővel is van ellátva) és a kereszthajó ormai alatt, hanem a szentély orma alatt is. Igen díszes a

főkapuzat, mely minden oldalán három nagyobb és több kisebb hengerekkel van ékesítve; félkörű mezejét lombvoluta kereteli, mely alatt sima helyen lehetőleg falkép létezett, de ennek semmi nyoma többé. A bétet oszlopainak kapitaeljei szintén emlékeztetnek francia mintára, kivált felső sor-leveleikkel, melyek egyik kapitaeltől átszöknek a szomszédra, s így folytonos lánczot képeznek. A templom, mi nálunk ritka, szabályosan faragott kőből van építve; a főkapuzaton a zöldes és vöröses homokkő szabályos felváltásával polychromia idéztetik elő, s ez a kalocsai székes-egyház mellett hazánkban a termés kőből előállított többszínűségnek második példánya. A tompa csúcsívek mellett a templom keleti részén előforduló táмок is épületünket az átmeneti korba helyezik.

Czikador. (Tolna m.)

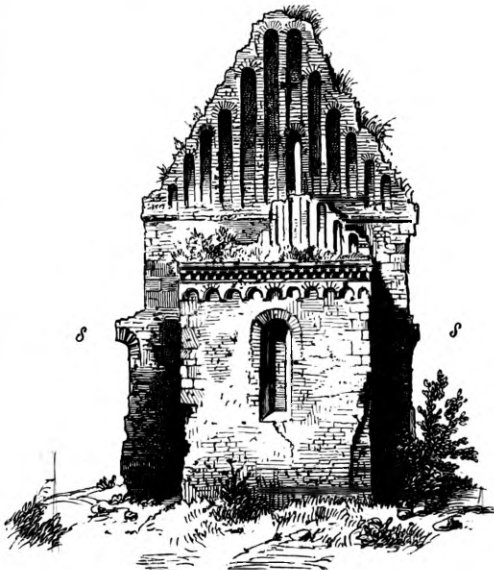
Myskovszky Victor az „Archaeol. Közlemények“ IX. köt. V. füzetében az itt adott ábrákat közli, mint nézete szerint, a hajdani cisterci czikadori zárdatemplom romjainak maradványait, melyek a Tolna megyei Czikó falu mellett még ma is bucsujáróktól látogatgatnak. A czikadori zárdát, az osztrák sz. keresztii (Heiligen Kreuz) leányaként 1142-ben alapították; azonban a rajzunkban előadott rom sehogy sem származhatik ezen évből. Egyébaránt tudjuk, hogy rögtön az alapítás után nem építettek maradandó épületeket; hihető tehát, miszerint, midőn III. Béla is szaporította az apátság jövedelmeit, a tartós épületek, egyidejűleg a többi magyarországi szerzetes épületekkel, itt is csak a XIII. században emelkedtek. De még kérdéses, vajjon a czikadori apátsághoz tartoznak-e a Czikó helység melletti maradványok? Midőn Koller az e nevű apátságot Bátaszéken keresi, és Fuxhoffer-Czinár is e tekintetben Kollerrel egyetért. A romok minden esetre románkoruak; a

fűrész- és félköríves fries, az ablakok köríves zárása, az alkalmasint boltnélküli hosszhajó még a kora-román stylyre is utalhatnak; míg

217. ábra.

valamivel későbbi időre mutat az oromnak díszje. Némileg a cisterci rend szokását bizo-

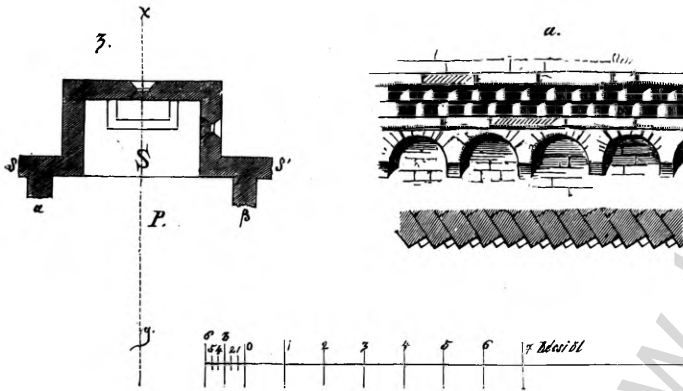

218. ábra.

nyitja a szentélynek és mellék-szentélyek egyenvonalu zárása is (219. ábra). Itt határozottabb választ csak rendszeres ásatás szolgál-

olasz, semmint a francia vagy német architecturának befolyását gondoljuk észrevenni. Amarra látszanak mutatni a kapu és az ab-

219. ábra.

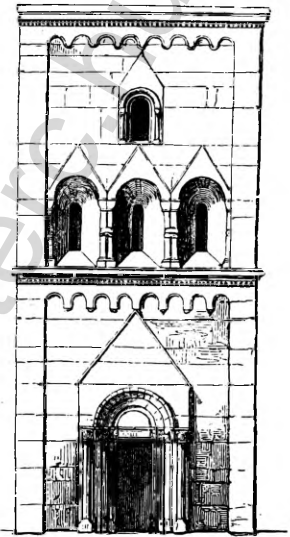
tathatna, és ez könnyen eszközölhető; mert a hajdani épület falai, több helyütt, még a föld-főlepe felett is láthatók, és bizonyosan megvan-nak a föld alatt.

Felső-Eörs. (Zala m.)

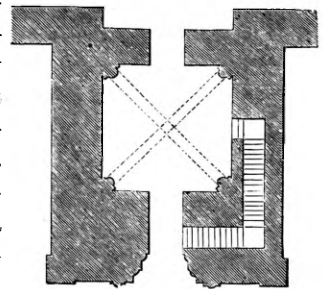
Van Felső-Eörsön, a Balaton partján egy átmenet-korú prépostsági templom, melyet még ma is istenitiszteletre használnak; közép-
tette, azaz hosszahajója új, hanem a félkörű
apsis és a torony még az eredeti. A legrégeb-
b e templomra vonatkozó feljegyzett év az
1258-dik, melyben az eörsi prépost és más
papja a veszprémi egyház sz. Mihály oltárá-
nak felszentelésénél jelentvőknek mondatnak.

E templomnak legnevezetesebb része tor-
nya, mely nem mint ikertorony a mellékhajók
nyugati végén, hanem mint egyetlen torony, a
főhajó végén áll, és nem szökik ki a templom
nyugati homlokzatán, hanem egész testével a
templom belsejében áll. Hasonló toronyépítés
nálunk elég ritka, Németországban legneveze-
tesebb példányát Gelnhausenben ismerjük.
Mind a mellett templomunk styljén inkább az

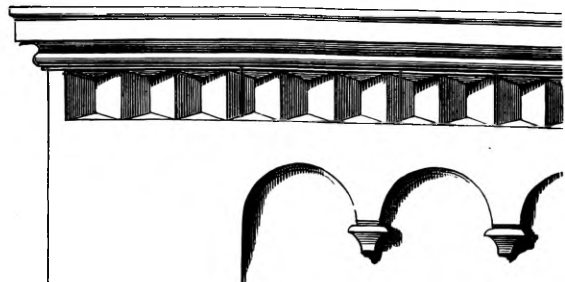
lakok fölötti kü-
lönös alaku tom-
pa csúcsos ormok
és a második e-
melet hármias ab-
laka közti oszlop-
ok különös, ugy
szólván összfont
tövei; sőt ide tar-
toznék a 222. sz.
a. adott párkány-
zat is, mely a
fűrész- és félkör-
íves fries fölött
elterül.

220. ábra.

221. ábra.

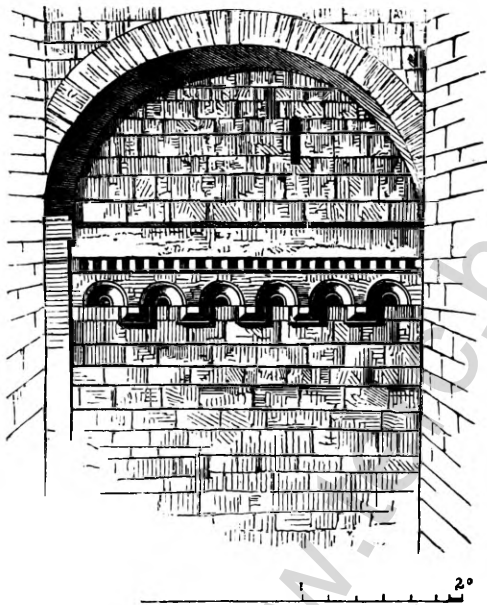

222. ábra.

A főajtó fölött, a felső küszöbön, még egykét, csaknem egészen ledörzsölt álló-alak közt áldó és püspöki botot tartó férfinak maradványa látható; míg a félkörű mezőben domborműnek vagy festménynek legkisebb nyomatát sem vehetni észre.

Városi parochialis templomok.

A középkorban a polgári, a városi élet leginkább háromféle középpont körül csoportosult: az egyház, azaz a zárdák és püspöki székek, azon helyek körül, melyekben a királyok és országfőnökök udvartartása volt, és végre a kereskedelemre alkalmas vidéken.

223. ábra.

Nálunk kevésbé fontos a középpontnak harmadik neme. Azonban van ilyen is, ez pedig Pest, melynek hihetőleg még a tatárjárás előtt megkezdett parochialis templomának déli tornyában az ide másolt fűrész- és félköríves-fries látható.

E fries egyszerű alakjával még a régibb iskolába tartozik. Az építkező nagyobb vagyonosságára nemcsak ezen dísztag, hanem a falnak szerkezete szabályosan faragott kőből és a toronynak nagy mérve mutat, mely szerint a templom terve is nagy mérvű volt. Nem hallgathatom el azon körülményt sem, hogy a budai vár későbbi Pest városa keletkezésénél, mint ezt többféle régi neve: „castrum Pestiense, castrum in monte Pestiensi, novus mons Pestiensis“ tanusítja. Végre Pestnek régi kereskedelmi fejlődése mellett tanuszkodnak a „forum castrum Pestiensis és a portus vagy rév név is.¹⁾

A székes-egyházzal ellátott városok műemlékeit éppen a székes-egyházakban látjuk, melyek mellett külön régi parochialis templomokat alig ismerünk. Hazánkban a zárdák körül nem igen keletkeztek jelentékenyebb helységek vagy éppen városok; mert nálunk a szerzetesek nem emelkedtek fel annyira, mint más országokban, főfoglalatosságuk hihetőleg a mezőgazdaság volt.

Végre királyaink lakhelyeket gyakran változtatván, a királyi székvarosok sem fejlődtek ki oly gyorsan és fényesen, mint mást. Általán véve mondhatni, hogy városaink kifejlődése nevezetessé csakis a tatárjárás után válik, midőn a külföldről meghívott telepítvényesek vagy a régi, még alig fejlődött városokat újra népesítették, vagy éppen új városokat alapítottak, és azokat, előbbi hazájok szokása szerint, védfalakkal körülvették.

De Magyarországon, ezen ugynevezett szabad királyi városok mellett különös figyelmet érdemelnek a bányavárosok, ez utóbbiaknál régibb voltuk miatt. Érczkincseinket már első királyaink is kibányáztatták külföldi, többnyire szász munkásokkal; de eleinte nem a későbbben nevéssé lett bányavárosokban, ha-

¹⁾ L. Rómer „Régi Pest“ című, 1873-ban megjelent könyvét.

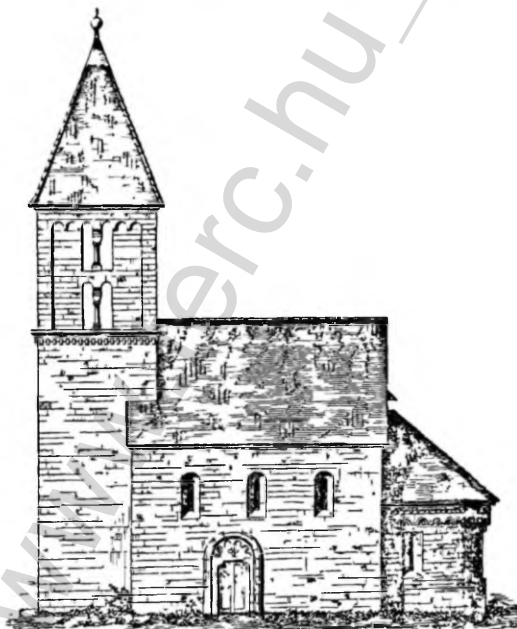
nem, mint ezt ódonabb templomai tanusítják, ama kisebbekben, melyeknek érczkincsei azóta elfogytak. Egyetlen kivételt, úgy tetszik, itt Mármaros-Sziget képez, melynek csak korunkban lebontott temploma még román részlettel bírt.

Az említett kisebb régi bányavárosok, melyeknek parochialis templomai fennmaradtak, közzé tartoznak Börsöny (Pilsen), Szász (Német-Pelsöcz), Dobroniva, Karpona (Karpfen) és Hajnik.

Börsöny. (Hont m.)

A börsönyi plébania-templomot felmérte, lerajzolta és kiadta aradi Lippert József építész a bécsi Közleményekben (Mitth. der k. k. Central-Commission Jahrg. 1869. LXXII—LXXVI. 1.), s ezt, maga korában, a kisebb parochialisoknak typusaként tekintjük, bár nem helyezhetjük keletkezését Lipperttel a XI. század elejére, „ein uralt romanisches Kirchlein, das als Zeuge längst verschwundener Zeiträume wohl schon im Beginne des XI. Jahrhunderts entstanden“, hanem helyezzük, stylje után, ezt a többi egykoru s jól datált

225. ábra mutatja déli homlokzatának rajzát; a kapuzat fölött három egyszerű, fél-

225. ábra.

körbe zárt ablakot, a tornyot, melynek alsó emeletét tömör, át nem tört fal képezi, míg második és harmadik emeletén egy-egy kettős ablak nyílik; apsisa díszes párkányzattal bír. Itt még az átmenetnek alig van nyoma, de az alakzás, mely egészben egyöntetű, mégis már a német iskolának későbbi román styljét árulja el, és épen ezen egyöntetősége miatt tér el azon

székes- és zárda-egyházaktól, melyekben korai és késő részleteket vegyesen alkalmazva látunk.

E három (226., 227., 228. ábra) kapitael a torony ablakoszlopainak kapitaelje, két szélsőjének silhouetteje emlékeztet a korinthiszakra, míg a durvább középső a doriai echinus elkorcsosodásának tekinthető.

Nevezetes ezen oszlopokák igen különös

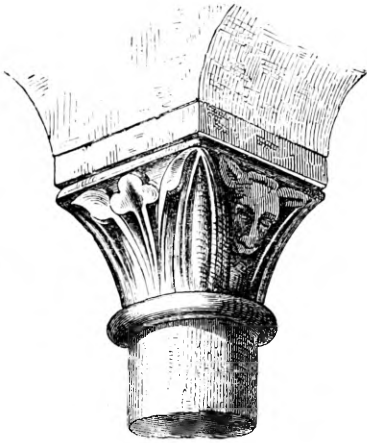
224. ábra.

magyarországi templomokéhoz hasonlítva, a XIII. század első felébe.

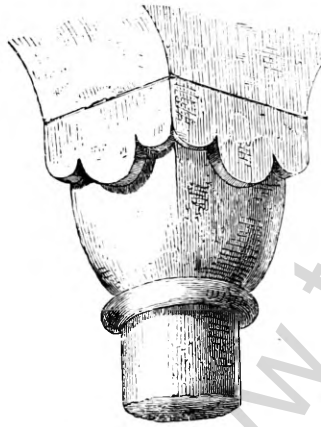
Tekintve alaptervét, ez a lehető legegyszerűbb: osztatlan, famennyezettel fődött hosszahájó, melyhez keleten kis hosszszentélylyel ellátott, félkörrel végzett apsis, nyugaton négyeg-torony csatlakozik, a bejárás a templomka déli falában nyílik.

lába (229. ábra) eredetisége miatt, bár kecses vagy czelszerű alaknak nem mondhatjuk.

rára mutat, Franciaországban az élonek a növényzettel ily vegyítése leginkább a XII.

226. ábra.

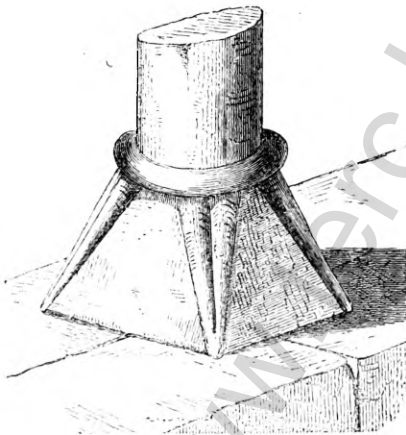
227. ábra.

228. ábra.

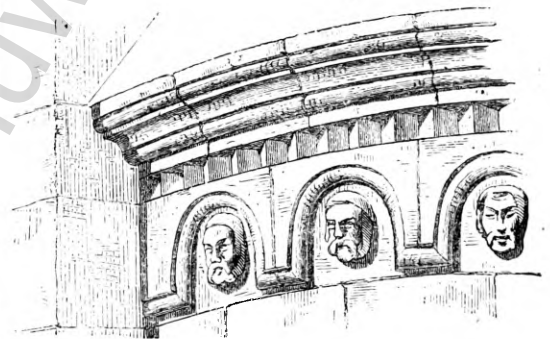
Dúsnak és díszesnek kell kinyilatkoztatnunk az apsis koronapárkányzatát, mely a megfordított attizáló láb alatt először a fűrész friest, azután a félkörívest mutatja. Minden fél-

században volt szokásos, és a kapitaeleket, melyeken vagy egyes friesek, vagy élő csoportok

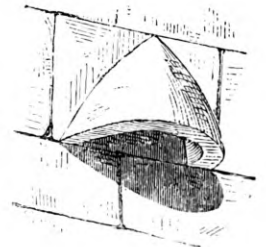
229. ábra.

kör egy emberfőt foglal magába, valamint 226. ábránkon borju-fejet látunk a levelek közt kikandikálni. Elmézve a kapitaelek lombozatának és a 230. ábra koronapárkány tagozásának szabatos befejezésétől, magok az állatfők alkalmazása is a romanismus kifejlett ko-

230. ábra.

fordulnak elő „chapiteaux historiques”-nek nevezik. Igen különös az apsis csűrök tetejének hegye fölötti kandaló-födél alaku kő is, mely a tető csúcsának védül szolgál, nehogy a magasabb födéhről lecsurgó esővíz a résbe beszivárogván, ezt könnyen megronthassa.

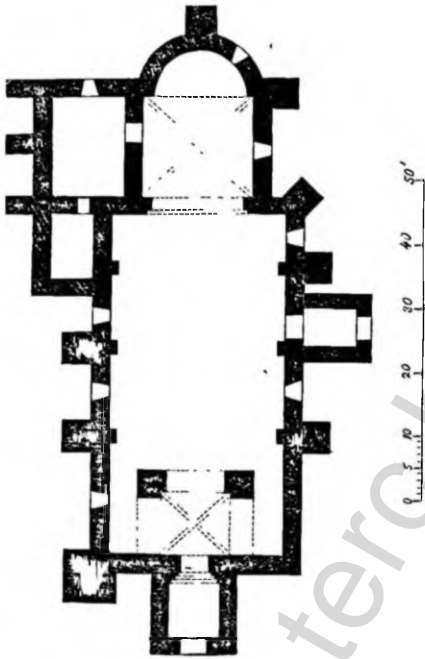
231. ábra.

Szász, Dobroniva, Karpona.

(Zólyom m.)

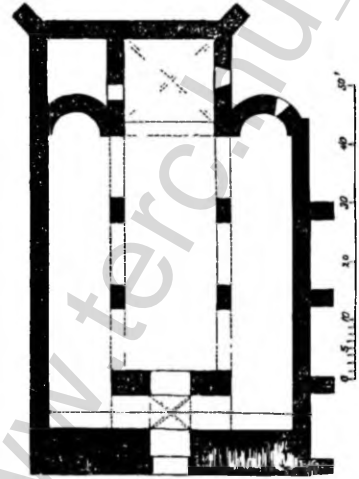
E három régi, zólyommegyei bányaváros templomának rajzát és leírását közölte ifj. Kubinyi Ferencz az „Archaeologiai Közlemények“ IV. köt. (1864. évf.) I. füzetében. Mind a három egyház sokféle későbbi módosításon esett át, de román korra utalnak, eltekintve a czikkhez mellékelt két réztábla világosan késő román stýlű részleteitől, már is azon félkör-

lehet három templomaink mintái iránt. Nevezetes, hogy a három hajóra osztott dobronivai

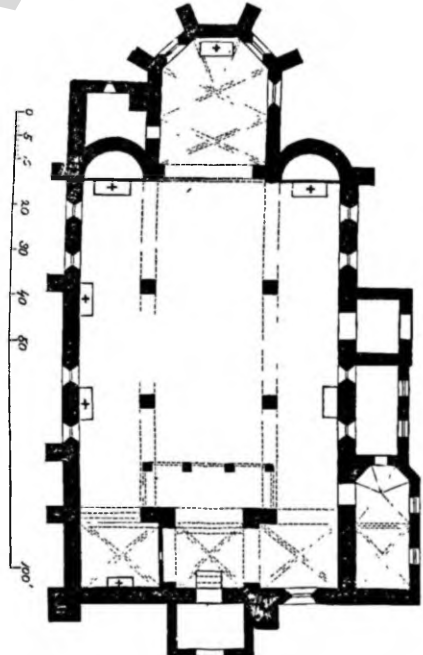
222. ábra. Szász.

ívek, melyekben Szászban az apsis, Dobroniván és Karponában az apsiadiolok végződnek. Mind a három egyháznak közös, magában a templomban álló, és a középhajónak megfelelő torony, minőt példányaink közt, legelőször Felső-Eörsön (l. 220. és 221. ábra) találtunk, és minő gyakran fordul elő Németország külföldi részei szász tartományaiiban, nevezetesen a Harczhegysége körül. Itt tehát kétségünk nem

223. ábra. Dobroniva.

és karponai egyház hosszahajójában ugyanannyi, igen egyszerű pillér fordul elő, ámbár

224. ábra. Karpona.

a dobronivai templom sokkal kurtább a karponainál. Legnagyobb a különbség a szentély zárására nézve; midőn Szászott félkört, Dobroniván egyenes vonalat, Karponán pedig csúcsíves stylü polygont látunk. A részleteket illetőleg, vannak gömbszelvényes és korinthiai kasalaku kapitaelek, erős bimbókkal vagy csomókkal a levelek végén, vannak az oszlop-lábakon sarklevelek és a gömbszelvényes kapitaelek ismétlései megfordított állásban, vannak ódonszerű gyámkövek, sőt régi tekintetű keresztelő-medenczék is. Ily részletek értelmében három templomaink keletkezési korát még a tatárjárás előtti időbe helyezhetjük, és hihetjük, hogy a még tüzetesen nem vizsgált Zólyommegye emlékei közt talán még találunk olyanokat, melyek három templomaink egyikének vagy másikának mintájára lettek építve.

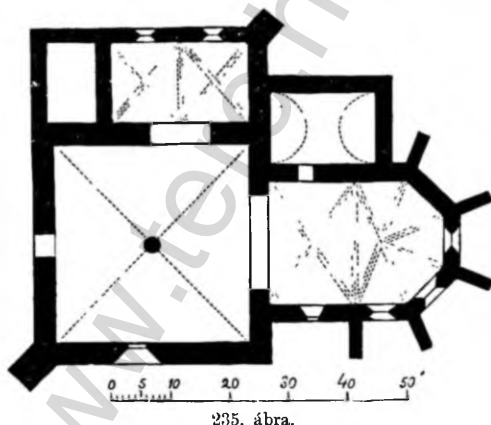
Hajnik.

Ámbár a hajniki templomka első pillanatra egészen a csúcsíves styl korába tartozóként jelenik meg; mégis későbbben át nem idomított részei az átmeneti időszakot árulják el; miért is valamint ifj. Kubinyi Ferencz ¹⁾, úgy Ipolyi schematismusa is ²⁾ ezen templomka eredetét egyaránt e korba helyezik. Mindkét leírásban oly okmányok hozatnak fel, melyek Hajniknak, mint erdészeti lagnak igen régi létéről (1250-ben, Fejér IV. 2. 60.) tanuskodnak, és a templom alapítását Beatrix királynénak, II. András nejének tulajdonítják, sőt bizonyos, mondja Kubinyi, hogy a XIII. század közepén Hajniknak plébániája már nem

¹⁾ „A templom hajója egy régibb román építménynek felmaradt részét képezi, mely egyéb részeiben később a góth és késő góth időszakban átváltoztatva, részben pedig még bővitve lett. (Arch. Közl. IV. k. I. füz. 42. l.)

²⁾ Stylli antiqui romauensis transeuntis in gothicum“ (Schem. histor. dioecesis Neosoliensis. 1876. 102. l.)

csupán létezett, de jelentékeny földterületnek is volt birtokában, mely IV. Béla király 1263. oklevelében „terra ecclesie S. Nicolai“ nevezet alatt fordul elő (a mai Lezsiak nevű pusztá), s melynek az egyház jelenleg is birtokában

235. ábra.

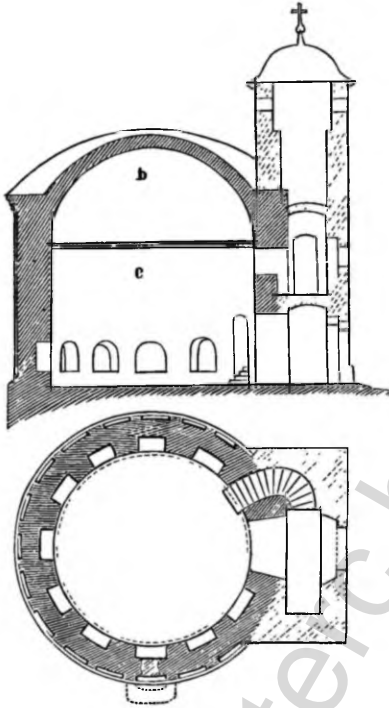
van. A templomkának legrégebb része a közép-hajó, mely eredetileg osztatlan és boltozatlan volt, de az itt, Kubinyi rajza szerint adott alapterve után, csak későbbben boltoztatott be egy, a közepére helyezett oszlop segítségével. A jelenlegi szentély, polygon zárásával kétségtelen későbbi, de az ehez csatlakozó dongaboltos, jelenleg sekrestyének használt mellékkamra alkalmasint még az eredeti épületnek maradványa.

Mezővárosi és falusi templomok.

A magyarországi kisebb falusi vagy mezővárosi román templomokat nagyjában feloszthatni kerek és épszög-alakukra; egészben elég gyérek ezen templomkák; mivel, úgy tetszik, nálunk kisebb helyiségekben sokáig csak is fa, és más nem tartós anyagot használtak az építkezésnél; miért is kisebb templomkáink majdnem mindnyája, miután az emlékszerű vagy csak tartós anyaggal való építkezés korá beállott, ismételt átídomításnak lett alávetve. Tekintsük néhányát, amint azok földrajzi viszonyban csoportosulnak.

Tótlak. (Vas m.)

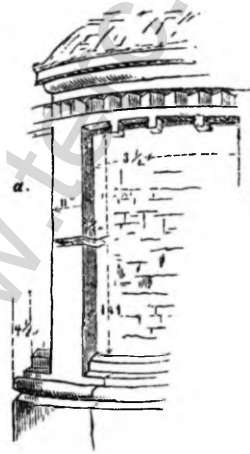
A tótlaki templomot és érdekes falképeit Rómer fődözte fel, és mindkettőt leírta a „M. rég. Emlékek“ III. köt. I. rész 54. s k. 1. E templomka két részből áll: a régi átmenetkoru rotundából, és a későbben ehez épített toronyból; amaz igen erős fallal van körül-

236. ábra.

véve, melybe hajdan, a falnak könnyebbé tétele végett, tizenkét fülkét alkalmaztak, de midőn a déli oldalon nyíló ajtót befalazták, és e helyett nagyobbat törtek a torony alatt, ugy szintén egy fülkét a torony lépcsőzete számára felhasználtak, jelenleg még csak tíz fülke látható. A kup tömör és vastag. E templomka hazánk kerek egyházainak egyik legnevezetesebb példánya, és a szomszédságában fenmaradt, több kifestett csúcsíves, a XIV. századból

keltezett templom is tanúsítja, hogy itt az emlékszerű építészet elég korán még a falusi templomokban is működött; mit mindenesetre a közel fekvő német tartományok befolyásának kell tulajdonítanunk. A tótlaki emlék keletkezését a XIII. század első felében keresni, javasolja, egész elrendezésén kívül, főképen

237. ábra.

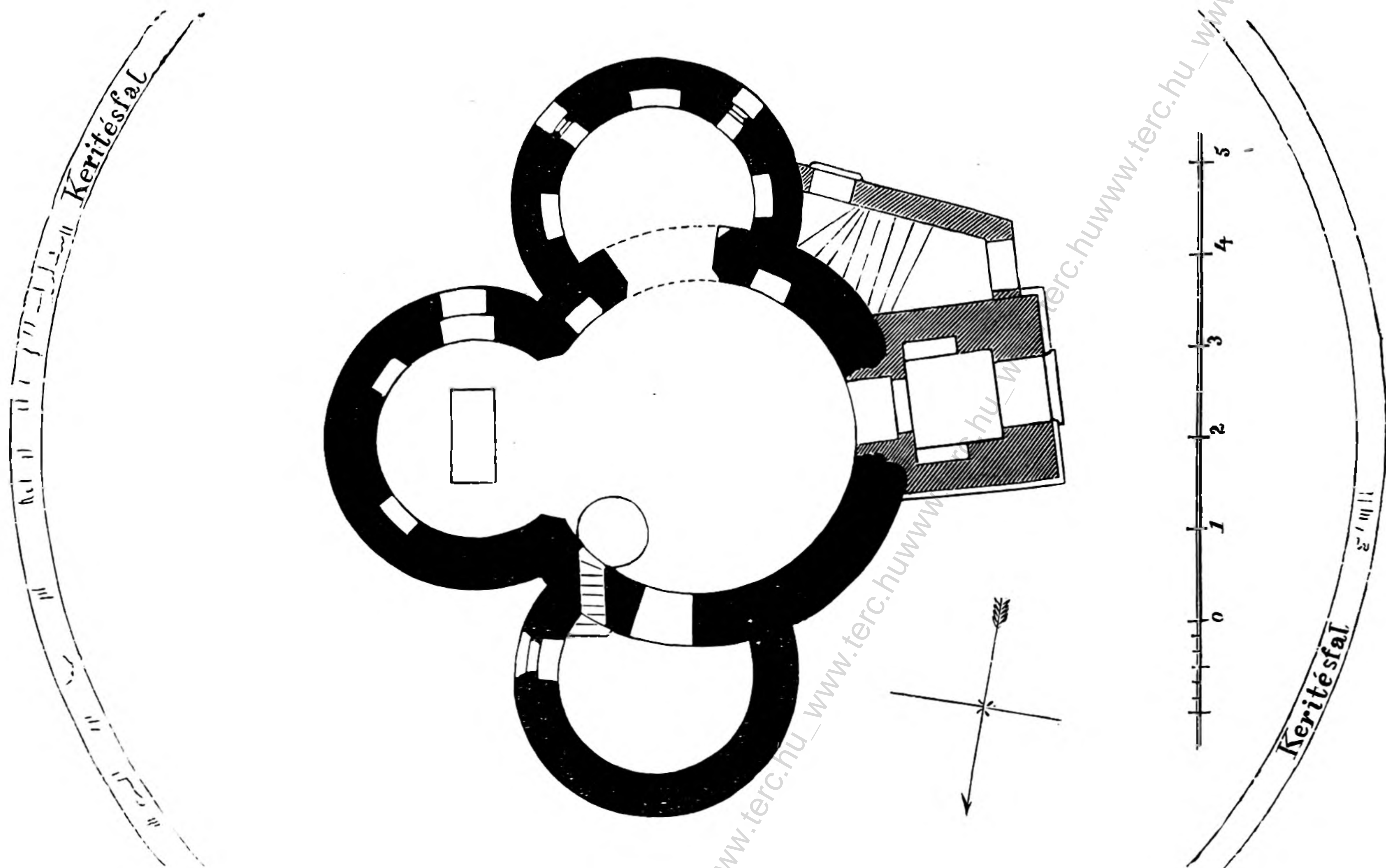
koronapárkányzata; itt látjuk a szokásos fűrészfrieset, de ez alatt egy, az antik fogrovathoz hasonló tagot is, mely a különben itt előforduló félköríves friesnek helyét elfoglalja. Az egész templomka falképekkel volt díszítve, a kúpnak későbbi képei megmaradtak, de hengerfalát bemeszelték; az utóbbiak némelyeiről Rómerrel lehámoztam a vakolatot, és előtüntek a passionak és martyr-legendáknak ábrái; stýlök régibb a kúpképei stýljénél, azonban még sem tetszik egykorunak a templom építésével; alkalmasint már a XIV. században festettek.

Rába-Sz.-Miklós. (Győr m.)

Kerek templomka a rába- vagy kerek-sz.-miklósi egyház is, de közép rotundájából három több, mint félkörű fülke szökik ki. Ráth Károly, ki ezen emléket az „Arch. Közlem.“

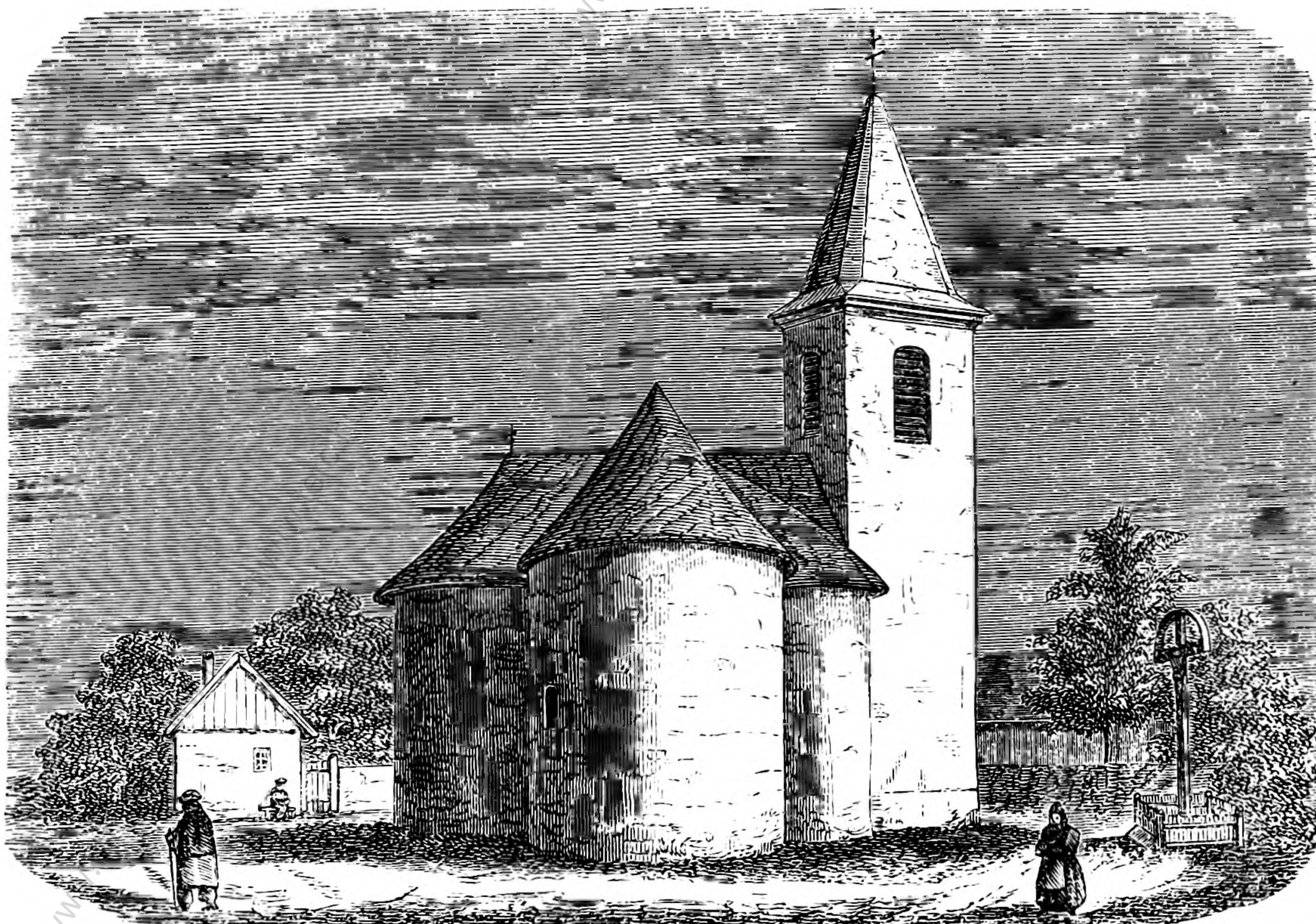

VIII. köt. I. füzetében leírta a három fülkét; egyébaránt itt beható vizsgálatra van szükség, csak ilyen döntheti el a három apsisféle

238. ábr. t.

Ezen nagyobb fülkékben vannak ismét kisebb csatolmány viszonyát a közép rotundához. Ide bek , melyek a tótlakiakra emlékeztetnek; is, mint Tótlakon, későbben tornyot építettek

239. ábra.

az eredeti épülethez, az előbbi alatt van a bejárás. Kivülről a templomka nélkülöz minden díszet, nincsen sem talapja, sem párkányzata, és a falazás is igen hanyag. Kerítőfal veszi körül az épületet. Ráth a helységet, mint a püspök birtokához tartozót, okiratilag legrégebben, 1591-ben találja megemlítettnek: daczára, hogy templomkája a XIII. század építészeti stíljét elárulja.

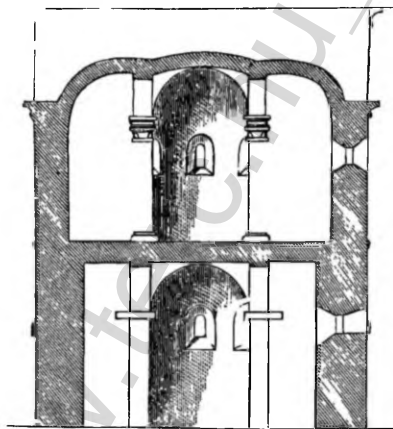
Eger táján több kisebb parochialis a XIII. századból származó templom maradt fenn: Szomolyán, Sz.-Márián és Feldebrön egy altemplom; ezek közül nevezetes a két utóbbi.

Sz.-Mária. (Heves m.)

Sz.-Máriában a kismérvű (falusi), hazánk kettős templomainak egyik legrégebb példányát találjuk. Erre Ipolyi figyelmeztetett, mivel is odarándultam, és a templomkát felmértem.

240. ábránk adja az altemplomnak, 241. a felsőnek alaptervét, 242. mindkettő kereszt-

magasabb közép kúpot. A két oldalnak félkörű zárása külföldi, nevezetesen Rajna-vidéki

242. ábra.

templomoknál kereszthajó végeként szokott megjelenni; azonban példányunkban, csekély

243. ábra.

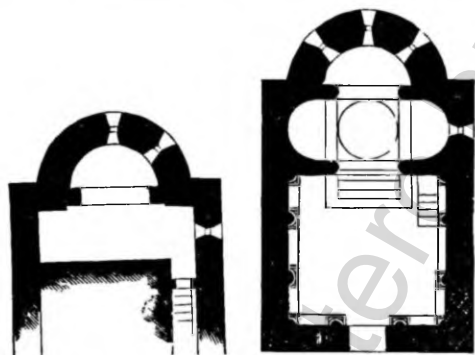
244. ábra.

245. ábra.

246. ábra.

240. ábra.

241. ábra.

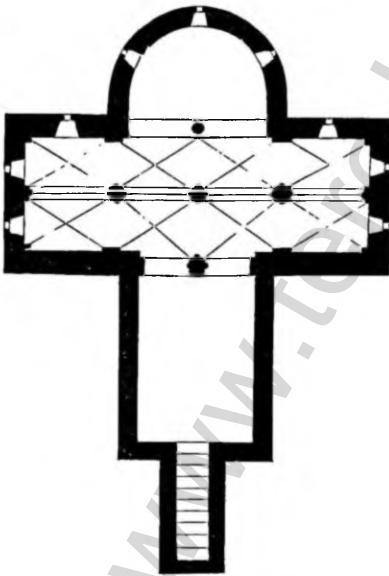
szelvényének rajzát. Az osztatlan hajó csaknem tökéletes négyeg, melyből hat lépcső a magasabban fekvő szentélybe, öt az altemplomba vezet. A szentélynek eddigi példányainkban még elő nem fordult alakja van: a félkörű apsis alatt mindkét oldalán félkörű záradékot látunk, mely azonban az egyenes külfalon nem szökik ki, mindhárom félkör pedig maga közé foglalja a félkúpoknál alig

kiterjedése miatt alig szólhatunk kereszthajóról. Az altemplom elrendezése (240. ábra) sokkal egyszerűbb; mert itt az oldal félkörei egészen hiányoznak, oszlopfélék nincsenek, mint a felső templomban, végre a főapsis itt csak két-ablakos. Az altemplom, lejárátán kívül, csak is a szentély alatt terül el.

Templomkánk hajójában látunk tíz fal-oszlopot (243. ábra), melyek kapitaeljét és lábát sok keskeny tag díszíti, magassága 11' 9", átmérője csak 10", tehát az oszlopka fölötté karsu, és inkább csak díszítésre szolgál. 244. és 245. ábránk fries-ékesítést mutat, melynek szalagain az ugynevezett gyémánt, és azokon kívül eső növény-díszet látunk, valamint két egybenőtt madárfőt is. 246. ábra csinos gyámkövet ábrázol. Az ajtó uj.

Feldebrő.

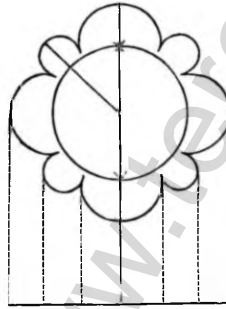
Feldebrőn a mostani új templom alatt XIII. századbéli altemplom terül el, melybe a

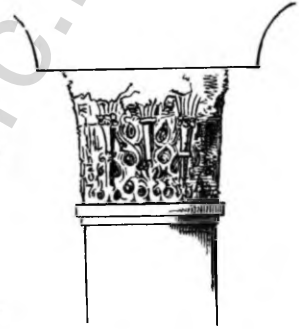
247. ábra.

hajó közepén levő lépcső vezet; de a mostani templom tágasabb levén a középkorinál, ennek

altemploma egészen el van temetve úgy, hogy kilencz ablakai nem nyilhatnak a szabadba. Az alapterv, kivéve négy oszlopát, hasonlít a bényi alaptervhez. A lerombolt felső egyház három-hajós volt 17' 2"-nyi szélességgel. Különös a három tőnek alakzása (248. ábra),

248. ábra.

249. ábra.

mely négy nagyobb vagy öreg-gerinczhordóból és négy kisebbből áll, az utóbbin emelkednek a kapuboltnak egyszerű élei (die Grathe). A tőnek lába nem egyéb alig kiszőkő alacsony táblánál, a kapitael is igen durva,

250. ábra.

251. ábra.

éktelen megfordított gula, melyen épen oly éktelen abacus-tábla fekszik; csakis azon oszlopnak van külön díszes kapitaelje, mely az apsis közepén áll (249. ábra), de ez is az időtől sokat szenvedett. Az altemplomot temető helynek használják, hová a koporsókat egyszerűen

visszavonulhattak rejtett és jól őrzött nyílásokon; az őrség nem tudhatta, mily védeszközökkel áll szemben, és így előtte a vár ura mindig nagy hatalom világában jelent meg.“

„Lehetetlen ügyesebb hadi építészetet találni, mint minőt a donjonok szolgáltatnak; mert ezek gyakran az előrelátásnak és elővigyázatnak netovábbját mutatják.“

„A donjon keletkezésének főokát a normannok betöréseiben kell keresnünk.¹⁾ A merovingi „villák“ hihetőleg nagyon hasonlítottak a rómaiakéihoz.“

„De miután a normannok időnként a nyugati tartományokra törtek, a nagyuraknak, zárdáknak, királyoknak és városoknak gondoskodni kellett biztonságokról, s így emelkedtek a folyók partjain többnyire már a természet által védett helyeken faépítmények, az u. n. „blockhausok.“ Ezen erősítések, melyekbe veszedelem idején a legbecsesebb dolgokat rejtettek, uralkodtak kisebb-nagyobb kerítésekben, melyek ismét védve voltak czölöpök által koronázott lejtőkkel, és ezek előtt lemélyedt sánczczal. Maguk a normannok, midőn portyázásra hajózártak felfelé a folyókon, védett táborokat szoktak építeni a folyók torkolatain, szigeteken és előhegyeken, hogy zsákmányaikat és horgonyon fekvő hajóikat jobban biztosíthassák. Így van, hogy különösen a normannok által dult vidékeken találjuk a legré-

gibb donjonokat. E primitív erődek többnyire épszögűek, a paralellogramm néha két osztályra van osztva.“

„A Seine, Loire és Eure partjainak több pontján, úgy szintén az északi és nyugati tengerpartokon leljük ezen kezdetleges donjonok maradványait; de, midőn azokat későbbben nevezetesen módosították, itt gyakran csak aláépítésekkel találkozunk, s néha ezek sem teljesek. Ugy tetszik, mintha az első falazott, és ugyancsak meglehetősen analog rendszerrel épített donjonokat a normannok akkor építették, mikor véglegesen letelepedtek a continenten. A legépebb egyike a Dieppe melletti Arque várának, melyet 1040. körül Vilmos, a bastard Vilmos nagybátyja épített.“

És most V. I. D. leírja ezen oly furfangal épített donjont, hogy daczára a leíráshoz mellékelt tíz ábrának, elég nehéz tekervényes utait követni. Főtitka abban áll, miként közlekedik egymással két része, mely több emeleten át tömör középfallal van elkülönítve, miként lehet mindkettőtől különböző titkos utakon, vagy a szabadba jutni, vagy a már a donjon egyik részébe betódult ellenséget a másikon át innét kiszorítani.

A visegrádi öregtorony szerkezete nem oly mesterséges; azonban úgy tetszik, némi hasonlatosság a kettő közt mégis létezett.

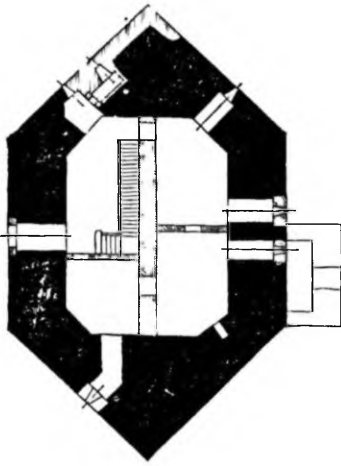
Midőn azonban ezen eredeti szerkezetre a későbbi igen nevezetes módosítások miatt többé világosan rá nem ismerhetni, a tatarozásnak célja sem lehetett donjonunkat eredeti állapotába visszahelyezni, hanem inkább csak általán megmutatni az egyszerűbb öregtoronyok szerkezetét.

Eddig vizsgált öregtoronyain többsége osztatlan, az egész belső terület vagy ürt elfoglaló termekből áll, melyek csak fapadozatokkal voltak minden emeleten elosztva egymástól, csak az alsó és a felső, a terrace alatti helyiség volt boltozva. Ezen szabálynak egyik kivételét felismertük a dobronivai don-

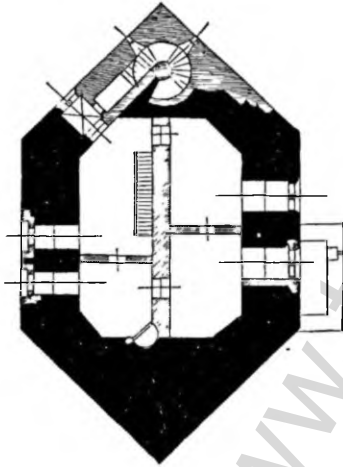
¹⁾ A normann és román donjonról különösen ezt mondja V. I. D. (48. 1.): „Ez rendszeren épszögű erősített lakás, a várurnak hajléka; van abban pincze az élelmek őrzésére, kápolna, termek és kamrák, és felső részén mindig nagy, szabad védelemre alkalmazható tér. A négyyszögű lakhelyek legnagyobb része el van látva külön fő lépcsővel, és néha ketté választva középfallal. A bemenet többnyire a fölöp fölötte fekszik, az első emelet (számításunk szerint a második) emeletén; miért is csak vagy lábtón vagy leereszthető fahídon lehet a bemenethez jutni; háboru alkalmával megsemmisítették a lépcsőt és fahídat.“ (vagyis az ellenség által haszonvehetlenné tették).

jonban; másikat teszi a visegrádi alsó várnak öregtornya; mert nem alsó, hanem második oszdtálya volt beboltozva, és e két emeletet

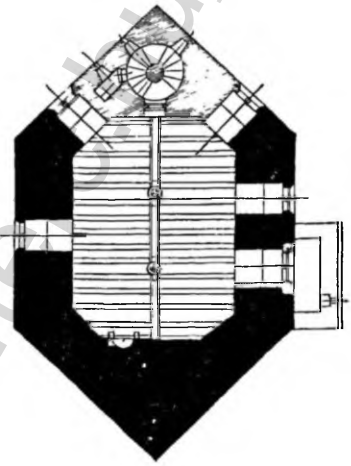
detileg is két részre választotta a donjont, s így az elrendezés hasonlíthatott némileg az arque-izhez.

278. ábra.

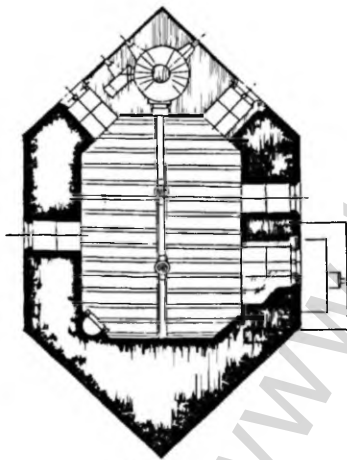
279. ábra.

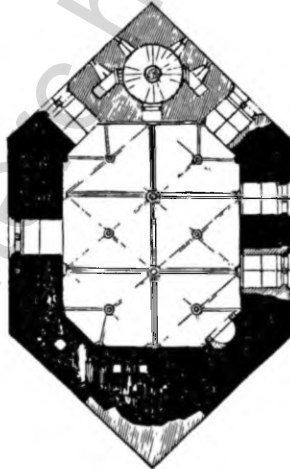
280. ábra.

négy, illetőleg nyolcz kamrára találtuk felosztva, melynek, mennyire a falak igen ronggált állapota után lehetett felismerni, nem

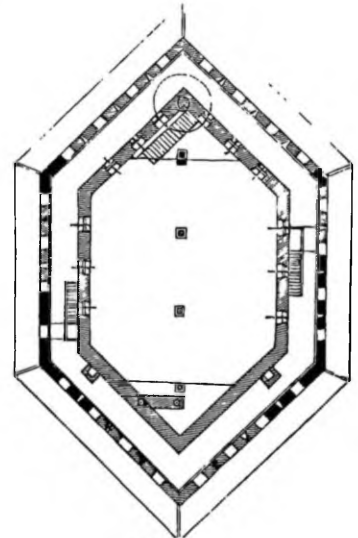
Hogy a felső emelet boltozva volt, felismertük két, a torony törmelékeben talált zárkóból, mely, tekintve alakját, még az ere-

281. ábra.

282. ábra.

283. ábra.

mindegyike közlekedett szomszédjával. Igaz, ezen elrendezés nem volt többé az eredeti; de közép, elosztó fala igen valószínűleg már ere-

deti építkezéshez tartozott; ily beboltozásra mutatnak másrészt a még ma is a szögletekben látható boltkezdések és gerinczaljak.

A feltalált két zárkó igen valószínűvé teszi a felső emelet vagy terem boltjának több tagból vagy osztályból álló szerkezetét; mi ismét következtetni engedi, hogy legalább a hossz-középfal a harmadik és negyedik emeleten vonult keresztül, hogy a felsőnek középbolttámaszait hordhassa.

A legalsó osztályból (278. ábra) vagy emeletről kőlépcső vezetett a felsőbe, vagy másodikba (279. ábra); e lépcsőnek néhány fokát még megtalálták; az előbbi osztály csak ezen lépcsőn volt megközelíthető.

A második emeleten, hol eredetileg, — csak későbbben nagyobb nyílásokra kitört, — lőrések voltak alkalmazva, nincsen lépcsőnek nyoma. A donjon nyugati oldalához épített, egész az ötödik emeletig felszálló lépcsőház, későbbi építmény volt, mi abból is kitetszett, hogy valamint fala nem volt bekötve az öregtoronyba, úgy ezen oldal egyik ablakát is elhomályosította, melyet azután minden emeleten bemenetül használtak a lépcsőházból.

Ezen ábránk (284.) mutatja, mennyire volt megrongálva a második emelet déli csúcsa

284. ábra.

vagy szöge, melyet részben még az alsó emeleten is el kellett hordani és újra felfalazni. Mondják, hogy a donjon ezen oldalát I. Lipót vettette fel puskaporral a múlt század elején, és valóban ily roppant rés hasonló erőszakos műtét nélkül alig jöhetett létre. De midőn a tömör fal nagy kiterjedésének betöltése nagy akadályt gördített és költséget okozhatott a restauráció alkalmával, Schulek építésben azon szerencsés gondolat támadt, mely szerint

a nagy lépcsőházat ide áttette, a falnak roppant tömörségét itt kisebbítvén, a költséget nevezetesen leszállíthatta. Együttal feleslegessé válván a későbbi és igen rossz állapotban fennmaradt lépcsőház, mely másrészt ellenkezett is a donjon jellemével, ez lebontott, még pedig igen könnyen; mert, mint említettem, nem volt bekötve a főépületbe.

Habár eredetileg is a második emelet keleti oldalán volt a bejárás a donjonba; ez még sem lehetett az, mely későbbi korban készült, és melyen át ma is bemegyünk a romba az itt hajdan kimélyedt árok betöltésén keresztül; hanem volt e bejárás szomszédságában, tovább éjszak felé, hol ma ablakszerűt látunk; itt eredetileg ajtó volt (mint azt 279. fametszetünk mutatja), melyhez az öregtorony körül vont árkon keresztülvezető vonóhidon jutottak, s ezért van itt két nyílás, holott a többi emelet ezen oldalán csak egyet látunk. Különben ellenkezik is a donjon elvével, hogy ennek két főajtaja legyen, még pedig oly alatt fekvő, minő a visegrádi. Következtethetjük tehát, hogy ezen két ajtó és általában a kapcsolt lépcsőház csak akkor jött létre, midőn már többé-kevésbé lemondtak a donjon alapelveiről, és azt inkább lakházzá alakították át; mi mellett az is szól, hogy itt minden emeletnek, — kivéve a legalsót, — van saját kandallója, holott ilyen más öregtoronyokban rendszeren csak a vár teremében és legfeljebb még egy más, kenyérsütésre szolgáló fordul elő; gyakran mindkettő egybe van kötve.

280. és 281. ábránk adja donjonunk harmadik és negyedik emeletét; mindkettőnek nyugati oldalán még ott áll a későbbi, hanem ma már lebontott lépcsőház; a nagy csigalépcsőt látjuk a torony déli szögében, azt védő és világító lőrésével. E szögben két nagy díszes ablak jelenik meg, mindkét emeleten. A donjon keleti oldalán csak egy ablak van, a nyugatin kettő, az egyik ajtóvá átalakítva. Az

éjszaki hegyes szöglet mutatja a kandallók elhelyezését és azok kéményeit a falvastagságban; itt látszik, mily roppant faltömeg eredt a külső alaknak megváltozásából a torony belsejében. Midőn t. i. az külső hatszöget mutat, ez belül nyolczszöggé válván, a két sarknak tömörségét tetemesen öregbiti; s így e tekintetben kiigazítja elmellőzését azon elvnek, mely szerint az erőd-tornyokban ne legyen könnyen aláásható vagy keresztül törhető szög. A szög itt mindenesetre tömörsége miatt erős. Öregtornyunk hossz tengelyén látjuk a Schulek által tervezett két oszlopot, melyet talán czélszerűbb lenne teljes fallal helyettesíteni, minőt az eredeti donjonban feltehetünk. Ezen oszlop vagy fal hordta és fogja hordani a két famennyezetet, melyhez itt hosszú gerendák kívántatnak, mivel a toronynak szélessége nem mér kevesebbet 33 és $\frac{1}{2}$ lábnál, hosszüre pedig 45 bécsi lábat. A gerendák bekötése végett itt az ür, az alsó emeletkéhez mérve tágul, hogy úgy a gerendafejek falalpra juthassanak, de még amugy is a fal még mindig 11 lábnyi; miért is az ablakfülkéi csaknem kis kamrákká válnak. A nyugat azon ablakából, melyet a későbbi lépcsőház eltakart, eredetileg hihetőleg vonóhid vezetett a legközelebbi körfalhoz, mely vonóhidon, a második vagy harmadik emeletről, a falra lehetett menekülni, s annak kiszökő fafolyosóján (Mordgang) vagy a felső várba, vagy le a vízi-toronyba megszökni.

282. ábránk adja az ötödik emelet tervét. Ez valóságos beboltozott díszterem volt. Itt volt a várurnak vagy kapitánynak lakása az ostrom alkalmával; itt többé nem középső válaszfalról, hanem csak kiegészítő és nem elválasztó oszlopról kell gondoskodni, mely a teremnek itt 34' 9"-ra növekedő szélességét nem osztja két kamrára. A két oszlopnak és gerinczördőinek megfelelnek a falnak gyámkövei, melyekből kiszöknek a boltok gerincei, s így nyerünk hat osztályból álló erős boltot,

melynek külső felülete megbirta hajdan a védelem okaért ide hordott kórákasokat, fegyvereket és ide menekült őrséget. Megemlítem, hogy a hajdani beboltozás mellett tanuskodik a törmelékben, lent, talált két zárkó, és tanuskodnak a gyámkövek és gerinczkezetek töredékei, melyek még ma is ide s tova a fal felületén kiszöknek. E teremnek világitását, mint az alsó emeleteket, eszközölte öt ablak, mely épen úgy volt elrendezve, mint az alsó emeletek ablaka, tehát itt sem volt közlekedés az éjszaki toronnyal, a mostani őrnök lakásával, sőt mi e körül történt, nem is lehetett a donjonból látni, hacsak nem a terrace körüli síkatorok- vagy az ezalatti fájárdáról; s így nem is lehetett menekvés az éjszaki kaputorony irányában. Érdekes a kandallónak elhelyezésére figyelmeztetni; ha annak viszonyát az alsó emeletkéhez hasonlítjuk, látni fogjuk, miképen az építész arról gondoskodott, hogy minden kandallónak külön kéménye legyen; és ezért helyezte el az utóbbiakat az éjszaki sarok falvastagságában körös-körül és elválasztva egymástól.

Ha a kiépítendő torony nem fog vadászkastélynak használtatni, e terem alakíthatatik át museumnak, melyben a felső és alsó várban tett ásatások alkalmával talált tárgyak volnának felállítandók, de nemcsak ezek, hanem más váraink mintái és apróbb tárgyai is, hogy így a látogatók fogalmat szerezhessenek középkori erődítési építményeink rendszeréről.

A hatodik emeletet képezi a terrace (283. ábra). Itt az alsó falvastagságon csak két vékonyabb fal és e közt mintegy ölnyi széles síkator nyugszik. A külső falnak vastagsága 2', a belsőé mintegy 3'. E két fal közt mozgott a donjon őrserege és a külső falnak rovatkáin keresztül nyilazta a lent támadó ellenséget. A rovatkák (die Zinnen) állanak két részből: felfalazásból és két felfalazás közti ürből; de még a felfalazott részben is van lőrés, s így az íjásznak nem kellett magát

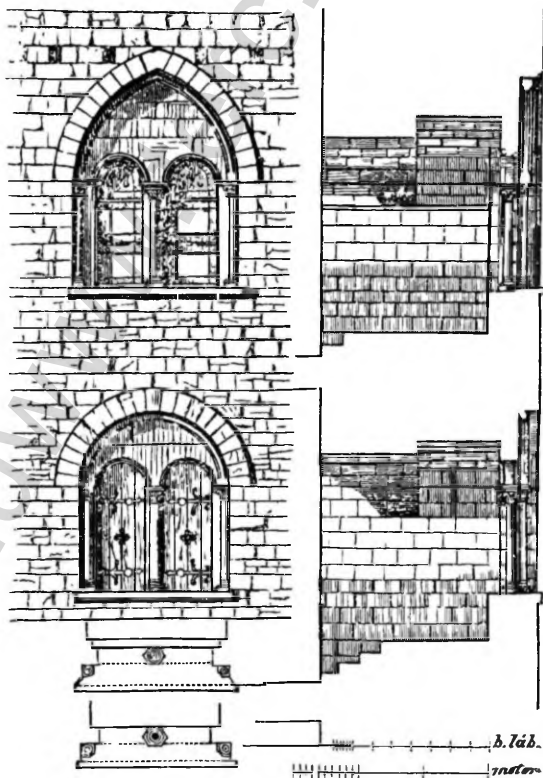
kitenni az ürben. Az erősebb belső falat megfeküdte a cseréppel fődött tetőnek faállványa, mondjuk cserép tetővel fődöttek; mert meg lehetős súlyos cserepeket találtunk, valamint itt, ugy a fellegvárban is. A nagy csigalépcső nem ér fel a díszterem két-harmad magasságáig; mert már elébb változik át egyenes lépcsővé, mely felvezet a tető alatti terrace-ra, és innen több ajtón át az azt övedző szabad ég alatti sikátorra. Ezen falazott sikátor alatt más fasikátort látunk, melynek eredeti létét két körülmény tanusítja; azon gerendalyukak, melyeket itt köröskörül hagytak a falban, s ezen kívül több lépcsőfok, mely a falazott sikátorból levezet, és még ma is megvan. Ábrákon e fasikátor kiszökése egyszerű vonással van jelezve. Ily fasikátort ödöklőnek vagy gyiloksikátornak neveztek (Mordgang), mivel ez az ellenségre nézve legveszedelmesebb volt; fapadolatát helyenként ki lehetett emelni, és az így támadt lyukakból forró vizet, szurkot, vagy kődarabokat közvetlen a lent támadó fejére önteni, szórni, dobni. E fasikátor keskenyebb a felső falazottnál; mert itt nem volt szükség hosszabb tartózkodásra a védők részéről. Az ostromlók természetesen igyekeztek ily fasikátorokat felgyújtani, mi annál nehezebb volt, minél magasabban volt elhelyezve. A visegrádi a talapzat felső párkányának mintegy 64 lábnyi magasságában kezdődik, s így valamint az innen ledobott súlyos vagy forró tárgyak esésök által hatalmasan működtek, ugy a gyújtó anyaggal ellátott nyilak is csak nehezen érhatték célukat ily magasságban.

A visegrádi donjont tehát, valamint magassága ugy falai vastagsága miatt is, az akkori körülmények közt, igen erősnek mondhatjuk, habár belseje nem is volt, ha csakugyan nem volt, furfangosan és uttévésztlőleg elrendezve. Természetes, hogy öregtoronyunk a későbben feltalált ostromeszközöknek alig állhatott ellen; azonban ezen rontó eszközök

a XIII. században, melyben a torony felépült, még nem voltak ismeretesek.

Szóljunk most néhány szót a visegrádi donjon styljéről.

E stylt főképen a nagy ablakok fennmaradt részletén ismerjük meg, melyek az erődítésnek megfelelő egyszerűséggel, tömörséggel

285. ábra.

és szilárdsággal felre-nem-magyarázható törekvést, bizonyos ékesség és elegancia után kötnek össze; másrészt pedig, ellentétben az alsó ablakok köríví zárásával, a legfelsőbbben csúcsívet mutatnak, jelölül, hogy azon átmeneti kornak szüleményei, mely másutt, kivált Franciaországban, már a XII-dik században megfutotta pályáját, nálunk pedig egyes példányokban még a XIII-diknak derekán túl is

tart. Mindkétmű ablak kettős, midőn közép oszlopból két köralakú ív emelkedik a nagyobb átkaroló kör- vagy csúcsív alatt; mely kivülről ismét két faloszlopból száll fel. Az oszlopkák nyolczszögű táblán nyugvó lába a szokásos attizáló, kissé meredek és nem finom, mint például a kalocsai székesegyházé volt; a tő átmérője 7,75", mi mindenesetre elegendő rendeltetésére, a kapitael majd egy, majd két bimbóba végző levélsorból áll, mely fölött a vállkő csak négyszögű táblát képez. Közép-oszlopaink egyedül csekély horonyból kiszökő pálczatagot gerinczként hordanak; míg a faloszlopokon az építmény tömörségének megfelelő erős- elvágott kettős horony által képezett gerincz emelkedik, és alakítja a nagy átkaroló ívet.

Ezen ablakoszlopokon kívül a donjon törmelékében találtuk sokkal erősebb oszlopnak attizáló lábát; ez még meredekebb az előbbieknél, horonya sekély, tövének átmérője 17,45", mely nagyságból következtethetjük, hogy ez a felső terem egyik oszlopának maradványa.

Ide tartozik még két, szintén a törmelékben talált zárkó is; az egyik egyszerű, sima köralak tarsába végződik, és ehez támaszkodik öt gerincz, a második allján négylevelű díszes rózsza van kifaragva, és ehez hat gerincz támaszkodik.

Ime a tanúság arra, hogy a felső terem díszesen volt boltozva, s ime azon tagozott részletek, melyekből az épület emelésére az átmeneti korban lehet biztos következtetést vonni.

Tekintsük most Schulek restaurationalis tervét, melyre nézve egy, Henszlmann Imre, Zsigmondy Gusztáv és Schulek Frigyes által aláírt 1873-dik marezius 6-kán kelt jelentés következőleg nyilatkozik:

„A visegrádi öregtoronynak annyi részlete maradt fenn, hogy e régi mintákat többnyire csak utánozni kell, másrészt az egész-

nek elrendezése és felosztása is elég világos;¹⁾ a mennyeiben pedig mégis az eredetit minta nélkül kiegészíteni kell, vagy a régítől, a megváltozott viszonyok értelmében eltérni: ezen eltéréseket a következőkben indokolni szükséges.

1. A bemenet eredetileg a második, keletnek fordított oldal éjszakai ajtó-nyílásán történt, oly vonóhidon, melyet felhuzva az ajtót be lehetett zárni. Dél felé nagy ablak nyílik, ezt ostrom alkalmával elzárták. A tartarozásban a vonóhid nem a régi ajtóhoz, hanem ezen ablakhoz vezet, hogy az éjszak felé ezen emeleten tervezett ór- vagy egyéb lakásnak nagyobb tér juthasson, illetőleg, hogy e helyen ilyen lakosztály, világítva az eredeti, ablakká átváltoztatott ajtó nyílása által, létrejöhessen.

2. A donjon nyugati oldalán áll egy, a harmadik emeletig felvezető, nem ugyan eredeti, hanem mégis régi lépcsőház, mely azonban nincsen bekötve a torony falába; állapota is annyira megromlott, hogy tanácsos e lépcsőházat, mivel amugy sem eredeti, mivel az eredeti világítást is csökkenti, végre mivel így építészti anyagra is teszünk szert, lebontani és helyébe

3. csigalépcsőt ugyan, hanem jó tágast készíteni az öregtoronynak egészen alúlról felépítendő hegyes déli szögletébe; minek azon előnye is volna, hogy ezen roppant tömör, s így tömördek anyagot követelő szögletet is könnyebbé tehetné. Ezen lépcső a második emeletről, és, a donjonnak szellemében, belülről vezetne a tetőig, más lépcső pedig vezetne le az első, félig föld alatti emeletre, mi hajdan

¹⁾ A kételyek, vajjon az alsó emeletek felosztása négy kamarára nem következett-e eredeti titkos és furfangos elrendezésre, bennem csak későbbben támadtak; valamint e kérdés is csak későbbben merült fel: nem volt-e két részre osztva, mint az arque-i, a visegrádi donjon is?

is úgy volt; mert e lépcsőnek pár kőfokát megtaláltuk. Ennyi a közlekedésre nézve.

4. A második emelet fölött volt egy négy osztályu dongabolt, nem eredeti ugyan, hanem régi, melyet igen rongált, és bedőlést fenyegető állapota miatt le kellett bontani; a terv új boltot mutat. Igaz ugyan, hogy a donjonokban rendszeren a legalsó, egészen vagy részben föld alatti osztályt, mely éleskamrának is szolgált, boltozták be; azonban öregtoronyunk eredetileg még itt sem birtolt. Részint az újabb beboltozásra támaszkodva, részint a lakosztály biztosítására, részint a felsőbb osztályok czélszerű elkülönítése végett a két alsótól, megújítandónak véljük, mint ezt a terv mutatja, a második emelet beboltozását.

5. Több rendbeli, a legmagasabb emeletről lezuhant, és a torony alján talált zárkó világosan mutatja, hogy az ötödik emeletet több boltosztály befedte. Ezen utmutatást követte a tervezet, midőn hat részre osztotta az új boltozatot; de ez szükségessé tesz két-két, három emeleten keresztül vitt erős, leginkább granit oszlopot, mely a harmadik és negyedik, a különben, a donjon nagy szélessége miatt, túlhoszu gerendáit viendi (illetőleg megkurtitandja), mi annál inkább figyelembe veendő, mert elég hoszu, vastag és erős gerendákat manap ritkán kaphatni.

6. A torony térfoka (terrace) és annak kőrovatkái alatt a falban jókora lyukak láthatók, melyeket gerendáival használtak egy, az egész tornyot körülfutó fasikátor (Mordgang) alkalmazására; e sikátort tehát, mely a donjonnak egyik főjellege, megújítva látjuk a terven.

7. A torony teteje egészen eltűnvn, itt csak az analogia útján lehetett eljárni. A legnagyobb legyőzendő nehézséget okozta a hat-szögű alak; úgy hiszszük, hogy az innen eredhető visszatetsző hatást a tervben sikerült lehetőleg legyőzni. Az egész tető magassága

a rendszeres mérvek aránylag legkisebbljére van véve, t. i. párkányzatától csúcsáig a donjon alsó osztálya szélessége ürenek $3\frac{1}{2}$ -re, azaz $\frac{31}{2} = 16,5' \times 3 = 49,50$ lábra."

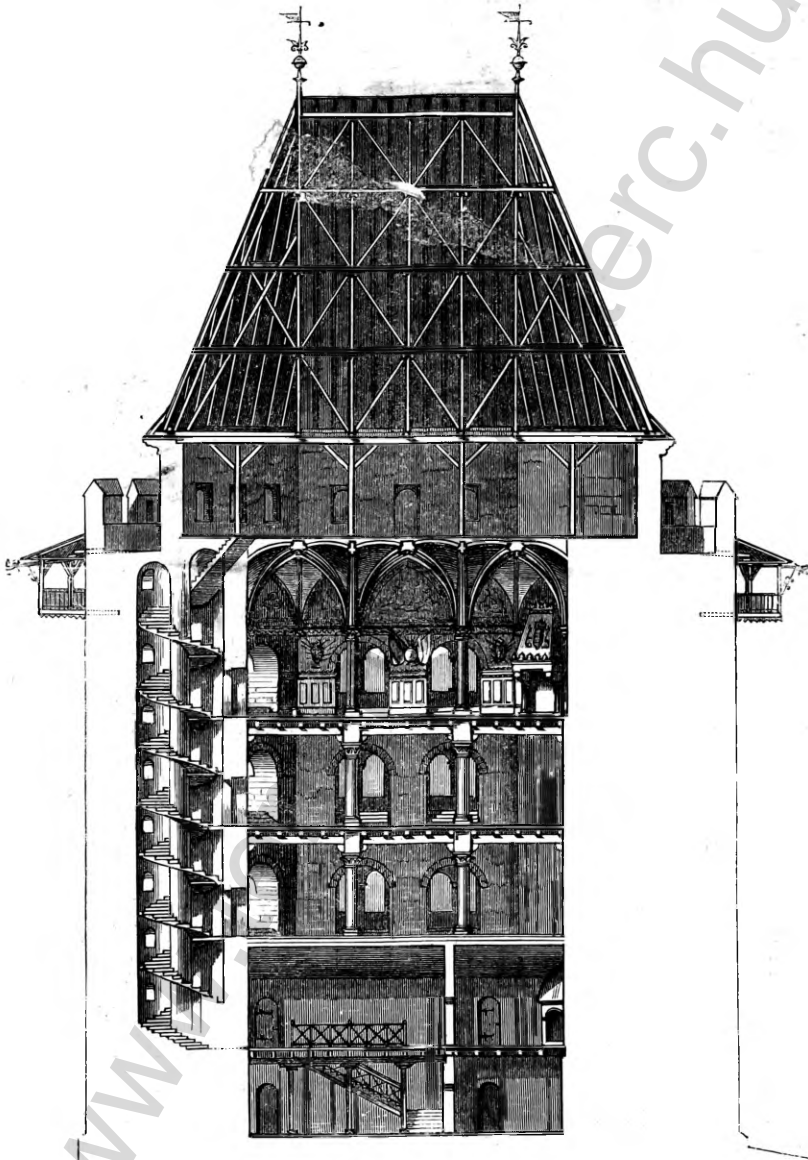
Ime az ezen elvek szerint tervezett hoszszelvény. (286. ábra).

Balunkon látjuk a minden emeleten, a hatodikig felvezető nagy csigalépcsőt, mely a második emeleten kezdődik, más egyenes, az első emeletre levezető lépcső jelenik meg az ábra közepén. A második emelet boltozott, a harmadikat és negyediket vízirányos famenyrezet fűdi, mindegyikének hossztengelyén áll két erős oszlop, mely a díszteremnek (ötödik emelet) két oszlopát hordja. Az emeleteken látjuk a lépcsőházból bevezető ajtókat, ablakokat és kandallókat, mennyiben azok a szelvénybe esnek. Az ötödik emelet boltja fölött elterül a terrace és a falazott kősikátor, ez alatt pedig a messzire kiszökő fasikátor; az ahhoz levezető kevés lépcsőfok e szelvényen nem látható. A magas fatető szerkezete, tekintve nagy szélességét és magasságát, elég egyszerűen van felfogva. A roppant éjszaki falszöglet négy egész ölet mér, a délit könnyebbé teszi az ide alkalmazott nagy csigalépcső.

Befejezésül itt következik a visegrádi donjonnak távlati képe, minő leend a bevégzett restauráció után. Négy emeletén látjuk a ketős nagy ablakot, minő a legalsó emeleten hiányzik. Ezen ablakok közt feltűnik kétféle rés, az egyik szolgál a nagy lépcső, a másik az árnyékszékek világítására. Az ötödik emelet fölött emelkedik a fasikátor, és keveset e fölött a terrace sikátora, mögötte fekszik maga a terrace, mint hatodik emelet, melyet a magas tető beföd. Donjonunk árnyékos oldalán, második emeleten van a torony-árkán keresztülvezető, de a fák miatt nem látható vonóhid. Más hasonló vonóhidat kell képzelnünk a torony világított oldalán, mely a balunkon fekvő körfalra vezetne; ha ez a második emeletről történt, a falnak magassága

elégéséges, ha a harmadikról a falat magasabbnak kellene rajzolni. Jobb kezünkön emelkedik a várórnek lakásul szolgáló, ideiglenes, s

összekötő körfal, valamint az azontul megjelenő hegylánc is, mely a folyón túl emelkedik. Különben a restauratióban a fennmaradt

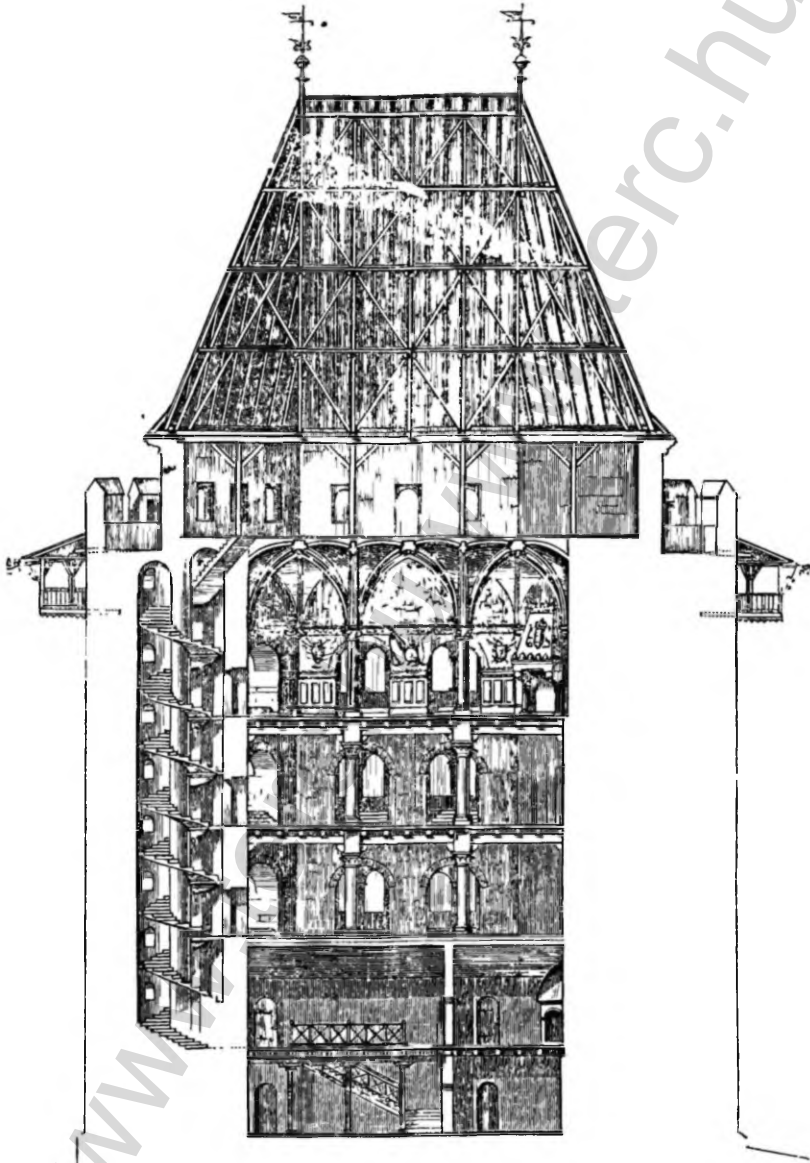
286. ábra.

ezért nem stilszerűleg restaurált kaputorony. Itt a rajzban elmaradt az alsót a felső várral

régi részletek lelkiismeretesen vannak felhasználva, amihez pedig utmutató maradvány

elégés, ha a harmadikról a falat magasabb-
nak kellene rajzolni. Jobb kezünkön emelke-
dik a várörnek lakásul szolgáló, ideiglenes, s

összekötő körfal, valamint az azontul megje-
lenő hegylánc is, mely a folyón túl emelke-
dik. Különben a restauratióban a fennmaradt

286. ábra.

ezért nem stílszerűleg restaurált kaputorony.
Itt a rajzban elmaradt az alsót a első várral

régi részletek lelkiismeretesen vannak fel-
használva, a mihez pedig utmutató maradvány

I. és II. lakóház

Püspök-kert

100⁺

100⁺

60⁺

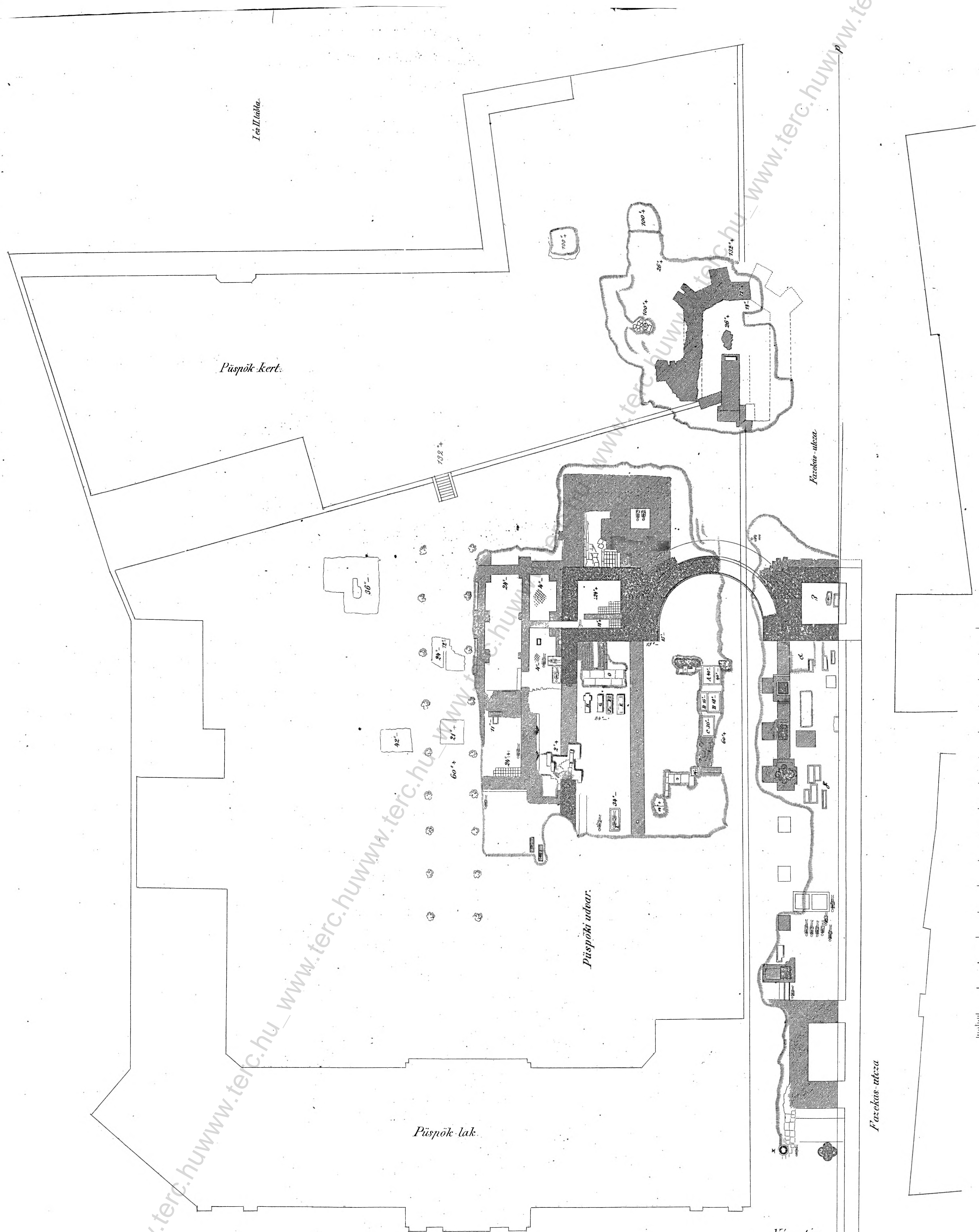
Püspöki udvar

Püspök lak

Füzes-utca

Füzes-utca

Város-ter

287. ábra.

nem létezik. az egykoru analog példányok szellemében van tervezve.

Azon kérdésre, vajjon a régi műemlékek jobban és élénkebben ismertetik-e saját korukat, mint a napjainkban készülték a miénket,

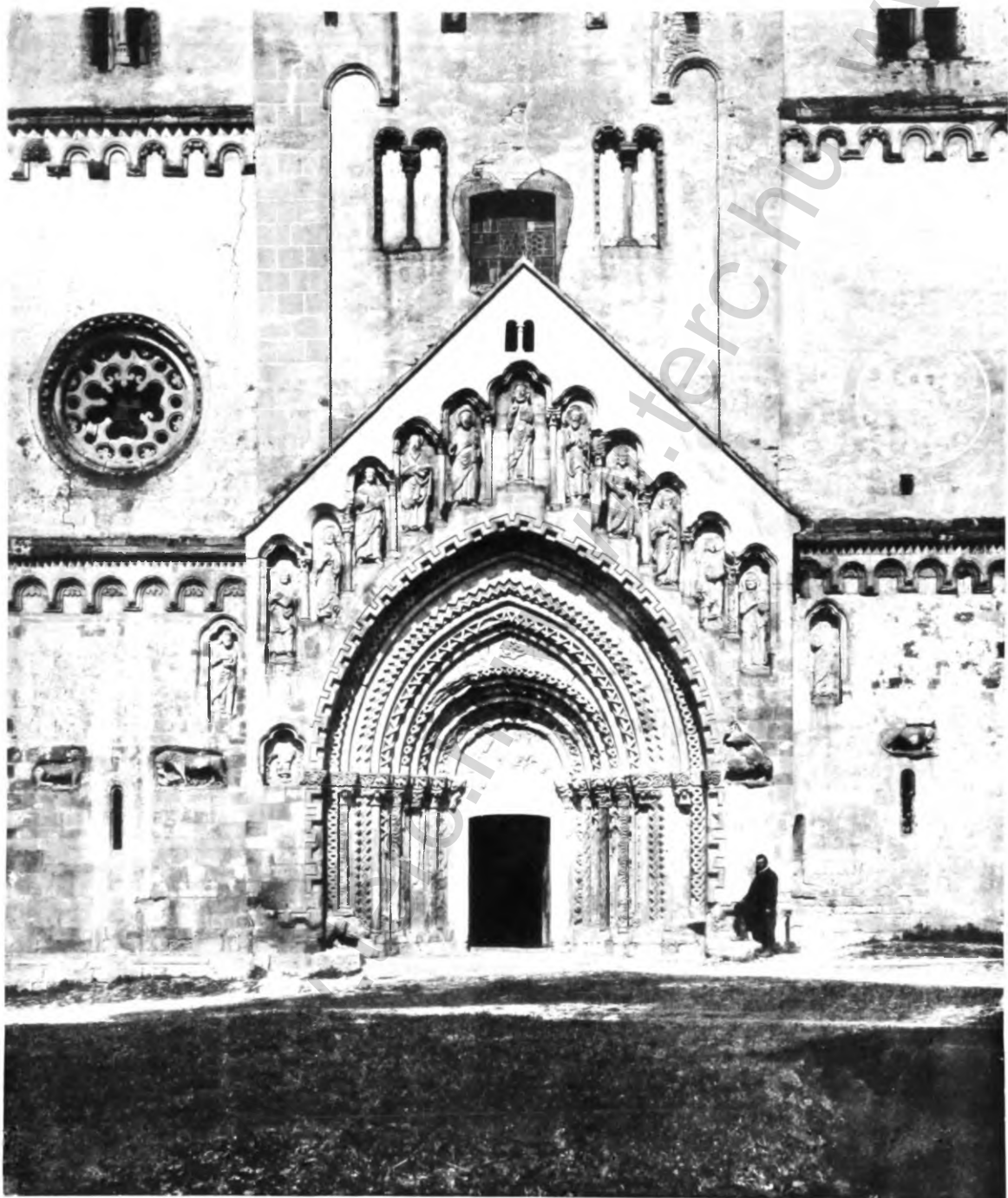

csakis igennel felelhetünk. Hajdan a virágzó művészet idejében az élet tagadhatlanul egy-ségesebb volt, s így világosabban tükrözte vissza az ember minden tehetségét összefog-laló, s ebből eredt műben keletkezési korának szellemét. Ezen igazság elismeréséhez nem oly régen jutottunk. Századunk elején a művészeti ziláltság és önhittség legmagasabb fokát érte el, és csak későbben kezdték belátni, hogy minden művészeti kornak van nemcsak jo-gosultsága, hanem sajátos érdeme és ér-téke is, melynek elismerése és tanulmányo-zása üdvösen hat a későbbi gyakorlatra. Fő-lötte érdekes látvány és tapasztalás, mely sze-rint a művészeti korokban a szorosan szüksé-ges nincsen elválasztva a tetszőtől, az ízletes-től, és hogy e két tulajdonnak szervi összeol-vasztása, mint a vegytanban két elemnek egymásba való olvasztása új testet, úgy a művészetben új teremtet, új szervi életet, az-az valódi művet hoz létre. Csak is mióta ezen meggyőződést nyertük, csak azóta javul-tak művészeink is; mióta igazságosabbak

lettünk a mult iránt, ezen igazság inkább s inkább kezdte felvirágoztatni jelenünket. Hi-jába! nincsen haladás megelőző fejlődési alap nélkül. S ez az egyik indok, mely a multnak kegyeletét és tanulmányozását elkerülhetlen szükségessé teszi.

A második indok az általános történelmi és külön nemzeti kegyelet. A mely nemzet a polgárosodottak körébe lép, annak szent köte-lessége összhangzatosan haladni a többivel, résztvenni az általános törekvésben, és azt minden kitelhető tehetségével elősegíteni. Hajdan sem volt, annyival kevésbbé korunk-ban lehető az elszigeteltség. Akár polgári, akár művészeti, akár tudományos, akár ipari történelmet ma már nem csinál egyes nem-zet, s ezért nem vonhatja ki magát egy sem, hacsak nem akar szellemileg elenyészni, az általános összhangzat köréből; hanem köte-les maga hozzájárulni az egésznek kitöltésé-hez, felépítéséhez. Becsüljük meg multunkat, hogy bátran és készülten nézhessünk jövőnk elébe.

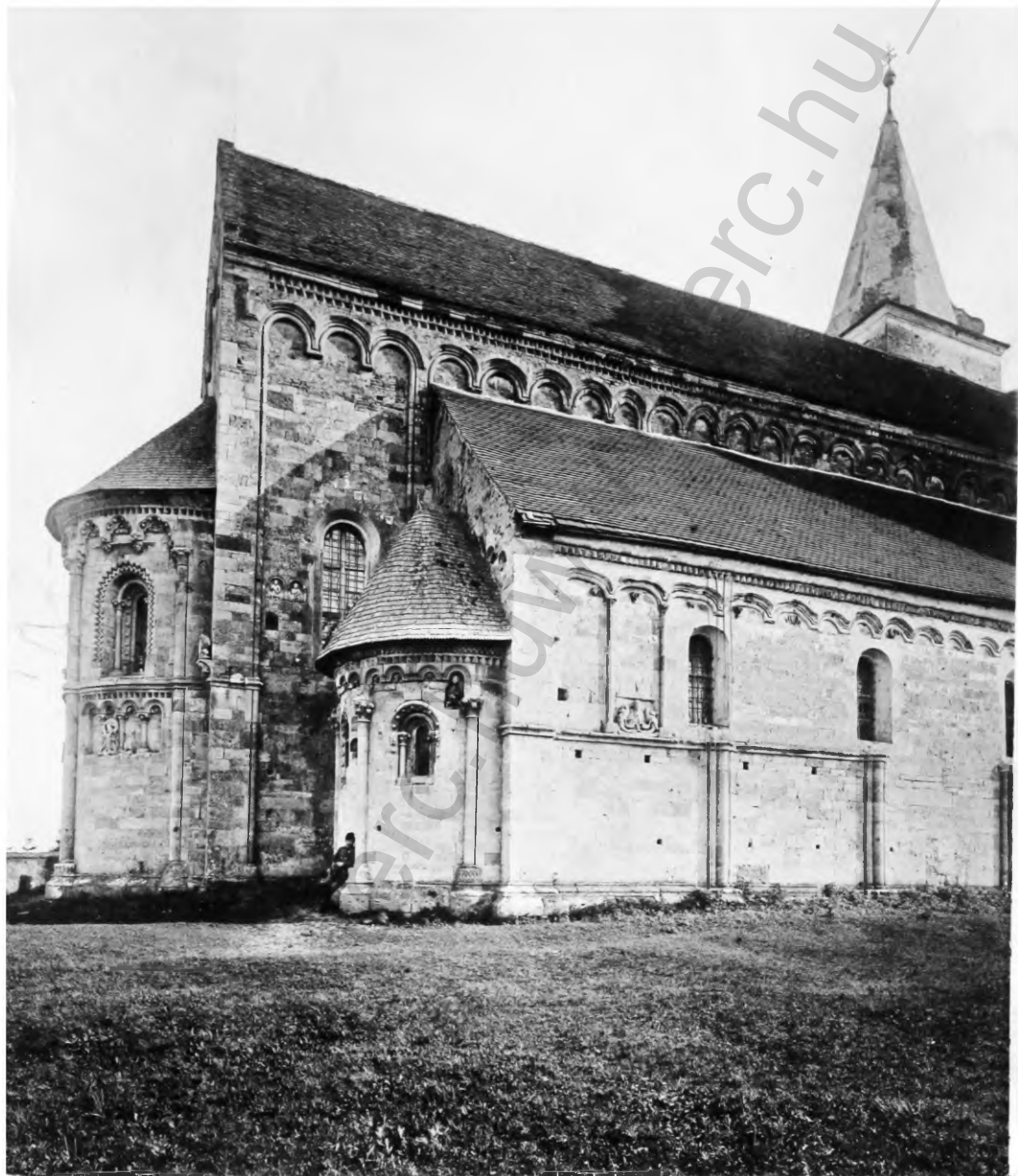

Fényképezte: Beszedes S.

JÁKI APÁTSÁGI TEMPLOM
(nyugati kapu).

hu_www.terc.huwww.terc.hu_ww

Fényképezte Heggyés S.

JÁKI APÁTSÁGI TEMPLOM
(éjszaki oldalnézet).

hu_www.terc.huwww.terc.hu_ww

Fényképezte Besztes S.

JÁKI APÁTSÁGI TEMPLOM
(szentély).

hu_www.terc.huwww.terc.hu_ww

hu_www.terc.huwww.terc.hu_ww

hu_www.terc.huwww.terc.hu_ww

hu_www.terc.huwww.terc.hu_ww

